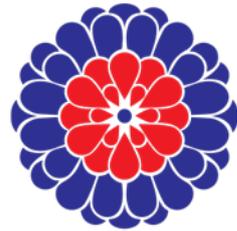

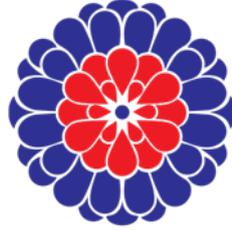
मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस

वि.सं. २०८२

भाषा आयोग
शङ्खमूल, काठमाडौं

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस

प्रकाशक	:	भाषा आयोग, शङ्खमूल, काठमाडौँ।
सर्वाधिकार©	:	भाषा आयोग, शङ्खमूल, काठमाडौँ।
संस्करण	:	पहिलो
प्रकाशन वर्ष	:	२०८२ (सन् २०२६)
विषयवस्तु र भाषा सम्पादन	:	डा. लोक बहादुर लोप्चन
कम्प्युटर सेटिङ	:	भुपेन्द्र प्रसाद जोशी
मुद्रण	:	इ-प्रेस प्रा.लि. शान्तिनगर, काठमाडौँ

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस,

२०८२

प्रतिवेदन तयारी समिति

- संयोजक : पूर्व अध्यक्ष, डा. लवदेव अवस्थी, भाषा आयोग, काठमाडौं।
- सदस्य : सदस्य, श्री सुरेश मानन्धर, भाषा आयोग, काठमाडौं।
- सदस्य : प्रमुख, डा. राजनलाल जोशी, नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, काठमाडौं।
- सदस्य : प्रतिनिधि, उपसचिव श्री कृष्णचन्द्र पोखरेल, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, काठमाडौं।
- सदस्य : प्रतिनिधि, श्री संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, काठमाडौं।
- सदस्य : प्रतिनिधि, उपसचिव श्री राजु श्रेष्ठ, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर।
- सदस्य : प्रतिनिधि, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर।
- सदस्य : प्रतिनिधि, श्री वर्षा लेखी, युनेस्को नेपाल, काठमाडौं।
- सदस्य सचिव : नि. सचिव डा. लोक बहादुर लोप्चन, भाषा आयोग, काठमाडौं।

नेपाल सरकार
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

पत्र संख्या:- २०८१/१३
च.नं.: - २८९०

(आर्थिक मामिला तथा नीति विज्ञान महाशाखा)

मिति: २०८२/१०/१९
नेपाल संवत् १९४६

श्री शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय,
सिंहदरबार, काठमाडौं ।
श्री संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय,
सिंहदरबार, काठमाडौं ।

विषय: प्रतिवेदन पठाइएको सम्बन्धमा ।

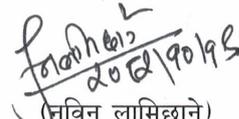
प्रस्तुत विषयका सम्बन्धमा भाषा आयोगका माननीय अध्यक्ष डा. गोपाल ठाकुरले मिति २०८२/१०/१९ गतेका दिन सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू समक्ष पेश गर्नुभएको भाषा आयोगको प्रतिवेदन थान दुई (२) यसै पत्र साथ संलग्न गरी पठाइएको बेहोरा आदेशानुसार अनुरोध छ ।

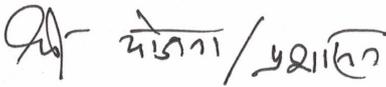
संलग्न प्रतिवेदन:-

१. मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धी सिफारिस, २०८२ थान-१
२. अन्तराष्ट्रिय आदिवासी भाषा दशक (२०२२-२०३२) नेपालको राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०८२ थान-१

बोधार्थ-

श्री भाषा आयोग, काठमाण्डौं ।

(जबिन लामिछाने)
शाखा अधिकृत

पत्र संख्या: ३६९.

पत्र मिति: २०८२/१०/२९.

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी
सिफारिस

वि.सं. २०८२

भाषा आयोग
शङ्खमूल, काठमाडौं

सम्माननीय प्रधानमन्त्री सुशिला कार्कीज्यू समक्ष मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस, २०८२ पेस गर्दै

भाषा आयोग

(नेपालको संविधानको धारा २८७ अनुसार गठित)

शङ्खमूल, काठमाडौं
भाषा आयोग
शङ्खमूल, काठमाडौं
२०७३

प.सं. ०८२/८३
च.नं. ३३.१

मिति: २०८२/१०/१३

नेपाल संवत: १९४६ सिल्लाख्व नवमी - ९

सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू,
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय,
सिंहदरबार, काठमाडौं।

विषय: मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस सम्बन्धमा।

नेपालको संविधानको धारा ७ को उपधारा (३) मा भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरे बमोजिम हुने व्यवस्था र धारा २८७ को उपधारा ६ को (ग) मा नेपालमा मातृभाषाहरूको विकासस्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी सुझाव पेस गर्ने संवैधानिक दायित्व रहेको छ। त्यसैगरी भाषा आयोग ऐन, २०७४ को दफा ३ को (ख) मा नेपालमा बोलिने मातृभाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहका सरकारले अपनाउनुपर्ने नीतिगत वा संस्थागत उपायहरूको बारेमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने भन्ने कानुनी प्रावधान बमोजिम सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन गर्न गराउन सुझाव तथा सिफारिस पेस गरेको छु।

भवदीय,

डॉ. गोपाल ठाकुर
अध्यक्ष
भाषा आयोग

फोन नं. ०१-५२४२२३३, ०१-५२४२५३४, ०१-५२४२०४६

इमेल: language.commission2016@gmail.com वेबसाइट: www.languagecommission.gov.np

नेपालको राष्ट्रिय गान

सयौं थुँगा फूलका हामी एउटै माला नेपाली
सार्वभौम भई फैलिएका मेची-महाकाली ।

प्रकृतिका कोटिकोटि सम्पदाको आँचल
वीरहरूका रगतले, स्वतन्त्र र अटल ।

ज्ञानभूमि शान्तिभूमि तराई, पहाड, हिमाल
अखण्ड यो प्यारो हाम्रो मातृभूमि नेपाल ।

बहुल जाति, भाषा, धर्म, संस्कृति छन् विशाल
अग्रगामी राष्ट्र हाम्रो, जय जय नेपाल ।

कृतज्ञता ज्ञापन

नेपालको संविधानको धारा २८७ मा भएको व्यवस्थाबमोजिम नेपाल सरकारबाट २०७३ साल भाद्र २३ गते भाषा आयोगको गठन भएको हो। संविधानको धारा २८७ को उपधारा (६) मा भाषा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत खण्ड (ग) मा “नेपालमा मातृभाषाहरूको विकासस्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यताको बारेमा सुझाव” पेस गर्ने प्रावधान रहेको छ। नेपालको संविधानको धारा ३१ को उपधारा (४) मा दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हकको व्यवस्थाका साथै उपधारा (५) मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने मौलिक हकसम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था छ।

त्यसै गरी धारा ७ को उपधारा (३) ले “भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुनेछ” भनी आयोगलाई संवैधानिक अधिकार प्रदान गरेको छ। भाषा आयोग ऐनको दफा ३ को (ख) मा नेपालमा बोलिने मातृभाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहका सरकारले अपनाउनुपर्ने नीतिगत वा संस्थागत उपायहरूको बारेमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने र (ग) मा नेपालमा बोलिने मातृभाषा र लिपिको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न तथा गराउन सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने कानुनी प्रावधान छ। उल्लिखित संवैधानिक र कानुनी दायित्व निर्वाह गर्दै तयार गरिएको प्रस्तुत “मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस, २०८२” पेस गर्नका लागि प्रदान गर्नुभएको अवसर र प्रेरणाका लागि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

आयोगबाट नेपालका सातै प्रदेशका विभिन्न स्थानीय तहहरूमा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययनको सिलसिलामा २४ वटा स्थानीय तहहरूमा मातृभाषाको स्तर पहिचान, विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन र मातृभाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन सम्पन्न गरी सोको प्राप्ति र सुझावको आधारमा वार्षिक प्रतिवेदनमार्फत् कार्यान्वयनका लागि सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गरिँदै आएको छ। साथै आयोगले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान कार्य भई प्राप्त सुझाव र सिफारिसको सारलाई पनि यस प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ। यस सन्दर्भमा मातृभाषाका वक्ता, भाषाका अभियन्ता र भाषिक समुदायका क्रियाशील सबैबाट भाषाका क्षेत्रमा पुऱ्याउनु भएको योगदान र प्रतिवेदन तयारीका क्रममा दिनुभएका सुझावका लागि हृदयदेखि धन्यवाद व्यक्त गर्दछु।

यस प्रतिवेदनको मस्यौदा लेखनको क्रममा विशेष सल्लाह र सुझाव प्रदान गर्नुहुने सल्लाहकारज्यूहरू सहप्राध्यापक डा. कर्णखर खतिवडा, प्रा.डा. रामावतार यादव, प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, प्रा.डा. दुबिनन्द ढकाल, प्रा.डा. नोबल किशोर राई, प्रा.डा. जीवेन्द्रदेव गिरी, प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम, प्रा.डा. ओमकारेश्वर श्रेष्ठ, प्रा.डा. तुलसीप्रसाद भट्टराई, डा. अम्बिका रेग्मी र डा. यज्ञेश्वर निरौलाप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु।

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस प्रतिवेदन तयारी कार्यमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने प्रतिवेदन तयारी समितिका संयोजक भाषा आयोग, पूर्वअध्यक्ष एवम् सल्लाहकार डा. लवदेव अवस्थीज्यूलागायत समितिका सम्पूर्ण सदस्यहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु। साथै यस प्रतिवेदनको तयारी कार्यमा संलग्न भई अमूल्य र महत्त्वपूर्ण सुझावसहित योगदान गर्नुहुने आयोगका माननीय सदस्यज्यूहरू श्री कृष्णप्रसाद न्यौपाने, श्री मातृकाप्रसाद पोखरेल, डा. पुष्करराज भट्ट र श्री सुरेश मानन्धरप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु। यस प्रतिवेदनको विषयवस्तु र भाषा सम्पादन सहयोग पुऱ्याउनु गर्ने निमित्त सचिव डा. लोक बहादुर लोप्चनलाई हृदयदेखि धन्यवाद व्यक्त गर्दछु।

यस प्रतिवेदन लेखन कार्यमा सहयोग गर्नुहुने आयोगका उपसचिवहरू श्री रमा अर्याल पन्थी, श्री कमला भण्डारी पाण्डे, श्री विमला काफ्ले, श्री गोविन्दप्रसाद पौडेल र श्री विरबहादुर बोहरालाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु। साथै शाखा अधिकृतहरू श्री मोहन तण्डुकार, श्री कुमार भट्टराई, श्री भवान सिंह कुँवर, श्री चोलरमण अधिकारी, श्री कमल क्षेत्री, लेखा अधिकृत श्री निशा बि.सी., कानून अधिकृत श्री सुजता भण्डारी र कम्प्युटर सेटिड गर्नुहुने कम्प्युटर श्री अपरेटर भुपेन्द्र प्रसाद जोशीलागायत आयोगका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु।

डाँ. गोपाल ठाकुर

अध्यक्ष

२०८२ साल माघ १९ गते सोमबार।

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस, २०८२ कार्यकारी सारांश

नेपालको संविधानको धारा २८७ को उपधारा ६ को (ग) मा मातृभाषाहरूको स्तर पहिचान गरी शिक्षाको प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी सुझाव नेपाल सरकारसमक्ष पेस गर्ने संवैधानिक दायित्व रहेको छ। यसै गरी संविधानको धारा ७ को उपधारा (३) र भाषा आयोग ऐन, २०७४ को दफा ३ को (ख) र (ग) समेतका आधारमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी प्रतिवेदनमा समाविष्ट सुझाव र सिफारिसलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमार्फत् कार्यान्वयन गरी मातृभाषामा शिक्षा पाउने प्रत्येक नागरिकको भाषासम्बन्धी मौलिक अधिकारको प्रत्याभूति हुने अपेक्षा गर्दै मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस गरिएको छ।

५.१ स्थानीय तहमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी स्थलगत अध्ययन र प्राप्तिहरू

भाषा आयोगबाट करिब एक दशकको अवधिमा गरिएका मातृभाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययनका प्राप्ति र निष्कर्षहरू देहायअनुसार रहेका छन्:

५.१.१ मातृभाषाको नक्साङ्कन

समुदायमा मातृभाषाप्रतिको सचेतना बढेको पाइए तापनि मातृभाषाको पुस्तान्तरण घट्टै गएको छ। मातृभाषामा शिक्षाप्रति अधिकांश स्थानीय तहहरू उदासीन रहेको पाइन्छ। विद्यालयमा शिक्षणसिकाइको माध्यममा नेपाली र अङ्ग्रेजीको मात्रै विस्तार हुँदा मातृभाषाहरूले बाह्य प्रोत्साहन पाउन सकेको देखिँदैन।

५.१.२ मातृभाषाको स्तर पहिचान

नेपालका विभिन्न मातृभाषामा सामग्री निर्माण र प्रकाशन व्यक्तिगत प्रयासमा सीमित रहेको छ। कतिपय मातृभाषाहरूको स्तरीकरणका चरण समेत पूरा हुन नसकी भाषिक नियम निर्धारण/स्तरीकरण कार्य प्रारम्भिक अवस्थामा रहेका छन्। साथै मातृभाषामा शिक्षाको विस्तार/विकासका लागि नीतिगत र कार्यगत खाका तयार भएको पाइँदैन।

५.१.३ शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

शिक्षामा मातृभाषा (माध्यम र विषय) को प्रयोगलाई संविधानको मर्मअनुसार कार्यान्वयन गर्न मौजुदा ऐन, नियमहरूमा संशोधन भएको देखिँदैन। केही स्थानीय तहबाट मातृभाषामा शिक्षाको लागि प्रेरणादायी पहल भए तापनि विद्यालय वा शिक्षण संस्थामा मातृभाषाको प्रयोग विस्तारप्रति राज्य प्रणाली उदासीन नै रहेको पाइन्छ।

५.२ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी आधारहरू

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी मुख्य आधारहरूलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

- ५.२.१ नीतिगत र कानुनी प्रबन्ध
- ५.२.२ स्थानीय तहको नेतृत्वदायी भूमिका
- ५.२.३ समुदायको सहभागिता र अभिभावक सचेतना
- ५.२.४ विद्यालय व्यवस्थापन समिति र प्रधानाध्यापकको प्रतिबद्धता
- ५.२.५ मातृभाषा शिक्षक छनोट र विकास
- ५.२.६ मातृभाषाको पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास
- ५.२.७ मातृभाषाको पाठ्यसामग्री र स्रोतसामग्री
- ५.२.८ भाषा योजना निर्माण र कार्यान्वयन
- ५.२.९ प्रविधिक सहयोग र परामर्श
- ५.२.१० आर्थिक स्रोतको सुनिश्चितता
- ५.२.११ अन्तर्तह समन्वय र सहकार्य

५.३ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिसहरू

नेपालको संविधानको धारा ३१ (५) ले हरेक बालबालिकालाई मातृभाषामा शिक्षा पाउने अधिकारको प्रत्याभूति गरेको सन्दर्भमा संविधानको धारा २८७ को उपधारा ६ को (ग) मा भाषा आयोगलाई मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी सुझाव पेस गर्ने संवैधानिक दायित्वबमोजिम नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय सरकारसमक्ष कार्यान्वयनका लागि देहायअनुसार सिफारिसहरू गरिएका छन्:

५.३.१ भाषाको जीवन्तता, पुस्तान्तरण र पुनर्जीवन

- नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाको जीवन्तता र पुनर्जीवनका लागि अन्तरपुस्तासम्म भाषिक पुस्तान्तरणसम्बन्धी कार्यक्रमलाई अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- तीनै तहका सरकार र अन्य सम्बद्ध सबै निकायहरूबाट लोपोन्मुख र मृतप्रायः भाषाहरूको वर्णपहिचान, शब्द सङ्कलन, शब्दकोश निर्माण, पाठ सङ्कलन, व्याकरण लेखन, लोकवार्ता सङ्कलन, भाषिक इतिहास लेखनजस्ता कार्य गरी भाषिक अभिलेखन गर्नुपर्ने,
- नेपालका मृतप्रायः भाषा र विशेष भाषिक क्षेत्रलाई स्थानीय तहमार्फत् विशेष, संरक्षित र स्वायत्त क्षेत्र घोषणा गर्दै पर्यटकीय गन्तव्यका साथै “भाषिक सांस्कृतिक क्षेत्र विशेष कार्यक्रम” अगाडि बढाउनुपर्ने,
- नेपालका सबै भाषाहरूलाई स्वउत्पादन, स्वरोजगारी व्यावसायिकता तथा भाषिक उद्यमशीलतासँग जोडेर भाषिक सिकाइ र प्रयोगको परिवेश तयार गर्नुपर्ने,
- नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरूमा प्राथमिकताकासाथ विश्वविद्यालयहरूमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न भाषावृत्ति र शोधवृत्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने।

५.३.२ कानुनी प्रबन्ध र कार्यान्वयन

- नेपालको संविधानको धारा ३१ (५) ले प्रत्याभूत गरेको मातृभाषामा शिक्षा पाउने मौलिक हकको सम्मान हुने गरी मौजुदा शिक्षा ऐनमा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने,
- शिक्षा ऐन (२०२८ संशोधनसहित) को तथा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा २८ मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायका नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने व्यवस्थालाई सबै तहका सरकारहरूबाट कार्यान्वयन, अनुगमन र पृष्ठपोषण गर्नुपर्ने,
- नगरपालिका, गाउँपालिका, वडा एवम् समुदायस्तरमा मातृभाषाको माध्यमबाट सेवाप्रवाह गर्ने र मातृभाषाकै माध्यमबाट आधारभूत तहको शिक्षा उपलब्ध गराउनेतर्फ कानुनी एवम् संरचनागत आधार तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- निजामती सेवा ऐन र विद्यालय शिक्षा ऐन तर्जुमा गर्दा भाषा सेवा समूह गठन र मातृभाषामा शिक्षक दरबन्दी र नियुक्तिसम्बन्धी प्रावधान समावेश गर्नुपर्ने,
- स्थानीय तहमा बोलिने मातृभाषामा आधारभूत तहमा कक्षा ३ सम्म माध्यमको रूपमा र कक्षा ४-८ मा विषयका रूपमा पठनपाठनको प्रबन्ध गरी तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- सरकारी कामकाजमा लागू भएका भाषाहरूमा सङ्घ र प्रदेश तहमा तत्काल प्रारम्भिक बालकक्षादेखि १२ कक्षासम्म मातृभाषा विषयको रूपमा पठनपाठन गरी क्रमशः अन्य मातृभाषाहरूमा पनि कक्षा १२ सम्म विषयको रूपमा पठनपाठन गर्ने प्रबन्ध गर्नुपर्ने,
- सरकारी कामकाजका लागि सिफारिस गरिएका भाषाहरूमा सङ्घ र प्रदेश विश्वविद्यालय तहमा भाषा अध्ययन विभाग स्थापना गरी भाषासम्बन्धी जनशक्ति उत्पादन गर्नुका साथै यसबाहेकका अन्य मातृभाषाहरूमा पनि भाषिक जनशक्ति तयार पार्न विश्वविद्यालय तहमा पठनपाठनका साथै अध्ययन अनुसन्धानको प्रबन्ध गर्नुपर्ने,
- उच्च शिक्षा ऐनमा मातृभाषाका प्राध्यापक/शिक्षक दरबन्दी सिर्जना, भर्ना, छनोट गर्ने प्रबन्ध गरी मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठनका लागि आवश्यक जनशक्तिको विकास गर्नुपर्ने,
- मातृभाषाको शिक्षाका निमित्त कुनै एक भाषामा प्रयोग क्षेत्र, प्रयोजन र कार्य विशेषअनुसार उक्त भाषामा सर्वस्वीकार्य र आधिकारिक भाषिक स्वरूप तथा लिपिको विकास र प्रयोग गर्ने अवस्था नआउञ्जेलसम्म उक्त भाषाको प्रचलित रूप र एक वा एकभन्दा बढी लिपिहरू एकसाथ प्रयोग गर्नुपर्ने ।

५.३.३ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी भौतिक पूर्वाधार तथा शैक्षणिक व्यवस्थापन

- भौतिक पूर्वाधारको विकास र स्रोतसाधन व्यवस्थापनका लागि कार्यक्रम र बजेटसहित अनुदानको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- मातृभाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि भाषिक सम्मान र वक्ताको स्वाभिमानको योजना निर्माण गरी लागू गरिनुपर्ने साथै वक्ताको जीविका र जीवनस्तरसँग सम्बन्ध कायम गर्न विशेष प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने,

- मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अनुभव र सिकाइ आदानप्रदान गर्न अन्तर्देशीय अवलोकन भ्रमण र अन्तरसिकाइको व्यवस्था गर्नुपर्ने।

५.३.४ मातृभाषा शिक्षाको तहगत र विषय क्षेत्रगत सिफारिसहरू

क) मौलिक ज्ञान पद्धति, परम्परागत र अनौपचारिक शिक्षा

- परम्परागत ज्ञान हन्तान्तरण र भाषिक पुस्तान्तरण तथा लिपिको प्रयोग सम्बन्धमा गुम्बा, गुरुकुल, माडिहम, मदरसा, बौद्ध विहारजस्ता संस्थाहरूको विशेष भूमिका रहेकाले सम्बन्धित संस्थाहरूको सबलीकरण र मूलप्रवाहीकरण गर्न मापदण्ड तयार गरी शैक्षिक र भाषिक अनुदानको व्यवस्थाका साथ भाषिक संरक्षण र संवर्धनमा जोड दिनुपर्ने,
- सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले नेपालका संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयमा नैतिक शिक्षा र सामाजिक शिक्षा विषयलाई माध्यमिक तहसम्म मातृभाषामा अध्ययन गर्न पाउने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने,
- नेपालका मौलिक कला, संस्कृति, सभ्यता, अनुभव र ज्ञानको अन्तरपुस्ता र अन्तरसमुदायमा आदानप्रदान गर्न अन्तर्संस्कृति र अन्तर्भाषिक सिकाइको पद्धति विकास गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

ख) प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा र विद्यालयमा मातृभाषामा शिक्षा

- आधारभूत तह (कक्षा १-८) मा मातृभाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा प्रयोग गरिनुपर्ने। यसअन्तर्गत विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठनलाई माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) मा निरन्तरता दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपि तथा बहिरा, स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाका साथै दृष्टि एवम् श्रवणशक्ति दुईवटै नभएका नागरिकलाई स्पर्श सङ्केतको माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने हकको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने,
- आधारभूत तहसम्म स्थानीय विषय र मातृभाषा विषयलाई पूर्णाङ्क नै ५०/५० अङ्कको छुट्टा छुट्टै कायम गरेर दुई विषय अनिवार्य रूपमा पठनपाठन गर्ने,
- विद्यालयमा विषयका रूपमा मातृभाषा पठनपाठनका लागि बहालवाला शिक्षकलाई सेवाकालीन तालिम प्रदान गर्ने र क्रमशः मातृभाषा शिक्षक दरबन्दीको प्रबन्ध गरेर मातृभाषा विषयलाई स्थानीय तहमा लागू गर्न सङ्घ र प्रदेशबाट सहजीकरण गर्नुपर्ने।

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी विषय क्षेत्रगत सुझाव र सिफारिसलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छः

अ) प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षा देखि कक्षा ५ सम्म मातृभाषामा शिक्षा

- प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा देखि कक्षा ५ सम्म सरकारी र निजी विद्यालयहरूमा विद्यार्थीलाई आआफ्नो मातृभाषाका माध्यमबाट पठनपाठन गर्नका लागि अवसर सुनिश्चित गर्नुपर्ने। यसका लागि मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा पद्धतिलाई आत्मसात गर्नुपर्ने।

आ) कक्षा ६ देखि ८ सम्म मातृभाषा र व्यापक प्रयोगको भाषामा शिक्षा

- कक्षा ६ देखि ८ सम्म विद्यालयको पठनपाठनको माध्यममा मातृभाषा र व्यापक प्रयोगको भाषा नेपाली वा अङ्ग्रेजीलाई सँगसँगै प्रयोग गर्नुपर्ने।

इ) कक्षा ९ देखि १२ सम्म मातृभाषा शिक्षा

- विद्यालय शिक्षाको कक्षा ९ देखि मातृभाषालाई विषयका रूपमा पठनपाठन गर्नुपर्ने,
- कक्षा ९ देखि विज्ञान, गणित र प्राविधिक विषयहरू अङ्ग्रेजी माध्यमबाट समेत पठनपाठन गर्न सकिने।

ग) विश्वविद्यालय तहमा मातृभाषा शिक्षा

- विश्वविद्यालयहरूमा मातृभाषा विषयको अध्ययन अध्यापन गरिनुका साथै मातृभाषासम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान कार्यलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने,
- उच्च शिक्षामा भाषासम्बन्धी अध्ययनका लागि छात्रवृत्ति कोष स्थापना गरेर अवसर र सुविधा उपलब्ध गर्नुपर्ने।

घ) दृष्टिविहीन, बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि शिक्षा

- दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाका साथै दृष्टि एवम् श्रवणशक्ति दुइटै नभएका नागरिकलाई स्पर्श सङ्केतको माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने हकको सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

ङ) दोस्रो भाषा र विदेशी भाषा शिक्षण

- विद्यालय तहमा नेपालीइतर मातृभाषी सिकारूका लागि नेपाली र सबैका लागि अङ्ग्रेजीलाई दोस्रो भाषाका रूपमा शिक्षणका निम्ति सबै तहका सरकारहरूबाट आवश्यक जनशक्ति, पाठ्यसामग्री र लगानीसमेत बन्दोबस्त गरी दोस्रो भाषा सिकाइलाई प्रभावकारी र उपलब्धिमूलक बनाउनुपर्ने।

५.३.५ भाषा योजना निर्माण र विकास

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारहरूबाट आफ्ना बालबालिकाको सिकाइको अवस्थाको अवलोकन गरी विद्यालयलाई सिकाइको सुधार योजना तथा कार्यक्रम तयारीका लागि सहयोग गर्नाका साथै सिकाइमा स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्न बनाइने नीति तथा योजना निर्माणमा विद्यालयलाई सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्ने।

५.३.६ मातृभाषा शिक्षाको कार्यान्वयन संयन्त्र

- मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी स्थानीय तहमा हाल देखा परेका भ्रम निवारण गर्न र संविधानको पालना गराउने कार्यमा सङ्घीय शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयबाट विशेष भूमिका निर्वाह गरिनु पर्दछ। यसका लागि सङ्घीय र प्रादेशिक तहका शिक्षा हेर्ने मन्त्रालयहरू र स्थानीय तहमा शिक्षा हेर्ने शाखा वा एकाइ स्थापना गरेर मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सहजीकरण, नियमन र अनुगमनको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- स्थानीय तहका सरकारहरूबाट बहुभाषिक कार्यप्रणालीको विकास गरी मातृभाषाको माध्यमबाट आधारभूत तहको शिक्षा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न र भाषिक समुदायमा लक्षित गरी नगरपालिका एवम् गाउँपालिकाहरूले संविधानप्रदत्त जिम्मेवारी निर्वाह गर्न अग्रणी भूमिका खेल्नुपर्ने।

५.३.७ बहुभाषिक माध्यमबाट सेवाप्रवाह

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूबाट भाषासम्बन्धी नीति र कानूनको व्यवस्था गर्दै हरेक तहमा बहुभाषाको माध्यमबाट सेवा प्रवाह गर्न भाषा हेर्ने महाशाखा वा शाखा स्थापना गरी तत्काल भाषासम्बन्धी जनशक्तिको व्यवस्था गरी भाषिक कार्यक्रम र लगानी सुनिश्चित गर्नुपर्ने,
- नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान र प्रदेश सुशासन केन्द्रबाट प्रदान गरिने सेवा प्रवेश र सेवाकालीन तालिममा बहुभाषिक विषयवस्तुसम्बन्धी परामर्श कार्यलाई तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- शिक्षण पेसामा आबद्ध हुने शिक्षकका लागि सेवा प्रवेश र सेवाकालीन तालिममा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी तालिम अनिवार्य गरिनुपर्ने,
- तीनै तहका सरकारहरूबाट सरोकावालाहरूमा भाषाका विषयमा सकारात्मक सोच र व्यवहारको विकास गर्न भाषिक साक्षरता र सचेतना विकाससम्बन्धी अभियानलाई समुदायको सहभागितामा आधारित परामर्श कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- नागरिकका लागि बहुभाषिक माध्यमबाट सेवाप्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन सूचना प्रविधिका साथै कृत्रिम बौद्धिकता (एआई) को प्रयोगका माध्यमबाट पनि अन्तर्भाषिक अनुवाद गर्ने सुविधा र अवसर वृद्धि गरेर पहुँच विस्तार गर्नुपर्ने।

५.३.८ मातृभाषा पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन पद्धति

- पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट मातृभाषा र स्थानीय विषयको पाठ्यक्रम विकाससम्बन्धी मातृभाषा/स्थानीय पाठ्यक्रम प्रारूप, कार्यविधि तथा निर्देशिका तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रबोधीकरण र सहजीकरण गर्नुपर्ने,
- सङ्घीयस्तरमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी भाषिक सक्षमता निर्धारण गरी सार्वजनिकीकरण, प्रबोधीकरण र सहजीकरण गर्नुपर्ने,
- विद्यालय तहमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको माध्यम र मातृभाषा विषयका रूपमा पठनपाठनसँगै मातृभाषाकै माध्यमबाट शिक्षणसिकाइ सहजीकरण गर्दै सोहीअनुसार प्रश्नपत्र निर्माण र परीक्षा सञ्चालन गरी मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने,
- विश्वविद्यालय शिक्षामा नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको विषयगत पाठ्यक्रम तयार गरी अध्ययन अध्यापन, परीक्षा सञ्चालन र मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने,
- शिक्षामा मातृभाषालाई शिक्षणसिकाइको माध्यम र विषयका रूपमा प्रयोग विस्तार गर्न मातृभाषा शिक्षालाई पेसा, व्यवसाय, उत्पादन, रोजगारी, पर्यटन, सञ्चार र बजारसँग जोड्न स्थानीय भाषाको उपयोग गर्ने रणनीति योजनाबद्ध रूपमा लागू गर्नुपर्ने,
- औपचारिक शिक्षण संस्थाभन्दा बाहिर हुने भाषासम्बन्धी पठनपाठन र तालिमको परीक्षण र प्रमाणीकरण गर्न आयोगबाट भाषा योग्यता प्रारूप र परीक्षण विधि समेत निर्धारण गरेबमोजिम आयोगको समन्वय र सहकार्यमा स्थानीय तहबाट परीक्षा सञ्चालन गरेर भाषिक योग्यताको प्रमाणीकरण गरी प्रमाणपत्र दिनुपर्ने,

- नेपालको निजामती सेवालगायत जनशक्ति छनोटसम्बन्धी परीक्षामा मातृभाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा समावेश गरी आवश्यकतानुसार बहुभाषिक परीक्षा पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्ने ।

५.३.९ मातृभाषामा पाठ्यसामग्री र स्रोतसामग्री

- नेपालका सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा मानिएको सन्दर्भमा मातृभाषाको प्रयोग विस्तार गर्न बालोपयोगी सामग्रीहरूको विकास गर्नुपर्ने। प्रकाशित सामग्री पर्याप्त नभएको सन्दर्भमा मातृभाषामा श्रव्यदृश्य सामग्री र अनुवाद सामग्री विकास गर्नुपर्ने,
- मातृभाषामा श्रव्य दृश्यसामग्री विकास गर्दा बाह्य मुलुकका आयातीत श्रव्यदृश्य सामग्रीलाई नेपाली वा नेपालका मातृभाषामा रूपान्तरण गर्ने र त्यस्तो रूपान्तरण गर्दा मातृभाषाको मौलिकता कायम राख्ने गरी योजना बनाएर कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- आधारभूत तह कक्षा १-८ र माध्यमिक तह कक्षा ९-१२ को विषयगत पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरू मातृभाषामा विकास गर्दै जानुपर्ने ।

५.३.१० शिक्षक र प्राध्यापक व्यवस्थापन र सक्षमता विकाससम्बन्धी

- विद्यालय र विश्वविद्यालय तहमा मातृभाषालाई माध्यम र मातृभाषा विषयका रूपमा पठनपाठन गर्न मौजुदा शिक्षक र प्राध्यापकको दरबन्दी मिलान, पदस्थापन र सममायोजन गरेर भाषासम्बन्धी शिक्षक र प्राध्यापक व्यवस्थापन गर्नुपर्ने सोका लागि तीनै तहका सरकारहरूबाट विभिन्न मातृभाषी पृष्ठभूमिसँग तालमेल हुने गरी सम्बद्ध भाषाको ज्ञानको आधारमा प्राध्यापक र शिक्षक पदस्थापना गर्नुपर्ने,
- विद्यालय र विश्वविद्यालयका शिक्षक र प्राध्यापक भर्ना, छनोट र नियुक्तिसम्बन्धी विद्यमान प्रावधानको पुनर्विचार गरी विद्यालय र विश्वविद्यालय तहमा मातृभाषी शिक्षक र प्राध्यापक आपूर्ति गर्न मातृभाषी पृष्ठभूमिका शिक्षक र प्राध्यापक व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने,
- परम्परागत र धार्मिक विद्यालयमा भाषिक जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्न औपचारिक र अनौपचारिक रूपमा मातृभाषासम्बन्धी अध्ययन गरेका जनशक्तिलाई आयोगको मापदण्डको आधारमा मान्यता प्रदान गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- साङ्केतिक भाषामा तालिम प्राप्त गरेका जनशक्तिको उपाधिलाई आयोगको मापदण्डबमोजिम सम्बन्धित निकायबाट समकक्षता प्रदान गरी प्रमाणीकरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- सरकारी कामकाजको भाषा कार्यान्वयनको सुरुका वर्षहरूमा भाषासम्बन्धी जनशक्तिको हकमा पेसागत अनुमतिपत्र आवश्यक नहुने ।

५.३.११ भाषा प्रविधि र मातृभाषामा शिक्षा

- भाषा, शिक्षा र प्रविधिलाई अन्तर्सम्बन्धित गरी मातृभाषा शिक्षाको प्रयोग विस्तार गर्नुपर्ने,
- मातृभाषाको विद्युतीय शिक्षणसामग्रीअन्तर्गत बहुभाषिक कार्टुन चित्र, भाषा सिकाइ ट्युटर, भाषिक एप, अनलाइ पोर्टल, अर्काइभजस्ता सामग्रीको प्रबन्ध मिलाउनुपर्ने,
- विद्युतीय बहुभाषिक सामग्रीहरूमा बहुभाषिक शब्दकोशसहित अन्तर्भाषिक अनुवाद पद्धति, गुगल अनुवाद र अनुवाद एप्सहरूको व्यवस्था मिलाई प्रयोग गर्नुपर्ने ।

५.३.१२ मातृभाषा शिक्षामा लगानी सन्तुलन

- समाज र समुदायको अमूर्त सम्पदाका रूपमा रहेका भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका निम्ति हरेक तहका सरकारबाट भाषासम्बन्धी वार्षिक नीति, कार्यक्रम तय गर्दै भाषिक उत्तरदायी बजेटको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

५.३.१३ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सचेतना, पैरवी र परामर्श

- जनप्रतिनिधि, कर्मचारी र शिक्षकको भाषासम्बन्धी बुझाइ र सोचाइलाई रूपान्तरण गरी मातृभाषालाई समाज र जीवन पद्धतिको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित गर्न भाषासम्बन्धी परामर्श वा अभिमुखीकरण कार्यक्रम सबै तहबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- स्थानीय तहको संयोजनमा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षाको बढोत्तरीका लागि भाषिक समुदायका प्रतिनिधि र सरोकारवालाहरूबीच सामाजिक संवादको थालनी गर्नुपर्ने ।

५.३.१४ अन्तरतह समन्वय, सहकार्य र साझेदारिता

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहसँगको समन्वय र सहकार्यमा मातृभाषामा शिक्षाका लागि कार्यान्वयन संयन्त्र खडा गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने ।

५.३.१५ भाषिक अनुगमन, कार्यसम्पादन परीक्षण र दण्ड सजाय

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनसम्बन्धी नियमित अनुगमन गर्न हरेक तहको भाषा शिक्षासँग सम्बन्धित महाशाखा वा शाखाको संयोजनमा “मातृभाषामा शिक्षा कार्यान्वयन अनुगमन समिति” गठन गरी आवश्यक पृष्ठपोषण र सुधार कार्य गर्नुपर्ने,
- विद्यार्थीले विद्यालय परिसरमा नेपालीलगायत मातृभाषामा संवाद गरेमा विद्यार्थीलाई दण्डित गर्ने वा जरिवाना गर्ने कार्यलाई तत्काल बन्द गर्नुपर्ने ।

५.४ सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा मातृभाषा शिक्षाका लागि भाषाहरू सिफारिस

विधानतः सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको सहकार्यमा स्थानीय तहको पहल कदमीबाट नेपालमा बोलिने १२४ वटै भाषाहरूमा मातृभाषा शिक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ । समुदाय, विद्यालय र उच्च शिक्षामा मातृभाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा लागू गर्नुपर्दछ ।

५.४.१ सङ्घीय तहमा मातृभाषा शिक्षा प्रदान गरिनुपर्ने भाषाहरू (१२४ भाषाहरू)

सङ्घीय तहमा मातृभाषामा शिक्षाका लागि राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार १२४ मातृभाषाहरू सिफारिस गरिएको छ ।

५.४.२ प्रदेश तह र स्थानीय तहमा मातृभाषा शिक्षाका लागि सिफारिस भएका भाषाहरू

प्रदेश र स्थानीय तहमा प्रदेश र स्थानीय तहबाट मातृभाषामा शिक्षाका लागि कार्यान्वयन गर्न

देहाय अनुसार भाषाहरू सिफारिस गरिएको छः

क) कोशी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (१०९ भाषाहरू)

यस प्रदेश र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ।

ख) मधेश प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (६२ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ।

ग) बागमती प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (१०९ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ।

घ) गण्डकी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (७५ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ।

ङ) लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (६८ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ।

च) कर्णाली प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (४९ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ।

छ) सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (७४ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ।

५.५ स्थानीय तहमा मातृभाषामा शिक्षाका लागि सिफारिस

स्थानीय तहमा बोलिने सबै मातृभाषामा आवश्यकता, औचित्य र सम्भाव्यताका आधारमा मातृभाषामा प्रदान गरिनु पर्दछ। प्रदेशगत स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध छ। प्रदेशगत स्थानीय तहको विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छः

५.५.१ बागमती प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू

५.५.२ मधेश प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू

५.५.३ बागमती प्रदेशका स्थानीय तहका भाषाहरू

- ५.५.४ गण्डकी प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू
- ५.५.५ लुम्बिनी प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू
- ५.५.६ कर्नाली प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू
- ५.५.७ सुदूरपश्चिम प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू

तालिका सूची

तालिका नं.	विवरण	पृष्ठ सं.
१	विभिन्न जनगणनामा सूचीकृत नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको सङ्ख्या	५
२	राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको भाषा परिवार	५
३	एक लाख र सोभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका मातृभाषाहरू	७
४	दश हजार र सोभन्दा माथि एक लाखभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषाहरू	८
५	एक हजार र सोभन्दा माथि दस हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषाहरू	९
६	एक हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषाहरू	११
७	मातृभाषी जनसङ्ख्याको आधारमा प्रदेशगत भाषा सङ्ख्या	१२
८	प्रदेशगत रूपमा एक प्रतिशतभन्दा बढी वक्ता सङ्ख्या भएका भाषाहरू	१३
९	दोस्रो भाषाअनुसार पाँचौँ क्रमसम्मका भाषाहरूको समग्र तथा प्रदेशगत अवस्था	१५
१०	बहुभाषिक शिक्षाका नमुनाहरू	२२

विषयसूची

विषयसूची	पृष्ठ सं.
कृतज्ञता ज्ञापन	क
मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस, २०८२ कार्यकारी सारांश	ग
विषयसूची.....	ढ
खण्ड क प्रारम्भिक.....	१
अध्याय : एक नेपालमा बोलिने भाषाहरूको अवस्था.....	३
१.१ परिचय	३
१.२ नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरू.....	४
१.३ नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको भाषिक परिवारगत वर्गीकरण.....	५
१.४ राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरू.....	७
१.५ नेपालका मातृभाषाहरूको प्रदेशगत विवरण	१२
१.६ दोस्रो भाषाका रूपमा नेपालमा बोलिने भाषाहरू	१४
१.७ पुर्खाको भाषाअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या.....	१६
अध्याय : दुई मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अवधारणा र अभ्यास	१७
२.१ मातृभाषामा शिक्षाको अवधारणा	१७
२.२ मातृभाषा र मातृभाषामा शिक्षाको परिभाषा	१८
२.३ मातृभाषामा शिक्षाको महत्व	१९
२.३.१ युनेस्को (२०००-३०) का अनुसार मातृभाषामा शिक्षाको महत्व.....	१९
२.३.२ राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५१)	२०
२.३.३ राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षा प्रतिवेदन (२०५४).....	२१
२.३.४ स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) २०७६.....	२१
२.४ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी प्रचलित अभ्यासहरू (नमुनासमेत)	२२
२.४.१ शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग: बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन.....	२२
२.४.२ शिक्षणको माध्यम र शिक्षाका भाषाहरू, नेपालमा शिक्षा नीति, योजना र अभ्यासका लागि आगामी बाटो	२४
२.४.३ नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा, शिक्षक स्वाध्यायन सामग्री (वि.सं. २०७२).....	२६
२.४.४ विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६ संशोधनसहित).....	२६
२.४.५ स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) २०७६.....	२७
२.४.६ भाषा आयोगबाट बहुभाषिक शिक्षाको नमुना विकास	२७
२.४.७ गैरसरकारी संस्थाहरूबाट सञ्चालित बहुभाषिक शिक्षाका नमुनाहरू	२७
२.४.८ परम्परागत र धार्मिक शिक्षाअन्तर्गत मातृभाषामा शिक्षाको नमुना	२९
२.४.९ विश्वविद्यालयहरूमा मातृभाषा विषय शिक्षाको नमुना	२९
२.४.१० विश्वमा प्रचलित बहुभाषिक नमुनाहरू	२९
अध्याय : तीन राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू.....	३३
३.१ भाषा आयोगको गठन र कार्यदिशा.....	३३
३.२ नेपालमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अभ्यासहरू.....	३५
३.३ प्रदेश तहमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अभ्यास	३७
३.४ स्थानीय तहमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अभ्यास	३८

५.२.१ नीतिगत र कानुनी प्रबन्ध.....	९७
५.२.२ स्थानीय तहको नेतृत्वदायी भूमिका.....	९७
५.२.३ समुदायको सहभागिता र अभिभावक सचेतना.....	९७
५.२.४ विद्यालय व्यवस्थापन समिति र प्रधानाध्यापकको प्रतिबद्धता.....	९८
५.२.५ मातृभाषा शिक्षक छनोट र विकास.....	९८
५.२.६ मातृभाषा पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास.....	९८
५.२.७ मातृभाषामा पाठ्यसामग्री र स्रोतसामग्री.....	९८
५.२.८ भाषा योजना निर्माण र कार्यान्वयन.....	९८
५.२.९ प्रविधिक सहयोग र परामर्श.....	९८
५.२.१० आर्थिक स्रोतको सुनिश्चितता.....	९८
५.२.११ अन्तर्तह समन्वय र सहकार्य.....	९८
५.३ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिसहरू.....	९९
५.३.१ भाषाको जीवन्तता, पुस्तान्तरण र पुनर्जीवन.....	९९
५.३.२ कानुनी प्रबन्ध र कार्यान्वयन.....	१००
५.३.३ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी भौतिक पूर्वाधार तथा शैक्षणिक व्यवस्थापन.....	१०२
५.३.४ मातृभाषा शिक्षाको तहगत र विषय क्षेत्रगत सिफारिसहरू.....	१०२
५.३.५ भाषा योजना निर्माण र विकास.....	१०५
५.३.६ मातृभाषा शिक्षाको कार्यान्वयन संयन्त्र.....	१०६
५.३.७ बहुभाषिक माध्यमबाट सेवाप्रवाह.....	१०६
५.३.८ मातृभाषा पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन पद्धति.....	१०८
५.३.९ मातृभाषामा पाठ्यसामग्री र स्रोतसामग्री.....	१०९
५.३.१० शिक्षक र प्राध्यापक व्यवस्थापन र सक्षमता विकाससम्बन्धी.....	१०९
५.३.११ भाषा प्रविधि र मातृभाषामा शिक्षा.....	११०
५.३.१२ मातृभाषा शिक्षामा लगानी सन्तुलन.....	१११
५.३.१३ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सचेतना, पैरवी र परामर्श.....	१११
५.३.१४ अन्तरतह समन्वय, सहकार्य र साझेदारीता.....	१११
५.३.१५ भाषिक अनुगमन, कार्यसम्पादन परीक्षण र दण्ड सजाय.....	११२
५.४ सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा मातृभाषा शिक्षाका लागि सिफारिस गरिएका भाषाहरू.....	११२
५.४.१ सङ्घीय तहमा मातृभाषा शिक्षा प्रदान गरिनुपर्ने भाषाहरू (१२४ भाषाहरू).....	११२
५.४.२ प्रदेश तह र स्थानीय तहमा मातृभाषा शिक्षाका लागि सिफारिस भएका भाषाहरू.....	११३
५.५ स्थानीय तहमा मातृभाषामा शिक्षाका लागि सिफारिस.....	११४
५.६ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिसको कार्यान्वयन खाका.....	११४
अनुसूची : १ नेपालमा बोलिने १२४ भाषाहरू.....	११९
सन्दर्भसूची.....	१२५

खण्ड क
प्रारम्भिक

अध्याय : एक नेपालमा बोलिने भाषाहरूको अवस्था

१.१ परिचय

भाषा मानव भाव वा विचार सम्प्रेषणको माध्यम हो। यसलाई ध्वनि वा सङ्केतको माध्यमबाट लिखित अभिव्यक्त गरिन्छ। भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम मात्र नभई संस्कृतिको संवाहक पनि हो। यसरी विश्वमा व्यक्तिगत र समाजिक क्रियाकलाप सम्पादन गर्न संसारमा हजारौं भाषाहरू प्रचलनमा छन्। प्रत्येक भाषा हरेक जाति र समुदायको पहिचान, परम्परा र ज्ञान हस्तान्तरणको आधार हो। तसर्थ भाषाबिना मानव समाजको विकास र सभ्यताको उन्नति र प्रगति हुने देखिँदैन।

पाणिनिले भाषालाई "ध्वनिशास्त्र भएको अभिव्यक्तिको माध्यम" मानेका छन्। उनका अनुसार भाषा एक नियमबद्ध प्रणाली हो जसले विचार अभिव्यक्त गर्छ।

-पाणिनि (संस्कृत व्याकरणशास्त्री)

"भाषा समाजमा मान्छे-मान्छेबीच विचार र भावना साटासाट गर्ने जीवित र परिवर्तनशील माध्यम हो।"

-भद्रबहादुर कार्की (नेपाली भाषाविद्)

भाषा यस्तो प्रणाली हो जसबाट सीमित सामग्री प्रयोग गरेर अनगिन्ती वाक्य बनाउन सकिन्छ ("Language is a set of (finite or infinite) sentences, each finite in length and constructed out of a finite set of elements.")

-नोम चोम्स्की (अमेरिकी भाषाविद्)

भाषा चिन्हहरूको प्रणाली हो जसले विचार व्यक्त गर्छ ("Language is a system of signs that express ideas.")

-फर्डिनान्द डे ससुर (Ferdinand de Saussure – स्विस भाषाविद्)

अर्थात्, भाषा मानव सञ्चारको एउटा विधि हो जसमा शब्दहरू संरचित र परम्परागत रूपमा प्रयोग गरिन्छ ("Language is the method of human communication, either spoken or written, consisting of the use of words in a structured and conventional way.")

-अक्सफोर्ड डिक्सनरी

भाषा यस्तो ध्वन्यात्मक प्रतीकहरूको प्रणाली हो, जसको माध्यमबाट समाजका सदस्यहरू आपसमा सहकार्य गर्छन् ("Language is a system of arbitrary vocal symbols by means of which a social group cooperates.")

-ब्लुमफिल्ड (Leonard Bloomfield – अमेरिकी भाषाविद्)।

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त, भौगोलिक विविधता भएको देश हो। यहाँ विभिन्न भाषा परिवारअन्तर्गत पर्ने भाषाहरू चलनचल्तीमा रहे तापनि धेरै भाषाहरू अझै

बोलीचालीमै सीमित छन्। धेरै भाषामा अझै लेखन प्रणाली स्थापित भइसकेको छैन। नेपालको भाषिक सम्पदाको उपयोग गर्न तिनको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्नु जरूरी छ। यसका लागि भाषिक तथ्याङ्कको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। नेपालको भाषिक तथ्याङ्क मूलतः जनगणनामा आधारित छ। प्रयोग, बोधगम्यतालगायत भाषावैज्ञानिक आधारमा बृहत् भाषिक सर्वेक्षण गरी भाषिक विवरण सङ्कलन र त्यसको उपयोग गरिनुपर्नेमा सो कार्य स्थापित हुन बाँकी नै छ। यस परिच्छेदमा राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालको भाषिक अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ।

१.२ नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरू

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ मा मातृभाषा, दोस्रो भाषा र पुर्खाको भाषासम्बन्धी विवरण सङ्कलन र प्रकाशन गरिएको छ। यस जनगणनाले नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको सङ्ख्या १२४ उल्लेख गरेको छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ मा समावेश भएका १२३ भाषामध्ये १११ भाषाले यस जनगणनामा निरन्तरता पाएका छन् (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०८०; जातजाति, भाषा र धर्मसम्बन्धी प्रतिवेदन)। राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ मा समावेश नभएका तर राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मा थप भई आएका १३ ओटा भाषाहरूमा भोटे, लोवा, चुम/नुब्री, वारागुडवा, नार-फु, राना थारू, कर्मारोड, मुगाली, तिछुरोड पोइके, सात्री, डोने, मुन्डा/मुडियारी र केवरत भाषा रहेका छन्। राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ मा समेटिएका मध्ये १२ ओटा विदेशी भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या न्यून भएकाले 'अन्य' अन्तर्गत राखिएको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ मा समेटिएका तर राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मा नपरेका भाषाहरूमा उडिया, आसामी, चीनिया, जोङ्खा, गढवाली, फ्रेन्च, मिजो, कुकी, रुसी, स्पेनिश, नागामी, र अरबी भाषा हुन् (स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०८०; जातजाति, भाषा र धर्मसम्बन्धी प्रतिवेदन)।

विगतमा भाषा आयोगबाट नयाँ पहिचान भएका भाषाहरू राना थारू, नार-फू, चुम (स्यार), नुब्री (लार्के), तिछुरोड पोइके, सेर्के, मारेक याख्खा, नावा शेर्पा र क्षेत्तली भाषाहरूमध्ये यस जनगणनामा राना थारू, नार-फु, चुम/नुब्री, पोइके, सेर्के, भाषाका वक्ता सङ्ख्या समावेश भएको देखिन्छ। भाषा आयोगबाट भाषा कक्षा सञ्चालन भइरहेका कम वक्ता सङ्ख्या भएका कुसुन्डा, दुरा, बाल्कुरा/बराम, तिलुड र लुङ्खिम भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या पनि जनगणनामा उल्लेख्य देखिएको छ।

यस जनगणनाले केही मातृभाषाको वैकल्पिक नाम तथा वर्णविन्यास परिवर्तन गरेको छ। विगतमा नेवारी उल्लेख भएकोमा यसपटक नेपालभाषा (नेवारी), लिम्बू भाषालाई याक्थुड/लिम्बू, बाहिड भाषालाई बाहिड/बायुड गरी वैकल्पिक नामसहित उल्लेख छ। यस्तै उराउँ/कुडुख, ह्योल्मो/योल्मो, याम्फु/याम्फे, चुम/नुब्री, जेरो/जेरुड, मुन्डा/मुडियारी, बाल्कुरा/बराम, हायु/वायु, खाम्ची (राउटे), वालिड/वालुडजस्ता वैकल्पिक नामसहित भाषाहरू जनगणनामा सूचीकृत देखिन्छन्। विगतमा मगर, खाम (मगर) र काइके नामका भाषालाई मगर ढुट, मगर खाम र मगर काइके भाषा भनी उल्लेख गरेको छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ मा राजस्थानी भनिएको भाषालाई राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ मा मारवाडी भाषा भनिएको छ (स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, राष्ट्रिय जनगणना, २०७८, जातजाति, भाषा र धर्मसम्बन्धी प्रतिवेदन)।

नेपालमा हरेक दशकमा हुने राष्ट्रिय जनगणनामा भाषाहरूको सङ्ख्यामा अन्तर देखिन्छ। भाषा र भाषिकाको बहस, पहिचानको खोजी, अनुसन्धानको परिणाम, तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया, तत्कालीन राजनैतिक शासकीय प्रणालीलगायत अन्य कारणबाट यसो भएको हुन सक्छ। जनगणनामा भाषा

सूचीकरण हुन थालेपछि वि. सं. २००९-११ देखि क्रमशः २०७८ सम्म कायम भएका भाषाहरूको सङ्ख्या तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका १

विभिन्न जनगणनामा सूचीकृत नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको सङ्ख्या

जनगणनाको संवत्	२००९-११	२०१८	२०२८	२०३८	२०४८	२०५८	२०६८	२०७८
भाषा सङ्ख्या	४४	३६	१७	१८	३१	९२	१२३	१२४

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

तालिका १ हेर्दा जनगणनामा भाषिक विवरण समावेश हुन थालेपछिका सुरूका केही जनगणनामा नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको सङ्ख्यामा घटेको तर संवत् २०४८ पछिको समयमा क्रमशः बढ्दै गएको देखिन्छ।

१.३ नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको भाषिक परिवारगत वर्गीकरण

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने भाषाहरू मूलतः भारोपेली, भोटबर्मेली (चिनियाँ-तिब्बती), आग्नेय र द्रविड परिवारअन्तर्गत पर्दछन्। यस्तै यहाँ बोलिने कुसुन्डा भाषा कुनै पनि भाषा परिवारमा पर्दैन। यसका साथै साङ्केतिक भाषा पनि प्रयोगमा रहेको छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार भारोपेली परिवारका ४६ ओटा भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या २,४२,२५,६२७ (८३.०३%) रहेको छ। यस्तै भोटबर्मेली परिवारका ७२ ओटा भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या ४८,३७,८०८ (१६.५४%), आग्नेय परिवारका ३ ओटा भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या ५५,९१६ (०.१९%) र द्रविड परिवारको १ मात्र भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या ३८,८७३ (०.१३%) रहेको छ। यस्तै जनगणनाअनुसार कुसुन्डा भाषा २३ जना वक्तामा सीमित देखिन्छ। साङ्केतिक भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या १८७४ (०.०१%) रहेको छ।

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको भाषा परिवारगत वर्गीकरण तलको तालिकामा देखाइएको छ।

तालिका २

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको भाषा परिवार

परिवार	भाषाहरू	भाषा सङ्ख्या	वक्ता सङ्ख्या र (%)
भारोपेली	नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू, बज्जिका, अवधी, डोट्याली, उर्दू, मगही, बैतडेली, अछामी, राजवंशी, खस, बझाङ्गी, हिन्दी, राना थारू, बाजुरेली, दनुवार,	४६	२,४२,२५,६२७ (८३.०३%)

परिवार	भाषाहरू	भाषा सङ्ख्या	वक्ता सङ्ख्या र (%)
	दार्चुलेली, अडिगका, माझी, गनगाई, बड्गला, मारवाडी, डडेलधुरी, ताजपुरिया, कुमाल, मुसलमान, संस्कृत, दराई, जुम्ली, बोटे, दैलेखी, केवरत, डोने, साद्री, अङ्ग्रेजी, सोनहा, किसान, पन्जाबी, कुर्माली, कोचे, सिन्धी, मालपाँडे, सधनी र हरियान्वी		
भोटबर्मेली	तामाङ, नेपालभाषा (नेवारी), मगर ढुट, याक्थुङ/लिम्बू, गुरूङ, राई, बान्तावा, शेर्पा, मगर खाम, चाम्लिङ, चेपाङ, कुलुङ, सुनुवार, थामी, थुलुङ, घले, साम्पाङ, धिमाल, खालिङ, वाम्बुले, बाहिङ/बायुङ, याक्खा, भुजेल, भोटे, याम्फु/याम्फे, नाछिरिङ, ह्योल्मो/योल्मो, दुमी, मेवाहाङ, पुमा, पहरी, आठपहरिया, दुङमाली, जिरेल, तिब्बती, चुम/नुब्री, छन्त्याल, राजी, थकाली, मेचे, कोयी, लोहोरुङ, डोल्पाली, मुगाली, जेरो/जेरुङ, कर्मारोङ, छिन्ताङ, ल्होपा, लाप्चा, मनाङ, छिलिङ, दुरा, तिलुङ, व्याँसी, बालकुरा/बराम, बारागुडवा, मगर काइके, हायु/वायु, धुलेली, खाम्ची(राउटे), लुङखिम, लोवा, कागते, वालिङ/वालुङ, नार-फु, ल्होमी, तिछुरोङ पोइके, फाङदुवाली, बेलहारे, सुरेल, साम र बनकरिया	७२	४८,३७,८०८ (९६.५४%)
आग्नेय	सन्थाली, मुन्डा/मुडियारी र खरिया	३	५५,९९६ (०.१९%)
द्रविड	उराउँ/कुडुख	१	३८,८७३ (०.१३%)
कुसुन्डा	कुसुन्डा	१	२३
	साङ्केतिक भाषा	१	१८७४ (०.०१%)
	जम्मा	१२४	

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)

तालिका २ हेर्दा नेपालमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने १२४ भाषाहरूमध्ये भारोपेली भाषा परिवारका भाषाहरूको सङ्ख्या ४६, भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूको सङ्ख्या ७२, आग्नेय परिवारका भाषाहरूको सङ्ख्या ३, द्रविड परिवारको भाषा सङ्ख्या १, कुसुन्डा भाषा र साङ्केतिक भाषा रहेका छन्।

१.४ राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरू

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा एक प्रतिशत भन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने मातृभाषाको सङ्ख्या १३ रहेको छ। यी १३ ओटा भाषाका वक्ताले नेपालको जनसङ्ख्याको ९०.९४ प्रतिशत समेटेको देखिन्छ। यस्तै एक लाख र सोभन्दा बढी वक्ता सङ्ख्या भएका भाषाहरूको सङ्ख्या २१ रहेको छ। यी २१ भाषाका वक्ताहरूको कुल जनसङ्ख्या नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ९४.९५ प्रतिशत हो। बाँकी १०३ ओटा भाषा बोल्ने जनसङ्ख्याको ५.०५ प्रतिशत रहेको छ। यस्तै दश हजार र सोभन्दा माथि एक लाखभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका भाषाहरू ३६ ओटा रहेका छन् भने दश हजारभन्दा कम एक हजारसम्म जनसङ्ख्या भएका भाषाहरू ४४ ओटा छन्। यस्तै एक हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या रहेका भाषा २३ ओटा छन्। नेपालका यी मातृभाषाहरूमध्ये धेरै भाषाहरू अझै मौखिक परम्परामा सीमित छन्। लेखन प्रकाशन, सञ्चार माध्यमहरूमा प्रयोग, मातृभाषामा शिक्षा, सरकारी कामकाजमा प्रयोग लगायतका दृष्टिले नेपालका मातृभाषाहरूमा अझै धेरै काम गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

राष्ट्रिय जनगणना (२०७८) को प्रतिवेदन, (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०८०) को प्रकाशित विवरणअनुसार मातृभाषाअनुसारको जनसङ्ख्याको विवरण क्रमशः वर्गीकृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३

एक लाख र सोभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका मातृभाषाहरू

क्र.स.	मातृभाषा	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	सञ्चित प्रतिशत
१	नेपाली	१३०८४४५७	४४.८६	४४.८६
२	मैथिली	३२२२३८९	११.०५	५५.९१
३	भोजपुरी	१८२०७९५	६.२४	६२.१५
४	थारू	१७१४०९१	५.८८	६८.०३
५	तामाङ	१४२३०७५	४.८८	७२.९१
६	बज्जिका	११३३७६४	३.८९	७६.८०
७	अवधी	८६४२७६	२.९६	७९.७६
८	नेपालभाषा (नेवारी)	८६३३८०	२.९६	८२.७२
९	मगर टुट	८१०३१५	२.७८	८५.५०
१०	डोट्याली	४९४८६४	१.७	८७.२०
११	उर्दू	४१३७८५	१.४२	८८.६२
१२	याक्थुङ/लिम्बू	३५०४३६	१.२	८९.८२
१३	गुरूङ	३२८०७४	१.१२	९०.९४
१४	मगही	२३०११७	०.७९	९१.७३
१५	बैतडेली	१५२६६६	०.५२	९२.२५
१६	राई	१४४५१२	०.५	९२.७५

क्र.सं.	मातृभाषा	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	सञ्चित प्रतिशत
१७	अछामी	१४१४४४	०.४८	९३.२३
१८	बान्तावा	१३८००३	०.४७	९३.७०
१९	राजवंशी	१३०१६३	०.४५	९४.१५
२०	शेर्पा	११७८९६	०.४	९४.५५
२१	खस	११७५११	०.४	९४.९५

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०७८

तालिका ३ अनुसार मातृभाषाअनुसार एक प्रतिशतसम्म र सोभन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषा १३ ओटा रहेका छन्। यी १३ ओटा भाषाका वक्ताले कुल जनसङ्ख्याको ९०.९४% समेटेका छन्। यस्तै एक लाखसम्म जनसङ्ख्या रहेका मातृभाषाहरूको सङ्ख्या २१ रहेको छ। यी २१ ओटा भाषाका वक्ताले कुल जनसङ्ख्याको ९४.९५ प्रतिशत समेटेको देखिन्छ।

तालिका ४

दस हजार र सोभन्दा माथि एक लाखभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषाहरू

क्र.सं.	मातृभाषा	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	सञ्चित प्रतिशत
१	बझाङ्गी	९९६३१	०.३४	९५.२९
२	हिन्दी	९८३९९	०.३४	९५.६३
३	मगर खाम	९१७५३	०.३१	९५.९४
४	चाम्लिङ	८९०३७	०.३१	९६.२५
५	रानाथारू	७७७६६	०.२७	९६.५२
६	चेपाङ	५८३९२	०.२	९६.७२
७	बाजुरेली	५६४८६	०.१९	९६.९१
८	सन्थाली	५३६७७	०.१८	९७.०९
९	दनुवार	४९९९२	०.१७	९७.२६
१०	दार्चुलेली	४५६४९	०.१६	९७.४२
११	उराउँ/कुडुख	३८८७३	०.१३	९७.५५
१२	कुलुङ	३७९१२	०.१३	९७.६८
१३	अड्गिका	३५९५२	०.१२	९७.८०
१४	माझी	३२९१७	०.११	९७.९१
१५	सुनुवार	३२७०८	०.११	९८.०२
१६	थामी	२६८०५	०.०९	९८.११
१७	गनगाई	२६२८१	०.०९	९८.२०
१८	थुलुङ	२४४०५	०.०८	९८.२८

क्र.सं.	मातृभाषा	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	सञ्चित प्रतिशत
१९	बङ्गला	२३७७४	०.०८	९८.३६
२०	घले	२३०४९	०.०८	९८.४४
२१	साम्पाङ	२१५९७	०.०७	९८.५१
२२	मारवाडी	२१३३३	०.०७	९८.५८
२३	डडेलधुरी	२१३००	०.०७	९८.६५
२४	धिमाल	२०५८३	०.०७	९८.७२
२५	ताजपुरिया	२०३४९	०.०७	९८.७९
२६	कुमाल	१८४३५	०.०६	९८.८५
२७	खालिङ	१६५१४	०.०६	९८.९१
२८	मुसलमान	१६२५२	०.०६	९८.९७
२९	वाम्बुले	१५२८५	०.०५	९९.०२
३०	बाहिङ/बायुङ	१४४४९	०.०५	९९.०७
३१	याक्खा	१४२४१	०.०५	९९.१२
३२	संस्कृत	१३९०६	०.०५	९९.१७
३३	भुजेल	१३०८६	०.०४	९९.२१
३४	भोटे	१२८९५	०.०४	९९.२५
३५	दरई	१२१५६	०.०४	९९.२९
३६	याम्फु/याम्फे	१०७४४	०.०४	९९.३३

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

तालिका ४ हेर्दा मातृभाषा अनुसारको जनसाङ्ख्यिक विवरणमा एक लाखभन्दा कम दस हजार र सोभन्दा बढी जनसङ्ख्या रहेका भाषाको सङ्ख्या ३६ रहेको छ। यसअन्तर्गत रहेका भाषाका वक्ता कुल जनसङ्ख्याको ४.३८ प्रतिशत रहेको छ।

तालिका ५

एक हजार र सोभन्दा माथि दस हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषाहरू

क्र.सं.	मातृभाषा	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	सञ्चित प्रतिशत
१	नाछिरिङ	९९०६	०.०३	९९.३६
२	ह्योल्मो/योल्मो	९६५८	०.०३	९९.३९
३	दुमी	८६३८	०.०३	९९.४२
४	जुम्ली	८३३८	०.०३	९९.४५
५	बोटे	७६८७	०.०३	९९.४८
६	मेवाहाङ	७४२८	०.०३	९९.५१

क्र.सं.	मातृभाषा	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	सञ्चित प्रतिशत
७	पुमा	६७६३	०.०२	९९.५३
८	पहरी	५९४६	०.०२	९९.५५
९	आठपहरिया	५५८०	०.०२	९९.५७
१०	दुडमाली	५४०३	०.०२	९९.५९
११	जिरेल	५१६७	०.०२	९९.६१
१२	तिब्बती	५०५३	०.०२	९९.६३
१३	दैलेखी	४९८९	०.०२	९९.६५
१४	चुम/नुब्री	४२८४	०.०१	९९.६६
१५	छन्त्याल	४२८२	०.०१	९९.६७
१६	राजी	४२४७	०.०१	९९.६८
१७	थकाली	४२२०	०.०१	९९.६९
१८	मेचे	४२०३	०.०१	९९.७०
१९	कोथी	४१५२	०.०१	९९.७१
२०	लोहोरूड	३८८४	०.०१	९९.७२
२१	केवरत	३४६९	०.०१	९९.७३
२२	डोल्पाली	३२४४	०.०१	९९.७४
२३	डोने	३१००	०.०१	९९.७५
२४	मुगाली	२८३४	०.०१	९९.७६
२५	जेरो/जेरूड	२८१७	०.०१	९९.७७
२६	कर्मारोड	२६१९	०.०१	९९.७८
२७	छिन्ताड	२५६४	०.०१	९९.७९
२८	ल्होपा	२३४८	०.०१	९९.८०
२९	लाप्चा/लेप्चा	२२४०	०.०१	९९.८१
३०	मुन्डा/मुडियारी	२१०७	०.०१	९९.८२
३१	मनाडे	२०२२	०.०१	९९.८३
३२	छिलिड	२०११	०.०१	९९.८४
३३	दुरा	१९९१	०.०१	९९.८५
३४	तिलुड	१९६९	०.०१	९९.८६
३५	साङ्केतिक भाषा	१७८४	०.०१	९९.८७
३६	व्याँसी	१७०६	०.०१	९९.८८
३७	बालकुरा/बराम	१५३९	०.०१	९९.८९

क्र.सं.	मातृभाषा	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	सञ्चित प्रतिशत
३८	बारागुडवा	१५३६	०.०१	९९.९०
३९	साद्री	१३४७	०.००	
४०	अङ्ग्रेजी	१३२३	०.००	
४१	मगर काइके	१२२५	०.००	
४२	सोनाहा	११८२	०.००	
४३	हायु/वायु	११३३	०.००	
४४	किसान	१००४	०.००	

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

तालिका ५ हेर्दा मातृभाषाअनुसार १ हजार र सोभन्दा माथि १० हजारमुनि जनसङ्ख्या रहेका भाषाहरूको सङ्ख्या ४४ रहेको छ। यी भाषाले कुल वक्ताको ०.५८ प्रतिशत सङ्ख्यालाई समेटेछन्।

तालिका ६

एक हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषाहरू

क्र.सं.	मातृभाषा	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	सञ्चित प्रतिशत
१	पन्जाबी	८७१	०.००	
२	धुलेली	७८६	०.००	
३	खाम्ची (राउटे)	७४१	०.००	
४	लुङ्खिम	७०२	०.००	
५	लोवा	६२४	०.००	
६	कागते	६११	०.००	
७	वालिङ/वालुङ	५४५	०.००	
८	नार-फू	४२८	०.००	
९	ल्होमी	४१३	०.००	
१०	तिछुरोड पोइके	४१०	०.००	
११	कुर्माली	३९७	०.००	
१२	कोचे	३३२	०.००	
१३	सिन्धी	२९१	०.००	
१४	फाङ्गुवाली	२४७	०.००	
१५	बेलहारे	१७७	०.००	
१६	सुरेल	१७४	०.००	
१७	मालपाँडे	१६१	०.००	
१८	खरिया	१३२	०.००	

क्र.सं.	मातृभाषा	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	सञ्चित प्रतिशत
१९	सधनी	१२२	०.००	
२०	हरियान्वी	११४	०.००	
२१	साम	१०६	०.००	
२२	बनकरिया	८६	०.००	
२३	कुसुन्डा	२३	०.००	
	अन्य*	४२०१	०.०१	
	उल्लेख नभएका#	३४६	०.००	

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

* वक्ता सङ्ख्या कम भएका विभिन्न भाषाहरू

भाषा विवरण उल्लेख नभएको

तालिका ६ हेर्दा मातृभाषाअनुसार जनसङ्ख्याको हजारभन्दा कम वक्ता रहेका भाषाहरूको सङ्ख्या २३ रहेको छ। यी भाषाले कुल जनसङ्ख्याको ०.०३ प्रतिशत समेटेका छन्।

समग्रमा नेपालमा भाषा र तिनको जनसङ्ख्या अर्थात् वक्ता सङ्ख्याको वितरणमा धेरै अन्तर देखिन्छ। प्रदेशगत रूपमा पनि ती भाषाको वितरणको अवस्था फरक फरक देखिन्छ।

१.५ नेपालका मातृभाषाहरूको प्रदेशगत विवरण

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को तथ्याङ्कमा मातृभाषाअनुसार जनसङ्ख्या प्रदेशगत रूपमा बोलिने भाषाको सङ्ख्या, भाषा बोल्ने जनसङ्ख्याको आकारको उपस्थिति फरक फरक देखिन्छ।

तालिका ७

मातृभाषी जनसङ्ख्याको आधारमा प्रदेशगत भाषा सङ्ख्या

विवरण	नेपाल	कोशी प्रदेश	मधेश प्रदेश	बागमती प्रदेश	गण्डकी प्रदेश	लुम्बिनी प्रदेश	कर्णाली प्रदेश	सुदूरपश्चिम प्रदेश
एक लाखसम्म वक्ता भएका भाषा सङ्ख्या	२१	९	८	४	३	५	२	५
दस हजार र सोभन्दा माथि एक लाखभन्दा कम वक्ता भएका भाषा सङ्ख्या	३६	२६	३	१४	४	५	२	६
एक हजार र सोभन्दा माथिदेखि दस हजार भन्दा कम वक्ता भएका भाषा सङ्ख्या	४४	२६	८	२८	२३	७	११	१३

एक हजारभन्दा कम वक्ता भएका भाषा सङ्ख्या	२३	४६	४१	६१	४२	४९	३३	४८
जम्मा	१२४	१०७	६०	१०७	७२	६६	४८	७२

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

तालिका नं ७ हेर्दा 'अन्य' र 'नखुलेको भाषाबाहेक' देशभर बोलिने १२४ भाषामध्ये कोशी प्रदेश र बागमती प्रदेशमा १०७ भाषा, गण्डकी प्रदेश र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा ७२ भाषा, लुम्बिनी प्रदेशमा ६६ भाषा, मधेश प्रदेशमा ६० भाषा र कर्णाली प्रदेशमा ४८ ओटा भाषा बोलिन्छन्। प्रदेशगत रूपमा बोलिने भाषा सङ्ख्याको उक्त विविधता वक्ता सङ्ख्यागत वर्गीकरणमा समेत भिन्न स्थितिमा रहेको देखिन्छ।

यस्तै राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को मातृभाषाअनुसारको जनसङ्ख्याको भाषिक तथ्याङ्कको प्रदेशगत विश्लेषण गर्दा, १ प्रतिशतभन्दा माथि वक्ता सङ्ख्या भएका राष्ट्रभाषाहरूको अवस्था तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः

तालिका ८
प्रदेशगत रूपमा एक प्रतिशतभन्दा बढी वक्ता सङ्ख्या भएका भाषाहरू

क्र.स.	कोशी प्रदेश	मधेश प्रदेश	बागमती प्रदेश	गण्डकी प्रदेश	लुम्बिनी प्रदेश	कर्णाली प्रदेश	सुदूरपश्चिम प्रदेश
१	नेपाली ४५.२७%	मैथिली ४१.७३%	नेपाली ५६.०४%	नेपाली ७३.३९%	नेपाली ५०.८५%	नेपाली ८८.८५%	नेपाली ४२.४४%
२	मैथिली ११.६८%	भोजपुरी १८.८१%	तामाङ १७.९९%	मगर ढुट ९.६०%	अवधी १६.७०%	खस ६.३४%	डोट्याली १८.०७%
३	याक्थुङ/ लिम्बू ६.७०%	बज्जिका १८.४४%	नेपालभाषा (नेवारी) ११.८२%	गुरुङ ८.४४%	थारू १३.५९%	मगर ढुट १.६०%	थारू १४.८०%
४	थारू ४.४०%	नेपाली ५.७६%	मगर ढुट २.४०%	थारू १.७४%	भोजपुरी १०.९७%		बैतडेली ५.६२%
५	तामाङ ३.५४%	थारू ४.१७%	थारू १.५६%	नेपालभाषा(नेवारी) १.५३%	मगर ढुट ३.८१%		अछामी ५.१४%
६	मगर ढुट २.८८%	उर्दु ४.०८%	मैथिली १.२५%	तामाङ १.३६%	मगर खाम १.१५%		बझाङ्गी ३.६९%
७	बान्तवा २.७०%	मगही ३.५२%	भोजपुरी १.१४%				राना थारू २.८८%
८	राजवंशी २.५८%	तामाङ १.६५%	गुरुङ १.११%				बाजुरेली २.०९%

क्र.स.	कोशी प्रदेश	मधेश प्रदेश	बागमती प्रदेश	गण्डकी प्रदेश	लुम्बिनी प्रदेश	कर्णाली प्रदेश	सुदूरपश्चिम प्रदेश
९	उर्दू २.३२%						दार्चुलेली १.६९%
१०	राई १.८५%						
११	चाम्लिङ ६७%						
१२	शेर्पा १.३२%						
१३	नेपालभाषा (नेवारी) १.२६%						
१४	सन्थाली ०८%						

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

तालिका ८ हेर्दा नेपाली भाषासहित एक प्रतिशत र सोभन्दा बढी वक्ता सङ्ख्या भएका भाषाहरूको सङ्ख्या कोशी प्रदेशमा १४, मधेश र बागमती प्रदेशमा ८.८, गण्डकी र लुम्बिनी प्रदेशमा ६.६, कर्णाली प्रदेशमा ३ अनि सुदूरपश्चिम प्रदेशमा ९ रहेको देखिन्छ।

१.६ दोस्रो भाषाका रूपमा नेपालमा बोलिने भाषाहरू

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार दोस्रो भाषाका रूपमा ११७ ओटा भाषाहरू सूचीकृत छन्। यस्तै 'अन्य', 'उल्लेख नभएको' र 'दोस्रो भाषा नभएका' जनसङ्ख्या तथ्याङ्कमा समाविष्ट छन्। तथ्याङ्क हेर्दा 'दोस्रो भाषा नभएका' जनसङ्ख्या सबैभन्दा ठूलो छ। जनगणनाअनुसार १,४०,२३,०८६ जनसङ्ख्या (४८.०८%) को दोस्रो भाषा रहेको देखिन्न भने दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा बोल्ने जनसङ्ख्या १,३४,८२,९०४ (४६.२३%) रहेको देखिन्छ। यस क्रममा रहेका मैथिली, हिन्दी, भोजपुरी र अङ्ग्रेजी भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा बोल्ने जनसङ्ख्या एक लाखभन्दा माथि छ। दोस्रो भाषा नभएकाबाहेक पाँचओटा भाषाका वक्ता एक लाख र सोभन्दा बढी देखिन्छन्। एक लाखभन्दा कम र दस हजारभन्दा माथि दोस्रो भाषाका रूपमा बोलिने २० ओटा भाषाहरूमा थारू, बज्जिका, अवधी, उर्दू, तामाङ, मगर हुट, भोटे, बान्तावा, नेपालभाषा (नेवारी), चाम्लिङ, मगही, गुरुङ, याक्थुङ/लिम्बू, थुलुङ, मगर खाम, बाहिङ/बायुङ, राई, डोट्याली, साम्पाङ, र खालिङ रहेका छन्। यसै गरी एक हजार र सोभन्दा बढी र दस हजार भन्दा कम जनसङ्ख्या भएका भाषाहरूको सङ्ख्या ३० रहेको छ। एक हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका भाषाहरूको सङ्ख्या ६२ ओटा रहेको देखिन्छ।

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ मा मातृभाषाअनुसार जनसङ्ख्या समेटिएका १२४ ओटा भाषाहरूमध्ये चुम/नुब्री, डोने, मुन्डा/मुडियारी, लोवा, नार-फु, ल्होमी र खरिया ७ ओटा भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा बोल्ने जनसङ्ख्या विवरण यस सूचीमा देखिँदैन। दोस्रो भाषाअनुसार जनसङ्ख्याको विवरण अनुसूची १४

मा तथा प्रदेशगत तुलना अनुसूची १५ समावेश गरिएको छ। यस्तै प्रदेशगत रूपमा दोस्रो भाषाका रूपमा बोलिने धेरै जनसङ्ख्या भएका पाँच भाषाहरूको समग्र तथा प्रदेशगत अवस्था तल तालिकामा देखाइएको छ।

तालिका ९

दोस्रो भाषाअनुसार पाँचौँ क्रमसम्मका भाषाहरूको समग्र तथा प्रदेशगत अवस्था

भाषाको अवस्था		नेपाल	कोशी प्रदेश	मधेश प्रदेश	बागमती प्रदेश	गण्डकी प्रदेश	लुम्बिनी प्रदेश	कर्णाली प्रदेश	सुदूरपश्चिम प्रदेश
पहिलो क्रम	भाषा	दोस्रोभाषा नभएका	दोस्रोभाषा नभएका	नेपाली	दोस्रो भाषा नभएका	दोस्रोभाषा नभएका	दोस्रोभाषा नभएका	दोस्रोभाषा नभएका	नेपाली
	जनसङ्ख्या	१४०२३०८६	२२९०४४४	४३२७९५१	३३४८५०३	१७६८८६८	२७६४०५६	१४९२६२७	१४९०१५१
	प्रतिशत	४८.०८	४६.१७	७०.७८	५४.७४	७१.७२	५३.९६	८८.४	५५.३०
दोस्रो क्रम	भाषा	नेपाली	नेपाली	दोस्रोभाषा नभएका	नेपाली	नेपाली	नेपाली	नेपाली	दोस्रो भाषा नभएका
	जनसङ्ख्या	१३४८२९०४	२२५४२६७	१२२१४२३	२५४८२१३	५९४६१९	२०८६५१२	१८११९१	११३७६५
	प्रतिशत	४६.२३	४५.४४	१९.९८	४१.६६	२४.११	४०.७४	१०.७३	४२.२०
तेस्रो क्रम	भाषा	मैथिली	मैथिली	मैथिली	अङ्ग्रेजी	तामाङ	हिन्दी	हिन्दी	डोट्याली
	जनसङ्ख्या	२६७६२१	७८३३४	१७२४५५	६३१२९	२५४४८	८०४७५	२१९६	१३१४१
	प्रतिशत	०.९२	१.५८	२.८२	१.०३	१.०३	१.५७	०.१३	०.४९
चौथो क्रम	भाषा	हिन्दी	बान्तवा	भोजपुरी	तामाङ	मगर ढुट	अवधी	मगर ढुट	थारू
	जनसङ्ख्या	२२३१०६	४२३०८	१०४५४३	३०४९२	१७६९३	४७५३७	२००८	१०२३९
	प्रतिशत	०.७६	०.८५	१.७१	०.५	०.७२	०.९३	०.१२	०.३८
पाँचौँ क्रम	भाषा	भोजपुरी	भोटे	हिन्दी	नेपालभाषा (नेवारी)	गुरुङ	थारू	मगर खाम	हिन्दी
	जनसङ्ख्या	१३८५७२	२९५९७	८७२१८	२०८७५	१३०६९	४३५५२	१७६०	६२७३
	प्रतिशत	०.४८	०.६०	१.४३	०.३४	०.५३	०.८५	०.१०	०.२३

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

तालिका ९ मा दोस्रो भाषाअनुसारको जनसङ्ख्याको पाँचौँ क्रमसम्म विश्लेषण गर्दा भाषाहरू फरक देखिएको, वक्ता सङ्ख्याको अन्तरमा फरकपन प्रदेशगत रूपमा देखिएको छ। मधेश र सुदूरपश्चिम प्रदेशबाहेक नेपालको समग्र तथा पाँच प्रदेशमा दोस्रो भाषा नभएका जनसङ्ख्या पहिलो क्रममा देखिन्छ। मधेश र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा पहिलो क्रममा रहेको छ। दोस्रो भाषाअनुसारको विवरणमा पाँच प्रदेशमा नेपाली भाषा दोस्रो क्रममा रहेको देखिन्छ। खास प्रदेशमा केन्द्रित भाषाहरू र त्यहाँका सम्पर्क भाषाहरू यसअनुसारको पाँचौँ क्रमसम्म आएको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ।

१.७ पुर्खाको भाषाअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ मा पुर्खाको भाषाअनुसारको विवरण सङ्कलन तथा प्रकाशन गरिएको छ। यसअनुसार सूचीकृत १२४ भाषा र तिनको प्रदेशगत अवस्थामा विविधता देखिन्छ। पुर्खाको भाषाअनुसारको जनसङ्ख्यामा सबैभन्दा बढी नेपाली भाषामा (३४.७६%) देखिन्छन् भने क्रमशः मैथिली (१०.१५%), भोजपुरी (६.०६%), थारू (६.०५%), तामाङ (५.५०%), मगर ढुट (४.२८%), नेपालभाषा (नेवारी) (४.०५%), बज्जिका (३.९३%), अवधी (३.९३%), उर्दू (१.९५%), डोट्याली (१.८१%), गुरुङ (१.६०%), मगही (१.४५%), बैतडेली (१.४१%), याक्थुङ/लिम्बू (१.४०%), अछामी (१.३६%), र खस (१.१२%) गरी १७ ओटा भाषा पुर्खाको भाषाका रूपमा रहेको जनसङ्ख्या एक प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ। यस्तै माथिका १७ ओटा भाषाका साथै राई, बझाङ्गी, दार्चुलेली, बान्तावा, संस्कृत, राजवंशी, मगर खाम, शेर्पा, बाजुरेली र चाम्लिङ १० ओटा भाषा गरी कुल २७ ओटा भाषा पुर्खाको भाषा हुनेको जनसङ्ख्या एक लाख वा सोभन्दा माथि रहेको देखिन्छ। यसै क्रममा ३६ ओटा पुर्खाको भाषा हुने जनसङ्ख्या एक लाखभन्दा कम दस हजारसम्म देखिन्छ भने ३९ ओटा पुर्खाको भाषा हुने जनसङ्ख्या दस हजार भन्दा कम एक हजार र सोभन्दा बढी रहेको छ। यस्तै २२ ओटा भाषा पुर्खाको भाषा हुने जनसङ्ख्या एक हजारभन्दा कम रहेको देखिन्छ।

अध्याय : दुई

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अवधारणा र अभ्यास

नेपालको संविधानमा मातृभाषालाई उच्च प्राथमिकतासाथ उल्लेख गरिएको छ। संविधानको धारा ६ ले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् भनी उल्लेख गरेको छ। संविधानको उपर्युक्त अवधारणालाई आयोगले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र मौलिक सिद्धान्तको रूपमा आत्मसात् गरेको छ। साथै यसको आशय खुलाउने प्रयत्नसमेत गरेको छ। आयोगको बुझाइमा नेपाली जनताले नेपालमा बोल्ने सबै भाषाहरू मातृभाषा र राष्ट्रभाषा हुन्। नेपाली भाषासहित नेपालका सबै भाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् भन्ने अर्थमा आयोगले आफ्नो धारणा स्पष्ट गरेको हो। त्यसै गरी अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २६ मा शिक्षणको माध्यम भाषा अन्तर्गत उपदफा (१) ले विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षणको माध्यम नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दबै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुन सक्नेछ भनी उल्लेख गरिएको सन्दर्भमा नेपाली भाषा पनि मातृभाषा हो भनी आयोगले व्याख्या गरेको छ।

२.१ मातृभाषामा शिक्षाको अवधारणा

यसरी मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी मूलतः सैद्धान्तिक र व्यावहारिक आधारहरू देखिन्छन्। यसलाई व्यवहारवादी शिक्षाका सिद्धान्त र संज्ञानवादी शैक्षिक सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ। जसलाई तल प्रस्तुत गरिएको छः

सामान्यतया बालबालिकाले घरपरिवारको माध्यम भाषामै विद्यालयमा शिक्षा लिन पाउनुलाई मातृभाषामा शिक्षा भनिन्छ। तर वर्तमानमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई मातृभाषा शिक्षा भन्ने गरिएको पाइन्छ। बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) मा बहुभाषिक शिक्षालाई स्थानीय मातृभाषा समेत एक वा एकभन्दा बढी भाषाका माध्यमबाट दिइने शिक्षा भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ। एकल मातृभाषामा मात्र पठनपाठन नगरी कक्षामा विद्यार्थीको विविधताअनुसार मातृभाषासहित एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गरी शिक्षणसिकाइ गर्नुलाई बहुभाषिक शिक्षा भनिन्छ।

बालबालिकाहरूको घरपरिवार र समुदायमा बोलिने भाषाका माध्यमबाट विद्यालयमा योजनाबद्ध रूपमा निर्दिष्ट पाठ्यक्रमअनुसार शिक्षणसिकाइ गर्नुलाई मातृभाषामा शिक्षा भनिएको पाइन्छ (शिक्षा विभाग, मातृभाषामा शिक्षा किन विषयक पुस्तक)। त्यसैगरी राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५०) ले मातृभाषा शिक्षालाई माध्यम र विषयका रूपमा पठनपाठन गर्न सकिने भनी सिफारिस गरिएको पाइन्छ। तसर्थ मातृभाषाको माध्यमबाट विभिन्न विषयको पठनपाठन गर्नुलाई मातृभाषा शिक्षा भनिन्छ भने मातृभाषा विषय शिक्षण पनि यसमा समेटिएको हुन्छ।

मातृभाषामा शिक्षाका सन्दर्भमा विभिन्न सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्षहरू प्रयोग र प्रचलनमा रहेका छन्। जिम कमिन्स (२००२) का अनुसार बालबालिकाले पहिलो भाषामा भएको संज्ञानात्मक विकासको आधारमा दोस्रो भाषामा सञ्चार प्रवीणताको विकास हुने अवधारणा अगाडि सारेका छन्।

कोलिएर र थोमस (२००२) का अनुसार बालबालिकाको प्राज्ञिक तथा बौद्धिक विकासका तत्वहरूमा कक्षा ५-६ सम्म मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षणसिकाइ गर्नुपर्ने देखिन्छ। नोम चम्स्की (अमेरिका) ले प्रत्येक व्यक्तिमा भाषा सिक्ने सार्वभौम व्याकरण हुन्छ पहिलो भाषामा सिकेको त्यही व्याकरणको खाकामा अन्य भाषाहरू सिक्न सकिनेमा जोड दिएका छन्।

जिम कमिन्स (२००२) का अनुसार बालबालिकाले पहिलो भाषामा भएको संज्ञानात्मक विकासको आधारमा दोस्रो भाषामा सञ्चार प्रवीणताको विकास गर्न सकिन्छ। यसरी पहिलो र दोस्रो भाषामा भएको प्रवीणताको विकासबाट मात्र बालबालिका समग्र प्राज्ञिक तथा बौद्धिक विकास हुन्छ। कोलिएर र थोमस (२००२) का अनुसार बालबालिकाको प्राज्ञिक तथा बौद्धिक विकासका तत्वहरूमा कक्षा ५-६ सम्म मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षणसिकाइ गर्नुपर्ने, वर्तमान पाठ्यक्रमअनुसार शिक्षण गर्दा द्विभाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने र दुई भाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गर्नका लागि सामाजिक तथा सांस्कृतिक वातावरण उपयोगी हुनुपर्दछ। मे र हिल (२००३) का अनुसार बालबालिकाहरूको सर्वाङ्गीण विकासकाको मुख्य माध्यम भनेको शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग हो। यसका लागि शिक्षाको प्रमुख माध्यम भाषा मातृभाषा हुनुपर्ने देखिन्छ। साथै बालबालिकाहरूले विद्यालय शिक्षाको कम्तीमा पनि पहिलो ६ वर्षसम्म मातृभाषाको माध्यमबाट सिक्न पाउनु पर्दछ भन्ने उनीहरूको निचोड रहेको देखिन्छ। ग्रिन (२००६-८८) ले एकभाषिक शिक्षाबाट द्विभाषिक शिक्षामा जाँदा लाग्ने खर्चमा त्यति धेरै अन्तर नभएको उल्लेख गर्दै लगानीको ३ देखि ४ प्रतिशत मात्र घटीबढी हुने विचार राखेका छन्।

२.२ मातृभाषा र मातृभाषामा शिक्षाको परिभाषा

क) मातृभाषाको परिभाषा : बालबालिकाले आफ्ना आमा, बुबा, हजुरआमा, हजुरबुबा र घरपरिवारका अन्य सदस्यका साथै साथै नजिकका आफन्त एवम् स्याहारसुसार गर्ने व्यक्तिबाट प्राप्त गरेको भाषा मातृभाषा हो। व्यक्तिको पहिलो भाषा मातृभाषा हो। व्यक्तिले प्रयोग गर्ने साङ्केतिक भाषासमेत मातृभाषा हो। आमा तथा परिवारबाट भाषाको सुरुवात हुने हुँदा पहिलो भाषालाई मातृभाषाको रूपमा परिभाषित गरिएको हो। मातृभाषा भन्नाले सबैभन्दा धेरै जानेको भाषा हुन सक्छ। वक्ताको जीवनमा व्यापक प्रयोगमा रहेको भाषा हुन सक्छ। वक्तालाई जुन भाषामा बोलचाल गर्न सहज हुन्छ, त्यो भाषा मातृभाषा हुन सक्छ। व्यक्तिको बोलचालको भाषा नभए पनि जातिगत पहिचान बोकेको भाषा पनि मातृभाषा हुन सक्छ। यसरी एउटा व्यक्तिको मातृभाषा एउटा भन्दा बढी पनि हुन सक्छ।

नेपालको सन्दर्भमा व्यक्तिले सबभन्दा पहिले जानेको आमाका साथै परिवारका अन्य सदस्यबाट प्राप्त गरेको, दक्षता भएको, प्रयोग गर्दा सहज अनुभूति हुने, व्यापक प्रयोगमा रहेको र आफ्नो पहिचानसित जोडिएको भाषालाई मातृभाषाको रूपमा परिभाषित गर्न सकिने हुन्छ। मातृभाषाको चयन वैयक्तिक र समूहगत हुने भए पनि यसको परिभाषा गर्दा भाषालाई प्रधान पक्ष मान्नुपर्ने हुन्छ।

ख) मातृभाषा शिक्षा : बालबालिकाले आफ्ना आमा, बुबा, हजुरआमा, हजुरबुबा र घरपरिवारका अन्य सदस्यका साथै नजिकका आफन्त एवम् स्याहारसुसार गर्ने व्यक्तिबाट प्राप्त गरेको भाषामा आधारित शिक्षालाई मातृभाषामा शिक्षा जनाउनेछ।

ग) बहुभाषिक शिक्षा निर्देशिका (२०६६): मातृभाषा भन्नाले बालबालिकाले आफ्नो घर परिवारमा बोल्ने पहिलो भाषालाई जनाउँछ।

२.३ मातृभाषामा शिक्षाको महत्व

बालबालिकालाई सिकाइ सुरुवात गर्नको लागि सञ्चार सीप आवश्यक हुन्छ र यसका लागि नयाँ भाषा सिक्नुपर्ने हुन्छ। बालबालिकाको आधारभूत सञ्चार सीप भनेको मातृभाषामै विकास भएको हुन्छ तर विद्यालय शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग नभएमा सञ्चार र सिकाइ प्रक्रिया नै अवरूद्ध हुन पुग्छ। त्यसरी नै बालबालिकाको शारीरिक विकासका साथै मानसिक वा बौद्धिक विकाससँगसँगै हुनुपर्दछ। यस्ता ज्ञान र बौद्धिक पक्षको विकास एकाएक नभएर पहिलेदेखि जानेबुझेका र देखेसुनेका ज्ञानको आधारमा हुन्छ। तसर्थ मातृभाषाको प्रयोगको अवसर शिक्षणसिकाइमा भएमा मात्र बालबालिकाको बौद्धिक तथा प्राज्ञिक भाषिक दक्षताको विकास भई बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासमा टेवा पुग्छ (शिक्षा विभाग, मातृभाषामा शिक्षा किन, अवस्थी (२००४, पृ.३०१) ले मातृभाषाले बच्चालाई परिवार र वातावरणसँग परिचित बनाउने, यसले सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा आबद्ध गराउने, आफ्नो भाषा, साहित्य र संस्कृतिप्रति जिज्ञासु बनाउने, सहजै शिक्षा प्राप्त हुने, शिक्षालाई पहुँचयोग्य, आकर्षक बनाउने, बच्चाको संज्ञान तथा सिर्जनात्मक पक्षको विकास गर्ने तथा घर र विद्यालयबीचको भाषाको खाडल हुन नदिने उल्लेख गरेका छन्। यसलाई जिम कमिन्सको आइसवर्ग सिद्धान्तमा आधारित भएर विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

आइसवर्ग सिद्धान्तका अनुसार सिकारूको आपसी सञ्चारको सीप तथा संज्ञानात्मक तथा बौद्धिक सक्षमताको विकास पहिलो भाषाको जगमा हुन्छ। पहिलो भाषाको ज्ञान तथा सीपको आधारमा दोस्रो भाषाको सिकाइ हुँदै जान्छ भनी यस सिद्धान्तले पहिलो र दोस्रो भाषा सिकाइको आपसी अन्तरनिर्भरतालाई पुष्ट्याइँ गरेको छ। शिक्षा क्षेत्रमा घर तथा विद्यालयको भाषाको अन्तर्सम्बन्धको आधारमा सिकाइ सहज र अवरूद्ध हुन जान्छ। घरको भाषा र विद्यालयको भाषा समान भएमा सिकाइ सहज, स्वभाविक र भाषाका दृष्टिले मैत्रीपूर्ण बन्छ तर घरको भाषा र विद्यालय शिक्षाको माध्यम भाषा फरक भएमा सिकाइ असहज, अस्वभाविक, अवरूद्ध हुनाका साथै भाषिक दृष्टिले मैत्रीपूर्ण हुँदैन।

युनेस्को (२००३) को एसिया प्यासिफिक कार्य समूह: मदर टुङ्ग बेस्ड मल्टिलिङ्गल एजुकेसन (अ कि टु एसडीजी फोर: क्वालिटी एजुकेसन फर अल), राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५०) र राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०५४) मातृभाषामा शिक्षाको महत्व देहाय अनुसार रहेको देखिन्छ:

२.३.१ युनेस्को (२०००-३०) का अनुसार मातृभाषामा शिक्षाको महत्व

युनेस्कोले देहायको सिद्धान्तहरूमा मातृभाषामा शिक्षाको महत्वलाई उल्लेख गरेको पाइन्छ:

क) युनेस्कोले मातृभाषामा शिक्षाले विद्यार्थी र शिक्षकको ज्ञान र अनुभव अभिवृद्धि गरेर शिक्षाको गुणस्तर बढाउने माध्यमको रूपमा समर्थन गर्छ।

- ख) युनेस्कोले सबै तहमा द्विभाषिक वा बहुभाषिक शिक्षालाई सामाजिक तथा लैङ्गिक समानता बढाउने माध्यम र भाषिक विविधता रहेको समाजको प्रमुख तत्वका रूपमा समर्थन गर्छ।
- ग) युनेस्कोले विभिन्न मानिसहरूको समूहमा समझदारी बढाउन र मानवीय आधारभूत अधिकार सुनिश्चित गर्न अन्तरसांस्कृतिक शिक्षाको अत्यावश्यक तत्वका रूपमा भाषालाई समर्थन गर्छ।

साथै, युनेस्को एसिया प्यासिफिक कार्य समूह: मदर टङ्ग बेस्ड मल्टिलिङ्गल एजुकेसन (A key to SDG for Quality Education for All) मा बहुभाषिक शिक्षाको महत्वलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

क) व्यक्तिगत स्तरमा

जुन व्यक्तिले आफ्नो भाषाको प्रयोग गर्छ उसको स्रोतसाधन र अवसरमा पहुँच वृद्धि भएको हुन्छ भने व्यक्तिलाई सिर्जनात्मक र समालोचनात्मक सोचयुक्त बनाउनुका साथै निर्णय क्षमताको विकास गर्छ।

- जसले आफ्नो मातृभाषा प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्छ उसले अरूसँग आत्मविश्वासका साथ छलफलमा भाग लिन सक्छ।
- जसले आफ्नो भाषाको प्रयोग गर्दछ, उसमा सिर्जनात्मक र सहकार्य क्षमताको विकास भएको हुन्छ।
- जसले आफ्नो संस्कृति र पृष्ठभूमिकासाथ अघि बढ्छ उसको लागि अवसरका नयाँ ढोकाहरू खुल्दछन्।
- आफ्नो संस्कार, संस्कृति र भाषाको दखल भएका व्यक्ति उत्प्रेरित र लगनशील भई प्रगति र विशेष दक्षतायुक्त बन्छ।
- जसले सबल र स्वस्थ पहिचान निर्माण गर्दछ, उसको भविष्यको सपना र आशा सबल रहन्छ।
- जो आफ्नै पाइला वा पहिचानमा अडेको हुन्छ उसले अरूसँग सम्बन्ध कायम गरी सहकार्य गर्न सक्छ

ख) समाजस्तरमा

- वातारण हाम्रो साझा घर भएकोले हाम्रो संसारको हेरविचारमा मद्दत गर्दछ।
- सबैमानिसको सहभागिताबाट समृद्धिको सपना साकार बन्छ।
- विविध मूल्यको सम्मानले शान्ति कायम हुन्छ।
- हाम्रा साझा सीप र स्रोतको एकसाथ उपयोगले साझेदारिता बढ्छ र उचित समाधानमा पुगिन्छ।

२.३.२ राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५१)

राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोगका अनुसार मातृभाषामा शिक्षाको महत्वलाई देहायअनुसार उल्लेख गरिएको छ:

- क) आफ्नो घरपरिवार र आफ्नो परिवेशसँग परिचित गराउनु,
- ख) आफ्नो सामाजिक तथा सांस्कृतिक विशेषतालाई नजिकबाट बुझ्न सक्ने बनाउनु,
- ग) आफ्नो भाषा, साहित्य र संस्कृतिप्रति रूचि जगाउनु,
- घ) बालसुलभ, सहज र सुगम ढङ्गले शिक्षा हासिल गर्न प्रेरित गर्नु,
- ङ) शिक्षालाई रूचिपूर्ण, आकर्षक र सर्वसुलभयुक्त बनाउनु,
- च) बालकमा अन्तरनिहित संज्ञानात्मक र सिर्जनशील क्षमतालाई बढाउन मद्दत गर्नु,
- छ) घर र विद्यालयबीचको दुरी कम गर्नु।

२.३.३ राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षा प्रतिवेदन (२०५४)

राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षा प्रतिवेदनमा मातृभाषा शिक्षाको महत्व देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ:

- क) मातृभाषामा दिइएको शिक्षा सहजै बुझिने भएको हुँदा व्यक्तिको शैक्षिक एवम् मानसिक विकास छिटो हुन्छ।
- ख) मातृभाषामा दिइएको शिक्षाले बालकलाई समाजमा अन्तर्क्रिया गर्न सजिलो तुल्याउँछ। यस प्रकारको शिक्षाले बालकलाई सामाजिकीरणमा सघाउ पुऱ्याउँछ।
- ग) मातृभाषामा दिइएको शिक्षा छिटो बुझिन्छ र समाजमा छिटै फैलिन्छ। थोरै समयमा धेरैलाई शिक्षित बनाउन सकिने हुँदा शिक्षाको प्रजातन्त्रिकीकरण हुन्छ।
- घ) मातृभाषामा दिइएको शिक्षा बढी मात्रमा बोधगम्य हुन्छ। यसले शिक्षाको गुणस्तरको वृद्धिका निम्ति आधारशिलाको काम गर्दछ।
- ङ) मातृभाषामा दिइएको शिक्षाले घर र विद्यालयबीचको सम्बन्धलाई बलियो पार्छ। यसो गर्दा पुस्ताहरूका बीच खाडल बन्ने र परम्परासँग सम्बन्ध विच्छेद तथा परिवारको विघटन हुने भयको सिर्जना हुँदैन।

२.३.४ स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) २०७६

- क) मातृभाषामा सिक्न पाउने संवैधानिक बाल अधिकार सुनिश्चित गर्न विद्यालय तहमा मातृभाषालाई विषय र सिकाइको माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्नु,
- ख) विद्यालय तहमा मातृभाषाका पाठ्यसामग्री पठनपाठन गराई भाषा प्रयोगको अवसर वृद्धि गर्नु,
- ग) मातृभाषाप्रतिको अपनत्व विकास गरी मातृभाषाको सबलीकरणका माध्यमले अन्य भाषा र विषयको सिकाइमा सहयोग गर्नु,
- घ) मातृभाषामा शिक्षण सिकाइ कार्यक्रमलाप सञ्चालन गरेर सिकारूको सिकाइमा दिगोपना कायम गरी शैक्षिक गुणस्तरको अवस्थामा सुधार गर्नु,

२.४ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी प्रचलित अभ्यासहरू (नमुनासमेत)

२.४.१ शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग: बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन

नेपालको सन्दर्भमा शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभागबाट वि.सं. २०६६ सालमा बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका तयार गरी लागू गरिएको पाइन्छ। त्यसै गरी शिक्षा विभागबाट (सन् २००७-२००९) सम्म नेपालको ६ जिल्लाहरूमा नेपालका विभिन्न भाषा परिवारका ७ भाषाहरूमा ८ विद्यालयहरूमा बहुभाषिक शिक्षा परियोजना लागू गरी बहुभाषिक शिक्षा नमुना कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो।

शिक्षा विभागबाट गरिएको मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा: एक अध्ययन प्रतिवेदन (वि.सं. २०६८/६९) मा नेपालको सामाजिक भाषिक परिवेशमा बहुभाषिक शिक्षा नीति र त्यसको अभ्यासको विवरण प्रस्तुत गर्नेतिर लक्षित रहेको देखिन्छ। अध्ययनमा नमुनाका रूपमा छनोट गरिएका बहुभाषिक शिक्षा प्रदान गर्ने विद्यालयहरूको शिक्षण विधि, शिक्षणसामग्री, लेखन पद्धति, विद्यालय नक्साङ्कन, समुदाय सचेतना, शिक्षक प्रशिक्षण, भाषिक क्षमताको आधारमा बहुभाषिक शिक्षाको अवस्थाको मूल्याङ्कन गरिएको छ। यस अध्ययनमा नीति र कार्यान्वयनबीचको दुरी, बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी चुनौती र सवालहरू पत्ता लगाएको पाइन्छ। अध्ययनका लागि विद्यालय छनोटका आधारहरूमा चारवटै भाषा परिवारको प्रतिनिधित्व, एकल भाषिक समूह, भौगोलिक विविधताको प्रतिनिधित्व, उच्च जोखिमयुक्त भाषा समूह, मिश्रित कक्षाकोठा (एकल, मिश्रित र बहुवर्ग शिक्षण), स्थानीय भाषामा धाराप्रवाह बोल्ने शिक्षकहरू, साक्षरताको सम्बोधन र विकास गर्ने तथा भाषाको मौखिक परम्परा, शिक्षकका लागि सामग्री र पेसागत सहयोग आदि रहेका छन्। अध्ययनमा भेटिएका बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी जिल्लागत शिक्षणका नमुनाहरू देहायको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका १०

बहुभाषिक शिक्षाका नमुनाहरू

क्र.सं .	जिल्ला	नमुनाहरू
१.	झापा	सन्थाली विषय र शिक्षणको माध्यम दबै, राजवंशी शिक्षण विषय मात्र, कक्षा एक र दुईमा संयुक्त कक्षा सन्थाली, कक्षा एक र दुईको संयुक्त कक्षा सन्थाली र नेपाली (आधा दिन राजवंशीमा) र बाँकी आधा दिन नेपालीमा ।
२.	झापा	कक्षा एकदेखि तीनसम्म विषय र शिक्षणको माध्यम दबैको रूपमा राजवंशी ।
३.	धनकुटा	कक्षा एकदेखि तीनसम्म विषय र शिक्षणको माध्यम दबैका रूपमा आठपहरिया राई
४.	सुनसरी	विषय र माध्यम शिक्षण दबैका रूपमा उराव, थारु र मैथिली ।
५.	रसुवा	कक्षा एकदेखि तीनसम्म विषय र शिक्षणको माध्यम तामाङ ।
६.	पाल्पा	कक्षा एकदेखि तीनसम्म विषय र शिक्षणको माध्यमका रूपमा दबै मगर ।
७.	कपिलवस्तु	कक्षा एकदेखि तीनसम्म विषय र शिक्षणको माध्यम दबैका रूपमा अवधी ।
८.	कञ्चनपुर	कक्षा एकदेखि तीनसम्म विषय शिक्षण र शिक्षणको माध्यम दबैका रूपमा थारु ।

स्रोत:माइल स्टडी, सील, यादव र अन्य, वि.सं. २०७३।

सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम (२००१-२०१५) अन्तर्गत मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। शिक्षा मन्त्रालयबाट कक्षा १ देखि ३ सम्मका लागि बालबालिकाको पढाइ सीप विकासको लागि राष्ट्रिय प्रारम्भिक पढाइ कार्यक्रम लागू गरिएको छ। त्यसै गरी विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रममा ३ प्रकारका विद्यालयको परिकल्पना गरी विद्यार्थीलाई मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षणसिकाइ गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ। विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम (सन् २०१६) मा नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा स्रोतसाधनको अभावका कारण मातृभाषामा शिक्षा दिन चुनौती रहेको उल्लेख गरिएको छ। यसमा कक्षा तीनसम्मको शिक्षाको माध्यम सम्बन्धमा एकथरको मातृभाषा अपनाउनुपर्ने मत रहेको छ भने अर्कोथरका अनुसार मातृभाषाबाहेक राष्ट्रको कामकाजको भाषा नेपाली वा अन्तर्राष्ट्रिय अङ्ग्रेजी भाषालाई माध्यमका रूपमा अपनाउनुपर्ने उल्लेख छ। सामुदायिक विद्यालयहरूले पनि शिक्षणको माध्यम भाषा अङ्ग्रेजी अपनाउँदै गएको र अभिभावकको मागसमेत सोही पक्षलाई कार्यक्रममा समेटेको छ तर स्रोतसाधनको अभावको कारण अङ्ग्रेजी तथा मातृभाषामा शिक्षा दिन नसकिएको पक्षलाई उजागर गरेको छ। यसका लागि विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले योजना कार्यान्वयनको पहिलो वर्षमा भाषा शिक्षासम्बन्धी प्रारूपलाई अन्तिम रूप दिएर कार्यान्वयनमा लैजाने रणनीति लिएको पाइन्छ। यसका उद्देश्यहरू विद्यालयमा मातृभाषालाई विषयका रूपमा पठनपाठन गराउने र माध्यमका रूपमा समेत अपनाउने रहेको छ। यसबाट सबै बालबालिकाहरूमा मातृभाषाका साथै नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा समेत सक्षमताको विकास गराई प्राज्ञिक, सामाजिक, आर्थिक रूपले जीवन्त समाजको निर्माणमा मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ। त्यसैगरी कार्यक्रममा गैरनेपाली मातृभाषी बालबालिकाहरूलाई नेपाली भाषा सिक्न अभिप्रेरित गर्ने र अङ्ग्रेजी भाषालाई अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रूपमा लिई दोस्रो वा तेस्रो भाषाका रूपमा प्रयोगमा ल्याइने रणनीति लिइएको छ। यसका लागि विद्यालय सेवाक्षेत्रका समुदायले प्रयोग गरिरहेका भाषाको आधारमा भाषा शिक्षणको क्रम निर्धारण गरिने मापदण्ड तय गरिएको पाइन्छ। सामान्यतया विद्यालय क्षेत्रभित्र तीन प्रकारका भाषिक समुदाय रहने हुँदा सोहीअनुसार विद्यालयको वर्गीकरण गरिएको छ:

क) पहिलो प्रकारका विद्यालय: प्रारम्भिक बालशिक्षा र विकास वा पूर्वप्राथमिक शिक्षा अर्थात् कक्षा एकमा भर्ना हुन आउनेमध्ये अधिकांश नेपाली भाषा बोल्ने बालबालिका भएका (६० प्रतिशतदेखि ७० प्रतिशत) विद्यालयहरू यसअन्तर्गत पर्दछन्। यस प्रकारका विद्यालयमा प्रारम्भिक कक्षा पढाइका सीप र अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षणबाहेक मातृभाषा शिक्षासम्बन्धी अन्य कार्यक्रम नचलाइने नीति लिइएको छ।

ख) दोस्रो प्रकारका विद्यालय: प्रारम्भिक बालशिक्षा र विकास वा पूर्वप्राथमिक शिक्षा अर्थात् कक्षा एकमा भर्ना हुन आउनेमध्ये अधिकांश नेपालीबाहेक अन्य तर साझा मातृभाषा बोल्ने बालबालिका रहेका विद्यालयहरू (१० देखि १५ प्रतिशत) भएका यसअन्तर्गत पर्दछन्। यस प्रकारका विद्यालयहरूमा बालशिक्षा र विकास वा पूर्वप्राथमिक शिक्षादेखि कक्षा तीनसम्मका बालबालिकाहरूको सिकाइमा मातृभाषाको भूमिका रहने रणनीति लिइएको छ। यस्ता विद्यालयहरूमा बालबालिकाहरूको शिक्षणसिकाइको माध्यममा सुरुमा मातृभाषाको प्रयोग गर्दै विस्तारै नेपाली माध्यमतर्फ प्रवृत्त गर्न सहयोग पुग्ने उल्लेख छ।

ग) तेस्रो प्रकारका विद्यालय: प्रारम्भिक बालशिक्षा र विकास वा पूर्वप्राथमिक शिक्षा अर्थात् कक्षा एकमा भर्ना हुन आउँदा साझा मातृभाषा नभई भिन्न भाषिक परिवेशका बालबालिकाहरू भएका विद्यालयहरू (१५ देखि २० प्रतिशतसम्म) यसअन्तर्गत राखिएका छन्। यस्ता विद्यालयमा सबै प्रकारका विद्यार्थीको मातृभाषाको सम्मान गरिने रणनीति तय गरिएको छ तर समग्र आधारभूत तथा माध्यमिक तहमा भने नेपाली भाषालाई माध्यमका रूपमा अपनाउने किटानी गरिएको छ। यस्ता विद्यालयमा भर्ना हुँदाका बखत नेपाली नबोल्ने विद्यार्थीका लागि नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा सिकाउन र नेपाली भाषा प्रयोगका सीप सिकाउनका लागि थप कार्यक्रम ल्याइने उल्लेख छ। यस प्रकारका विद्यालयमा प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रमको अङ्गका रूपमा पठनपाठनमा जोड दिइनेछ भने अङ्ग्रेजी भाषालाई कक्षा एकदेखि नै विषयका रूपमा शिक्षण गरिने तर एउटै नेपाली भाषा बोल्ने पहिलो प्रकारका विद्यालयसरह व्यवहार गरिने उल्लेख गरिएको छ।

२.४.२ शिक्षणको माध्यम र शिक्षाका भाषाहरू, नेपालमा शिक्षा नीति, योजना र अभ्यासका लागि आगामी बाटो

अध्ययन शिक्षा मन्त्रालयको तत्वावधानमा अष्ट्रेलियन डिपार्टमेन्ट अफ फरेन अफेयर्स एन्ड ट्रेड (डिफ्याक्ट) को आर्थिक र व्यवस्थापकीय सहयोगमा भएको हो। यसमा सन्दर्भ सामग्रीहरूको अध्ययन, परामर्श बैठकहरूको आयोजना, नमुना छनौटमा परेका जिल्ला र विद्यालयको स्थलगत अध्ययन तथा अवलोकन, विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमको वार्षिक समीक्षा बैठकबाट पृष्ठपोषण समेत लिएर अध्ययनको प्रारम्भिक निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ। यस अध्ययनको पाँचवटा प्रभावक सूचकहरूमा भाषाहरूको क्रम निर्धारण, प्रभावकारी शिक्षण विधि, उपयुक्त पाठ्यक्रम र सामग्रीको विकास, प्राविधिक र संस्थागत सहयोग रहेका छन्। नेपालको बहुभाषिक परिवेशमा सबैका लागि एउटै भाषिक नियम लागू हुन नसक्ने, दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण, धार्मिक भाषा, पैतृक भाषा, साङ्केतिक भाषाका साथै ब्रेललगायतका लिपिहरूको प्रयोग सन्दर्भमा उपयुक्त निर्णय लिनुपर्ने अध्ययनको सुझाव रहेको छ। यस अध्ययनमा नेपालको सांस्कृतिक र सामाजिक परिवर्तनका कारण विद्यालय शिक्षामा अङ्ग्रेजी माध्यमको प्रभाव पर्नाका साथै सुशासन र नियमनको अभावमा सामुदायिक विद्यालयको गुणस्तर खस्केको हुँदा निजी विद्यालयतिर अभिमुख हुन पुगेको उल्लेख गरी प्रभावकारी नियमनबाट बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन गर्न सकिने निचोड निकालिएको छ। अध्ययनमा मातृभाषामा आधारित द्विभाषिक शिक्षाका कार्यक्रम र परियोजनाहरूबाट बालबालिकाहरू विद्यालयमा रमाउने र सिकाइ सकारात्मक प्रभाव पारेको देखाइएको छ। साथै बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी चुनौतीमा भाषाहरूलाई स्पष्ट र तर्कसङ्गत रूपमा राख्नु, विषय र मातृभाषाका रूपमा विभिन्न भाषाहरूको सम्मानजनक रूपमा प्रयोग गर्नु, गुणस्तरीय र पर्याप्त सामग्रीहरूको विकास गर्नु, शिक्षकको क्षमता विकास गर्नु, प्राविधिक सहयोग र अनुगमन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनु रहेका छन्। अध्ययनका अनुसार सामुदायिक विद्यालयहरूमा अभिभावकहरूको माग पूरा गरेर विद्यार्थीको भर्ना दर बढाउनका लागि बाध्य भई अङ्ग्रेजी माध्यम अपनाउँदै चर्चा गरिएको पाइन्छ। अध्ययनमा अङ्ग्रेजी माध्यमबाट पठनपाठनका लागि बालमैत्री पाठ्यपुस्तक र थप सिकाइ सामग्रीहरूको अभाव तथा अङ्ग्रेजी बोल्ने शिक्षकको अभावमा सरकारको ध्यान नपुगेको तथ्य औल्याएको छ। उल्लिखित अङ्ग्रेजी माध्यम अपनाएका विद्यालयले अङ्ग्रेजी र नेपाली माध्यमको

सँगसँगै प्रयोग गरेको पाइए तापनि यससम्बन्धी शिक्षक तालिम र स्रोतको अभाव भई विषयका रूपमा अङ्ग्रेजी शिक्षण गर्नसमेत असुविधा रहेको देखाइएको छ। यस अध्ययनका प्रमुख १० निष्कर्षहरू देहायअनुसार रहेका छन्:

- क) भाषा नीति र भाषा प्रयोगसम्बन्धी कानूनमा एकरूपता तथा पारस्परिकताका लागि सङ्घीय बृहत् भाषिक योजना बनाउने।
- ख) विद्यालयको सामाजिक, आर्थिक र प्राविधिक क्षमताको आधारमा माध्यम वा विषयका रूपमा मातृभाषा, नेपाली, अङ्ग्रेजी, पैतृक वा धार्मिक भाषाको छनौट र विभिन्न विकल्प अपनाउनु पर्दछ।
- ग) शिक्षण विधि, पाठ्यक्रम र सिकाइ सामग्रीहरूको पहिचानको आधारमा सुझाइएका विकल्पहरूमा सर्वप्रथम शिक्षणको पूर्ण माध्यमको रूपमा मातृभाषा, आवश्यकतानुसारको मौखिक सहयोगका रूपमा मातृभाषा, मातृभाषाका रूपमा नेपाली, दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली, मौखिक रूपले दोस्रो तर साक्षरताका लागि पहिलो भाषाका रूपमा नेपाली अपनाउनुपर्ने।
- घ) कक्षा एकबाटै अङ्ग्रेजी-१, अङ्ग्रेजी-२ र अङ्ग्रेजी-३ विषयका रूपमा लिने, यसका लागि प्रभावकारी शिक्षणका मुख्य तत्वहरूमा शिक्षण विधि, पाठ्यक्रम र शिक्षण सिकाइ सामग्री रहने उल्लेख गर्दै प्राथमिक तहको बीचबाट सुरु गरी माथिल्लो कक्षाहरूसम्म पूर्ण वा आंशिक माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ।
- ङ) शिक्षणको माध्यम र शिक्षाका भाषालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न प्रत्येक विद्यालयमा सहभागितामूलक प्रक्रियामार्फत् भाषाहरूको छनौट र तिनको क्रम निर्धारण, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक, शिक्षणसामग्री र प्रविधिका साथै शिक्षक शिक्षा विस्तार गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ।
- च) शिक्षाको बहुतहगत उद्देश्य र फाइदाका बारेमा सचेतना, सहभागिता र सञ्चारको रणनीति अवलम्बन गरिनुपर्ने।
- छ) विद्यालय तहमा (राष्ट्रिय प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रम, समावेशी शिक्षा, शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, प्रारम्भिक बालशिक्षा र विकास, अनौपचारिक शिक्षा र अन्य क्षेत्रसँगको अन्तर्सम्बन्ध लगायत) शिक्षाको माध्यम र शिक्षाका भाषाहरूको अभ्यासलाई प्रभावकारी रूपमा स्थापित गराउन र यसको दिगोपनाका लागि उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्न विभिन्न रणनीति र क्रियाकलाप पहिचान गरी विस्तार गर्नुपर्ने।
- ज) शिक्षा मन्त्रालय, विकासका साझेदारहरू र शिक्षा क्षेत्रमा काम गर्ने अन्य सबै निकायहरूले शिक्षणको माध्यम र शिक्षाका भाषासम्बन्धी नीति र रणनीतिहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग र सबलीकरण गर्न शिक्षा क्षेत्रभन्दा बाहिरका कार्यक्रमहरू पनि पहिचान गरी तिनलाई सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने सुझाव दिइएको छ।

२.४.३ नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा, शिक्षक स्वाध्यायन सामग्री (वि.सं. २०७२)

बालकले सबैभन्दा पहिले आमासँग र घरपरिवारमा रहेर सिक्ने भाषालाई पहिलो भाषा भनिन्छ। आमाबाट सिक्ने भएकाले यसलाई मातृभाषा पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ। पहिलो भाषाभन्दा पछि सिकेको वा घरमा बोलिने भाषाभन्दा बाहेकको परिवेशमा सञ्चारका लागि प्रयोग गरिने भाषालाई दोस्रो भाषा भनिन्छ। बालकले जन्मेपछि अन्तर्निहित क्षमताको आधारमा पहिलो भाषा सिक्दछ। बालकको शारीरिक र गति विकासको क्रममा पहिलो भाषाको सिकाइ सहज र स्वभाविक रूपमा सिक्ने हुँदा सुनाइ र बोलाइसँगसँगै भाषा स्वतः आर्जन गर्दै जान्छ। तर दोस्रो भाषा आवश्यक परेमा विशेष अभ्यास तथा प्रयास गरेर सिक्किन्छ। भाषा सिकाइलाई माध्यम र विषयका रूपमा वर्गीकरण गरेका छन्:

क) सिकाइको माध्यमको रूपमा भाषा: विद्यालयमा सिकाइका लागि प्रयोग हुने भाषालाई सिकाइको माध्यम मानिन्छ। विद्यालयमा सिक्ने र सिकाउने क्रममा विद्यार्थी र शिक्षकले अन्तरक्रियाका लागि प्रयुक्त भाषा नै माध्यम भाषा हो। कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीलाई क्रियाकलाप गराउन, निर्देशन दिन, व्याख्या गर्न र विद्यार्थीलाई प्रश्न गर्न तथा साथीहरूसँग आपसमा कुराकानी र छलफल गर्न प्रयोग गरिने भाषा नै माध्यम भाषा हो। सरकारी नीतिअनुसार माध्यम भाषामा सरकारी कामकाजको भाषा वा स्थानीय मातृभाषा हुन सक्छन्।

ख) विषयका रूपमा भाषा: विषयका रूपमा विद्यालयको दैनिक कार्य तालिकामा राखेर गरिने भाषा शिक्षण नै विषयका रूपमा भाषा शिक्षण हो। भाषा विषयको शिक्षणमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइजस्ता भाषिक सीप र सामर्थ्यको विकास गरिन्छ। भाषा विषय शिक्षणसिकाइमा सम्बन्धित भाषाको लिपिको सिकाइसमेत पर्दछ। यसमा शिक्षणसिकाइको माध्यम सम्बन्धित भाषा नै हुन्छ जस्तो नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षणका माध्यम उक्त भाषाहरू नै हुन्छन् भने मातृभाषा विषयका रूपमा शिक्षण गर्दा त्यही भाषामा त्यस विषयको शिक्षण हुन्छ जस्तो तामाङ भाषा विषयको शिक्षण तामाङ भाषामै हुने गर्दछ।

ग) पहिलो भाषा र दोस्रो भाषा शिक्षण: पहिलो भाषाको शिक्षण गर्दा विद्यार्थीका लागि पढाइ र लेखाइमा जोड दिनुपर्दछ भने दोस्रो भाषा शिक्षण गर्दा सुनाइ र बोलाइका प्रारम्भिक क्रियाकलापबाट सुरु गर्नुपर्दछ। दोस्रो भाषामा कुरा बुझ्न सक्ने भएपछि मात्र दोस्रो भाषाको पढाइ र लेखाइसम्बन्धी सीपको शिक्षण गर्नुपर्छ र शिक्षकले दोस्रो भाषा शिक्षणको क्रममा विद्यार्थीको त्रुटि सच्याउने र पृष्ठपोषण दिने गर्नुपर्दछ।

२.४.४ विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६ संशोधनसहित)

नेपालको विद्यालय शिक्षाको शिक्षणसिकाइमा विषय र माध्यम दुबैका लागि त्रैभाषिक (मातृभाषा, नेपाली, अङ्ग्रेजी) नीति अवलम्बन गरिने उल्लेख गरिएको छ। मातृभाषामा सिक्न पाउने बाल अधिकार सुनिश्चित गर्न प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि कक्षा १२ सम्म नै मातृभाषालाई विषय र सिकाइको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने गरी मस्यौदामा प्रस्तावित गरिएको छ। पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (वि.सं. २०६२-२०६५) का अनुसार मातृभाषालाई इच्छाधीन

विषयका रूपमा अध्ययन गर्न पाउने व्यवस्था भएअनुसार मातृभाषा विषयको पाठ्यपुस्तकको लेखन तथा प्रकाशन गर्दै आएको छ। यस केन्द्रका अनुसार तामाङ भाषासहित जम्मा ३३ भन्दा मातृभाषाका पाठ्यपुस्तकको लेखन र प्रकाशन भइसकेको देखिन्छ।

२.४.५ स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) २०७६

- क) मातृभाषामा सिक्न पाउने संवैधानिक बाल अधिकार सुनिश्चित गर्न विद्यालय तहमा मातृभाषालाई विषय र सिकाइको माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्नु,
- ख) विद्यालय तहमा मातृभाषाका पाठ्यसामग्री पठनपाठन गराई भाषा प्रयोगको अवसर वृद्धि गर्नु,
- ग) मातृभाषाप्रतिको अपनत्व विकास गरी मातृभाषाको सबलीकरणका माध्यमले अन्य भाषा र विषयकोसिकाइमा सहयोग गर्नु,
- घ) मातृभाषामा शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप सञ्चालन गरेर सिकारुको सिकाइमा दिगोपना कायम गरी शैक्षिक गुणस्तरको अवस्थामा सुधार गर्नु,

२.४.६ भाषा आयोगबाट बहुभाषिक शिक्षाको नमुना विकास

भाषा आयोगबाट वि.सं.२०७३/७४ देखि मातृभाषाहरूको विकास स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानबाट मातृभाषा शिक्षाबाट बालबालिकाको मौलिक ज्ञान परम्पराको निरन्तरता, भाषिक पुस्तान्तरण, संज्ञानात्मक विकास तथा सिकाइ उपलब्धि वृद्धि भएको प्राप्ति र निष्कर्ष रहेको छ। यस आयोगबाट २४ वटा मातृभाषाहरूको स्तर पहिचान गरी मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न स्थानीय तहहरूमा सिफारिस गरिसकिएको छ। यसका साथै भाषा आयोग र भिएसओ नेपालको सहकार्यमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको नमुना विकास गरेको छ। जसमा विद्यालय तहको कक्षा १ को सामाजिक विषयको पाठ्यपुस्तकलाई अनुकूलन गरी लिम्बू र तामाङ मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठनका लागि सहजीकरण गरी स्थानीय तहअन्तर्गत पाँचथर जिल्लाको फिदिम नगरपालिका र काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको तेमाल गाउँपालिकामा लागू गरिएको थियो। यसका साथै आयोग र नेपाल तामाङ घेदुङको सहकार्यमा बागमती प्रदेशका १५ भन्दा बढी स्थानीय तहहरूमा तामाङ मातृभाषा विषय र बहुभाषिक माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गर्न सहजीकरण र परामर्श कार्यक्रम सञ्चालनपश्चात तामाङ भाषा विषयको पठनपाठन बढोत्तरी भएको छ। यसका साथै भाषा आयोगले सम्बन्धित सङ्घ संस्थाहरूसँग सहकार्य गरी मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि सामूहिक संवाद र जिम्मेवारी निर्वाह गरेर मातृभाषामा शिक्षाको प्रयोग विस्तारका लागि पहल गरेको छ।

२.४.७ गैरसरकारी संस्थाहरूबाट सञ्चालित बहुभाषिक शिक्षाका नमुनाहरू

नेपाली राष्ट्रिय भाषा संरक्षण संस्था (एनएनएलपीआइ, फिल्मोर, वि.सं. २०७५, भाषा आयोगको कोप बैठक) यस संस्थाबाट राजवंशी र पश्चिमी तामाङ मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो। जसमा राजवंशी भाषामा छ वर्षसम्म यस संस्थाको अगुवाइमा मातृभाषामा शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरिए पनि पछि सम्बन्धित जिल्लालाई नै थारु मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्ने जिम्मेवारी दिइएको पाइयो। त्यसैगरी पश्चिमी तामाङ भाषामा भने दुई विद्यालयहरूमा मातृभाषामा

आधारित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालित थियो भने उक्त विद्यालयहरूमा ३०० विद्यार्थी रहेका थिए। राजवंशी भाषामा प्रयोग गरिएको बहुभाषिक शिक्षाको नमुना निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

तालिका ११

Language Progression Chart

	KG	G1	G2	G3	G4	G5
Rajbanshi (L1)	L1	L1	L1	L1	L1	L1
Nepali (L2)	--	L2	L2	L2	L2	L2
English (L3)	--	--	L3	L3	L3	L3
Other Subject	L1	L1	L1/L2	L1/L2	L2/L1	L2

वर्ड एजुकेशन (फिल्मोर वि.सं. २०७५, भाषा आयोग, कोप) का अनुसार यस संस्थाबाट “सँगै सिकौं सँगै बुझौं” परियोजनामार्फत् थारु भाषाको माध्यमबाट कक्षा तीनसम्म बहुभाषिक कक्षा सञ्चालन भएको देखियो। यो परियोजना सामुदायिक विद्यालयहरूमा लागू गरी राष्ट्रिय पाठ्यक्रममा आधारित भएर थारु भाषामा थप सन्दर्भसामग्री निर्माणका लागि समुदायमा लेखक कार्यशाला सञ्चालन गर्दै आएको पाइयो। यस परियोजनामा लागू गरिएको मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमको मोडल देहायअनुसार रहेको छः

तालिका १२

मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी उपागम

Mother Tongue Based Multilingual Education Approach			
Level	Use of Tharu	Use of Nepali	Use of English
	Exclusive	None	None
ECD Level	Medium of instruction	None	None
Grade 1	Medium of instruction	Introduction to oral change	None
Grade 2	Medium of instruction	Increased focus on vocabulary development, beginning literacy	Introduction to oral language
Grade 3	Transition out of medium of instruction, Use for clarifying explanations	Transition into medium of instruction	Continued introduction to oral language

यस परियोजनामार्फत् सञ्चालित मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमबाट कक्षा एकदेखि दससम्मको सिकाइ उपलब्धि वृद्धि भएको, प्रारम्भिक बालविकास शिक्षाको भर्ना प्रतिशत ९३ पुगेको, प्रत्येक तहको उपस्थिति दरमा वृद्धि भएको पाइएको छ भने कक्षा १-८ को कक्षा छाड्ने दर २२ प्रतिशतबाट तीन प्रतिशतमा झरेको देखियो।

युएसएआइडीको प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रम (फिल्मोर, वि.सं. २०७५, भाषा आयोग, कोप बैठक)

का अनुसार नेपालका १६ जिल्लाहरूमा प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रमको कार्यान्वयन चरणगत रूपमा पहिलो चरण र दोस्रो चरण गरी लागू भएको पाइयो। यस कार्यक्रममा प्रमुख कार्यहरूमा पाठ्यसामग्री विकास, शिक्षक तालिम, न्यूनतम मापदण्ड निर्माण, जिल्लाका अधिकृतहरूलाई अभिमुखीकरण तालिम, समुदाय परिचालन, विव्यस र शिअसलाई विद्यालय सुधार योजना निर्माणका लागि सहयोग गर्दै आएको थियो। यस कार्यक्रमअन्तर्गत राना थारु भाषाको कक्षा एकमा विषयका रूपमा पठनपाठनका लागि पाठ्यसामग्री र शिक्षक निर्देशिकाको निर्माण गरी २७ विद्यालयहरूमा वितरण गरिएको छ भने यही प्रकारका सामग्रीहरू मैथिली र अवधि भाषामा पनि निर्माण गरी वितरण गरिएका थियो।

ब्रिटिश काउन्सिल (फिल्मोर, वि.सं. २०७५) भाषा आयोग, कोप बैठक) को अध्ययनको प्राप्तिअनुसार बालबालिकाको प्रारम्भिक वर्षका शिक्षणसिकाइको माध्यमका लागि मातृभाषा उपयुक्त हुने निष्कर्ष निकालेको थियो। साथै यसले कक्षा ६-८ बाट मात्र विषयका रूपमा अङ्ग्रेजी पढाउने गरी परियोजना प्रारम्भ गर्न लागेको थियो। नेपालका छवटा नगरपालिकाहरूमा सञ्चालन गरिने यस कार्यक्रममा पाठ्यसामग्री निर्माण, शिक्षक तालिम, समुदाय सचेतनाका साथै शिक्षकलाई अङ्ग्रेजी भाषा प्रवीणताका लागि तालिम प्रदान गरिने कार्यक्रम रहेको पाइयो।

२.४.८ परम्परागत र धार्मिक शिक्षाअन्तर्गत मातृभाषामा शिक्षाको नमुना

नेपालमा धार्मिक विद्यालयहरूमध्ये गुम्बा, गुरुकुल, मदरसा र माडहिम पद्धतिबाट शिक्षा लिने परम्परा रहेको छ। खास गरी गुरुकुलहरूमा संस्कृत भाषा, गोन्यामा तिब्बती भाषा, मदरसामा उर्दू भाषा तथा माडहिममा लिम्बू भाषाको माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गरिँदै आएको पाइन्छ। यस्ता विद्यालयहरूमा मातृभाषालाई शिक्षाको माध्यमका रूपमा अपनाउनुका साथै विषयका रूपमा समेत पठनपाठन गरिएको देखिन्छ।

२.४.९ विश्वविद्यालयहरूमा मातृभाषा विषय शिक्षाको नमुना

विश्वविद्यालयहरूमा नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूका विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान हुँदै आएको पाइन्छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत नेपालभाषा र मैथिली भाषा केन्द्रीय विभागअन्तर्गत उच्च तहसम्म विषयका रूपमा नेपालभाषा र मैथिली भाषालाई मातृभाषा विषयका रूपमा पठनपाठन गरिन्छ। नेपाल खुला विश्वविद्यालयमा चार वर्षे स्नातक तहमा तामाङ र मगर अध्ययनको प्रारम्भ भएको छ। त्यसै गरी काठमाडौँ विश्वविद्यालयमा तामाङ र नेपालभाषा शिक्षामा पोस्ट ग्राजुएट तहको शिक्षाको आरम्भ भएको छ। यसैगरी लिम्बू भाषा शिक्षामा समेत पोस्ट ग्राजुएट तहको शिक्षा प्रदान गर्न पहल भइरहेको छ।

२.४.१० विश्वमा प्रचलित बहुभाषिक नमुनाहरू

राई (टोमस र कोलिएर, सन् २००२) ले कान्तिपुरमा “मातृभाषा शिक्षामा विविधताको खाँचो” शीर्षकमा प्रकाशित लेखमा उल्लेख भएअनुसार विश्वका क्यामरून, दक्षिण अफ्रिका, माली, भियतनाम, जाम्बिया, केन्याजस्ता देशहरूमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाबाट शिक्षणसिकाइ उपलब्धमा सुधार भएको पाइएको छ।

कोइराला (वि.सं. २०६४, पृ. ५९०-९१) का अनुसार अमेरिकाले सबै भाषाभाषीलाई एउटै भाषाभाषी बनाउने नीति लिएको हुनाले यिनीहरूको नीतिलाई पग्लिरहेको भाँडो भनेका छन्। उनका अनुसार यस नीतिलाई कसैले प्रेसर कुकर भनेका छन् भने गरमवादीहरूले अरूको भाषा दबाउने नीतिका रूपमा चित्रण गरेका छन्। फिलिपिन्समा सुरुदेखि नै राष्ट्रभाषा बचाउनका लागि छुट्टै भाषा कक्षा दिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। केन्यामा प्राथमिक कक्षाका केटाकेटीहरूलाई स्थानीय भाषामा कथा सुनाउने र अङ्ग्रेजीमा लैजाने गरिन्छ। स्वीडेनमा विद्यार्थीहरूलाई आआफ्नो भाषा अनिवार्य पढाउने नीति अवलम्बन गरिएको छ भने आयरल्याण्डमा प्रत्येक विद्यार्थीले दुईवटा भाषा पढ्नुपर्ने प्रबन्ध गरिएको छ। बेल्जियममा फोयर्स मोडल प्रयोग गरी शिक्षण गरिन्छ, जसमा के.जी. पढ्ने विद्यार्थीले ५० प्रतिशत समय आफ्नै भाषिक समूहसँग बिताउनुपर्छ र ५० प्रतिशत समय भने विभिन्न भाषी समूहसँग मिलेर बिताउनु पर्दछ। कक्षा एकमा पुगेपछि ६० प्रतिशत समय आफ्नै भाषिक तथा सांस्कृतिक समूहसँग बिताउनुपर्छ र ३० प्रतिशत समय छुट्टै भाषा समूहसँग बस्नुपर्छ भने १० प्रतिशत समय मिश्रित समूहसँग काम गर्नुपर्ने हुन्छ। कक्षा दुईमा गएपछि यो तरिका बदलिन्छ, यसको अनुपात क्रमशः ५०, २० र ३० हुन पुग्छ र कक्षा तीनमा आइपुगेपछि विद्यार्थीले ९० प्रतिशत समय डच भाषा सिक्नमा खर्च गर्नुपर्छ साथै हसामा ३-४ घण्टा मातृभाषा सिक्नुपर्दछ भने दुईघण्टा चाहिँ फ्रेन्च भाषा सिक्नु पर्दछ। क्यानाडामा भने विशेष भाषा सिक्न चाहनेहरूका लागि केही भाषाहरूमा विशेष कक्षा र कम्प्युटरमार्फत् विशेष भाषा शिक्षण कार्यक्रम लागू गरिएको पाइन्छ।

विश्वका छ देशहरूको भाषिक नीति, योजना तथा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी प्रयास तथा अभ्यासलाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छः

क) भारतः युनेस्कोको भाषिक शिक्षा विस्तारका लागि सहयोगी सामग्रीः विद्यालयबाहिर रहेकाहरूको समावेशीकरण (सन् २००९, पृ. ८) तथा पोखरेल (प्रज्ञा, वि.सं. २०७१, अङ्क ११०, पृ. २६) मा उल्लेख भएअनुसार भारत बहुभाषिक राज्य र बहुभाषिक नीति भएको नेपालको नजिकको छिमेकी देश हो। यहाँ त्रिभाषिक शिक्षा नीति (अङ्ग्रेजी, हिन्दी र प्रादेशिक भाषा) लिइएको छ। भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा राखिएका भाषाहरू संवैधानिक भाषाहरू हुन् भने सबै भाषाको विकास र संरक्षणको नीति लिइएको छ। यहाँ ४१ वटा मातृभाषामा शिक्षा दिइन्छ भने नेपाली भाषाले प्रान्तीय भाषाको मान्यता पाएको छ। भारतमा राष्ट्रभाषा हुनका लागि आधारः अ) पढ्न मन पराउनेका लागि सजिलो भाषा हुनुपर्ने, आ) भारतको धार्मिक, आर्थिक र राजनीतिक र आपसी व्यवहार गर्न सक्नुपर्ने, इ) भारतका धेरै जनताले बोल्न सक्ने भाषा, ई) क्षणिक वा अल्प वा स्थायी कारण समावेश गरेर विकास नगरिएको भाषा राष्ट्रभाषा नहुने देखिन्छ। त्यसै गरी भारतको उडिसामा सर्व शिक्षा अभियानअन्तर्गत सञ्चालित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमको मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा यस कार्यक्रमको सबल र सुधारका पक्षहरू औँल्याएको पाइन्छ। यो कार्यक्रम अपेक्षित रूपमा सञ्चालन भएकोमा मातृभाषामा संस्कृतिसापेक्ष पाठ्यक्रम तयार भएको देखिन्छ। साथै कार्यक्रममा सम्बद्ध सरोकारवालाको सहभागिता र योगदान रहेको पाइयो भने मातृभाषामा सञ्चालित विद्यालयको सिकाइ उपलब्धि गैरमातृभाषामा सञ्चालित विद्यालयको भन्दा बढी रहेको पाइन्छ। साथै यस अध्ययनले कार्यक्रमको प्रभावकारिताका लागि शिक्षक विद्यार्थीबीचको सम्बन्ध सुधारका साथै विद्यार्थीमा उत्प्रेरणा तथा उत्साह जगाउनुपर्ने राय पेश गरिएको

छ (भारतको उडिसामा सर्व शिक्षा अभियानअन्तर्गत सञ्चालित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम मूल्याङ्कन प्रतिवेदन,कार्यकारी साराश)।

ख) पपुवा न्यु गिनी: युनेस्कोको बहुभाषिक शिक्षा विस्तारका लागि सहयोगी सामग्री, विद्यालयबाहिर रहेकाहरूको समावेशीकरण (सन् २००९, पृ. २२) र पोखरेल (वि.सं. २०७१, प्रज्ञा, अङ्क ११०, पृ. २५) का अनुसार विश्वको भाषिक तथ्याङ्क अनुसार संसारमा छ सात हजार भाषा रहेको देखिन्छ। जसमध्ये छ भागको एक भाग भाषाहरू यहाँ रहेका छन्। यहाँ सबै भाषामा पढ्ने व्यवस्था हुनुपर्ने मान्यताकासाथ भाषिक विकासको काम भएको (सन् १९९३) देखिन्छ। यहाँ करिब ८५० जति भाषाहरू बोलिने गरेकोमा ४७० भाषामा पढ्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। सन् १९५५ सम्म अङ्ग्रेजी भाषा यहाँको लेखपढको एक मात्र माध्यम रहनुका साथै तोक पिजिन उत्तरी क्षेत्रको सम्पर्क भाषा बनेको देखिन्छ। हिरी मोतु दक्षिणी भेगको सम्पर्क भाषा हो भने सरकारी कामकाजको रूपमा दुईवटा भाषा पिजिन र अङ्ग्रेजीलाई मान्यता दिइएको छ। सन् १९९० मा तीनवटा भाषामा शिक्षा विकास कार्य लागू गरिएको थियो। यहाँको बहुभाषिक शिक्षामा १० रणनीतिहरू अवलम्बन गरिएको पाइन्छ अ) व्यापक छलफल: विषय, पाठ्यक्रममा राखिएका विषय, शिक्षा व्यवस्थाका कमीकमजोरी आ) योजना: क्षेत्र, जिल्ला, गाउँ र भाषामा सुधारको निर्देशन, शिक्षकको आँकलन, समुदाय, भाषा र जिल्लाका जात्रे बुझ्ने व्यक्तिलाई सहभागिता गराइएको इ) क्रमिकता" सन् १९९३ मा तीन प्रान्तबाट सुरु गरी सबै प्रान्तमा पुगेको, सुधारको कार्यक्रम, शिक्षक तालिम र शैक्षिक सामग्री निर्माण भएको, भाषा शिक्षण सुरु ई) जातीय, स्थानीय आवश्यकता र यथार्थताको सान्दर्भिकता: जातीय चिनारी, सांस्कृतिक संरक्षण, शैक्षणिक प्रभावकारितालाई महत्त्व दिइएको, उ) स्थानीय इच्छा, सामुदायिक सहभागिता र स्वामित्व: तयार भएको पाठ्यक्रम र विद्यालय सञ्चालनको जिम्मा समुदायलाई छोडिएको छ। ३०० वक्ता भएको भाषामा शैक्षिक सुधारको काम लागू गर्न सकिने व्यवस्था गरेको ऊ) स्थानीय शिक्षक: प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकका लागि केन्द्रीय क्याम्पसमा तालिम दिएर अन्यत्र लगिने, बहुभाषिक शिक्षामा समुदायले नै शिक्षक छात्रे व्यवस्था गरिएको, मातृभाषामा शिक्षा दिन के चाहिन्छ शिक्षकलाई त्यही सिकाइएको ए) मातृभाषामा कक्षाको सङ्ख्या सीमित बनाउने: स्थानीय शिक्षकलाई थोरै पैसा दिएर पढ्न लगाउने, मातृभाषामा शिक्षा केजी र एकदुई कक्षामा मात्र दिने र कक्षा तीनदेखि सम्पर्क भाषामा शिक्षा दिने, ऐ) सरल पाठ्यसामग्री: मातृभाषाको केही सय सङ्ख्या शब्दमा सीमित गरेर पुस्तक तयार गरिएको, ओ) संस्थाहरूको सहयोग लिने: संस्था र समुदायको सहयोग, समर्थन र सहभागिता भएको पाइएको छ भने सरकारी शिक्षा विभागका साथै बहुभाषिक शिक्षाका लागि धार्मिक क्षेत्रमा काम गरेका गैससहरूले सहयोग गरेको, औ) दाताहरूको भर: सुरुमा दातृसंस्थाहरूको खोजी गरी सहकार्यमा कार्यक्रम लागू गरिएको थियो। यहाँको शिक्षा विभागले त्रिभाषिक नीति अवलम्बन गरेको छ। यसका लागि केजी, कक्षा एक र दुईमा अङ्ग्रेजीका साथै एक पिजिन र मातृभाषा गरी दुईमध्ये एक भाषामा शिक्षा दिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

ग) इन्डोनेसिया: युनेस्कोको बहुभाषी शिक्षा विस्तारका लागि सहयोगी सामग्री: विद्यालयबाहिर रहेकाहरूको समावेशीकरण (सन् २००९, पृ. ५) मा उल्लेख भएअनुसार एसियामा सबैभन्दा बढी भाषिक विविधता भएको देश इन्डोनेसिया हो। यहाँ ७०० भन्दा बढी भाषाहरू बोलिने भए पनि इन्डोनेसियाली भाषा नै कामकाजी र सबै तहको शिक्षाको माध्यम भाषा रहेको देखिन्छ। संविधान र

शिक्षा ऐनले प्राथमिक कक्षाहरूमा शिक्षणसिकाइको माध्यमका रूपमा विद्यार्थीको मातृभाषा प्रयोग गर्न पाइने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

घ) फिलिपिन्स: युनेस्कोको बहुभाषी शिक्षा विस्तारका लागि सहयोगी सामग्री: विद्यालय बाहिर रहेकाहरूको समावेशीकरण (सन् २००९, पृ. ६) अनुसार यहाँ १७० जति भाषाहरू बोलिने गरेको पाइन्छ। यहाँका धेरै भाषाहरूको लेख्य परम्परा रहेको पाइन्छ भने १०० भन्दा बढी भाषामा लिखित साहित्य रहेको देखिन्छ। यहाँ शिक्षणसिकाइको माध्यमका रूपमा फिलिपिनो र अङ्ग्रेजीलाई शिक्षा र साक्षरताका लागि मान्यता दिइएको पाइन्छ भने केही सरकारी विद्यालयहरूमा स्थानीय भाषालाई सहायक भाषाको रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यहाँ पाठ्यवस्तुको व्याख्या गर्न स्थानीय भाषालाई मौखिक रूपमा बढी प्रयोग गरिएको देखिन्छ भने गैरसरकारी क्षेत्र र समुदायले शिक्षामा भाषा र माध्यमसम्बन्धी शैक्षिक परियोजनाहरू सञ्चालन गरेका छन्।

ङ) सोभियत सङ्घ: पोखरेल (वि.सं. २०७१, प्रज्ञा, पृ. २३) का अनुसार विश्वमा पहिलो पटक बहुभाषिक नीति तयार गर्ने देश सोभियत सङ्घ हो। यहाँ बोलिने सबै भाषाहरूमा पाठ्यसामग्री निर्माण गरिएका छन् भने उक्त भाषाहरूमा लेख्य रूप रहनाका साथै लिपि, वर्ण निर्धारण, व्याकरण, शब्दभण्डार, शब्दकोश, प्राविधिक शब्दावली आदिमा काम गरिएको छ। यहाँका विद्यालयहरूमा मातृभाषामा पढ्ने व्यवस्था गरिएको छ जुन सोभियत सङ्घको पहिलो भाषा नीतिमा उल्लिखित छन्: अ) राज्यमा एक भाषालाई मात्र एकलौटी राष्ट्रभाषाको मान्यता दिन नहुने, आ) केन्द्रीय सरकारको कामकाजको भाषा सबैभन्दा बढी जनताले बोल्ने भाषा हुनुपर्ने, इ) कुनै पनि मातृभाषालाई राज्यको कामकाजको भाषा हुन रोक लगाउन नमिल्ने, ई) हरेक नागरिकले केन्द्रीय सरकारी कार्यालयमा मातृभाषामा बोल्न पाउनुपर्ने, उ) सबै अल्पसङ्ख्यक भाषाका मातृभाषीले आफ्नै मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउनुपर्ने साथै भाषिक विकास चरणबद्ध रूपमा गरिएको पाइन्छ जसमा पहिलो चरणमा: भाषावैज्ञानिकहरू लगाएर वर्ण निर्धारण गर्दै लेख्य परम्पराको विकास गर्ने काम गरिएको, दोस्रो चरणमा: लिपिबद्ध भएको हिब्रू र अरबीजस्ता जटिल भाषा सिकाउन रोमन लिपिको प्रयोग, तेस्रो चरणमा: लिपि नभएका भाषामा वर्ण र लिपि निर्धारण गरेर वर्णमाला निर्माण, चौथो चरणमा: सबै भाषाको एउटै लिपि बनाएर रुसी भाषाका प्राविधिक शब्दावलीलाई सबै भाषामा समावेश गरिएको देखिन्छ। विशेषतः यहाँ सबैभन्दा धेरैले बोल्ने सम्पर्क भाषालाई कामकाजको भाषाको रूपमा छनौट गरिएको छ।

च) अमेरिका: राई (टोमस र कोलिएर, सन् २००२) ले कान्तिपुरमा “मातृभाषा शिक्षामा विविधताको खाँचो शीर्षकमा प्रकाशित लेख” मा अमेरिकामा सन् १९९६ देखि २००१ सम्म भाषिक अल्पसङ्ख्यक बालबालिकामाथि गरिएको एक अध्ययनको चर्चा गरेका छन्। उक्त अध्ययनका अनुसार अमेरिकामा अङ्ग्रेजी भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिको तुलना गरिएको पाइन्छ। जसअनुसार एकल अङ्ग्रेजी भाषामा मात्र सञ्चालित विद्यालयमा भन्दा बहुभाषिक विद्यालयमा पढ्ने विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि राम्रो भएको अध्ययनको निष्कर्ष रहेको पाइएको छ। उनीहरूको अङ्ग्रेजी भाषा पनि राम्रो भएको तथ्यबाहिर आएको छ। त्यसैगरी क्यामरून, दक्षिण अफ्रिका, माली, केन्याजस्ता मुलुकहरूमा लागू गरिएको बहुभाषिक शिक्षा सफल भएको देखिन्छ।

अध्याय : तीन

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू

मातृभाषा शिक्षालाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा अत्यन्त महत्वपूर्ण विषयका रूपमा लिइन्छ। युनेस्को लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले बालबालिकाले प्रारम्भिक शिक्षा आफ्नै मातृभाषामा पाउनुपर्छ भन्नेमा जोड दिएका छन् किनभने मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने बालबालिकाको सिकाइ क्षमता, आत्मविश्वास र सामाजिक सम्बन्ध विकासमा सकारात्मक असर पर्छ। नेपालमा पनि मातृभाषा शिक्षाको संवर्धनका लागि शिक्षा नीतिहरू बनाइएका छन्। आधारभूत तहको शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग गर्ने प्रावधान संविधान र शिक्षा ऐनमा उल्लेख गरिएको छ। बहुभाषिक राष्ट्र नेपालमा भाषिक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न मातृभाषा शिक्षालाई संस्थागत गर्नुपर्ने आवश्यक छ जसले समावेशी शिक्षा प्रणाली निर्माण गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ।

३.१ भाषा आयोगको गठन र कार्यदिश

नेपालको संविधानको धारा २८७ बमोजिम वि.सं. २०७३ साल भदौ २३ गते भाषा आयोगको स्थापना भएको हो। आयोगले भाषा आयोग वार्षिक प्रतिवेदन र आवधिक प्रतिवेदनमार्फत् पनि मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिसहरू गर्दै आएको छ। यसमध्ये सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस प्रतिवेदन, २०७८ मा मातृभाषामा शिक्षालाई सरकारी कामकाजको भाषाको पूर्वाधारको रूपमा लिनुपर्ने र सम्बन्धित वडाको सिफारिसमा नगरपालिका वा गाउँपालिकाबाट सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मातृभाषामा शिक्षा उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुपर्ने भनी सिफारिस गरिएको छ।

क) भाषा आयोगको संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा २८७ को उपधारा (१) मा नेपाल सरकारले प्रदेशहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी भाषा आयोगको गठन संविधान प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्षभित्र गर्नुपर्ने प्रावधान छ। सोही धाराको उपधारा (८) मा नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारसँग समन्वय गरी प्रदेशमा भाषा आयोगको शाखा स्थापना गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत रहेको छ।

संविधानको धारा २८७ (४) अनुसार भाषा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा नियुक्त हुन नेपाल सरकारको मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धित विषयमा स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेको, नेपालका विभिन्न भाषाहरूका सम्बन्धमा अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धान र अन्वेषणका क्षेत्रमा कम्तीमा बिस वर्षको कार्य अनुभव प्राप्त गरेको, पैतालीस वर्ष उमेर पूरा भएको र उच्च नैतिक चरित्र भएको व्यक्ति हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

ख) भाषा आयोगका काम, कर्तव्य र अधिकार

नेपालको संविधानले आयोगलाई सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारणका आधार तयारी, नेपालका भाषाहरूको संरक्षण, मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता, भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमनलगायतका कार्यहरू गर्ने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ। संविधानको धारा २८७ को उपधारा ६ बमोजिम आयोगका काम, कर्तव्य र अधिकार

देहायबमोजिम रहेका छन्:

- (क) सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन पूरा गर्नुपर्ने आधारहरूको निर्धारण गरी नेपाल सरकारसमक्ष भाषाको सिफारिस गर्ने,
- (ख) भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूको नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ग) मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यताका बारेमा नेपाल सरकारसमक्ष सुझाव पेस गर्ने,
- (घ) भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने।

त्यसै गरी भाषा आयोग ऐन, २०७४ ले नेपालको संविधानमा भएका अतिरिक्त भाषा आयोगका काम, कर्तव्य तथा अधिकारका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। उक्त ऐनको परिच्छेद २, दफा ३ मा देहायबमोजिमका काम, कर्तव्य तथा अधिकारहरू तोकिएका छन्:

- (क) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको पहिचान गर्ने,
- (ख) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहका सरकारले अपनाउनुपर्ने नीतिगत वा संस्थागत उपायहरूका बारेमा नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ग) नेपालमा बोलिने मातृभाषा तथा लिपिको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न तथा गराउन सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- (घ) नेपालमा बोलिने मातृभाषा र तिनका इतिहासको अध्ययन, अनुसन्धान गरी प्रकाशन गर्ने,
- (ङ) विभिन्न समुदायको मातृभाषा तथा लिपि संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्न त्यस्ता भाषाका पुस्तक प्रकाशन गर्ने तथा त्यस्ता पुस्तक प्रकाशन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- (च) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको प्रयोगलाई प्रविधिमैत्री बनाउन अध्ययन-अनुसन्धान गरी उपयुक्त उपाय अवलम्बन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- (छ) राष्ट्रभाषाका भाषाविज्ञको सूची तयार गर्ने।

उपर्युक्त काम, कर्तव्य तथा अधिकारका अतिरिक्त नेपालको संविधानको धारा ७ को उपधारा ३ मा 'भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुनेछ' भन्ने प्रावधानबाट भाषा आयोगको कार्यक्षेत्र अझै विस्तार हुन गएको छ।

ग) भाषा आयोगको कार्यक्षेत्र

भाषा आयोगको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षणका आधारमा नेपाल सरकारले आयोगको सङ्गठन संरचना स्वीकृत गरी आयोगले गर्ने नीतिगत कार्य, नियमनसम्बन्धी कार्य, समन्वयसम्बन्धी कार्य, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी कार्य, सेवा प्रवाहसम्बन्धी कार्य, अनुसन्धानमूलक कार्य र दैनिक प्रशासन सञ्चालनसम्बन्धी कार्य गरी ७ (सात) ओटा कार्यक्षेत्रमा विभाजन गरेको छ। यी कार्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

मातृभाषा शिक्षा

- शिक्षामा मातृभाषाहरूको प्रयोगको अवस्था र सम्भाव्यताका लागि विद्यालयगत/ स्थलगत अध्ययन गर्ने,
- बालबालिकालाई मातृभाषामा शिक्षा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा भाषिक नक्साङ्कन गर्ने,
- मातृभाषामा शिक्षाका लागि भाषाको स्तर पहिचान, वर्गीकरण, सूचीकरणसहितको आधार निर्धारण गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका लागि समेत भाषा सिफारिस गर्ने,
- मातृभाषामा शिक्षाका लागि शिक्षण सिकाइमा भाषिक प्रयोगका सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान गर्ने,
- मातृभाषामा शिक्षाका लागि स्रोतसामग्री सङ्कलन, व्यवस्थापन र परिचालन गर्ने,
- मातृभाषासम्बन्धी सिर्जनात्मक एवम् प्रवर्धनात्मक तथा प्राज्ञिक कार्यहरू गर्ने,
- बहुभाषिक कोश निर्माण गर्ने,
- बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी भएका अध्ययन अनुसन्धानहरूका प्रतिवेदन तथा साहित्यिक र सिर्जनात्मक कृतिहरू प्रकाशन गर्ने,
- विभिन्न मातृभाषाहरूको स्थलगत सर्वेक्षण, परीक्षण र अभिलेखन गर्ने,
- मातृभाषाको वर्तमान स्थिति पहिल्याउन सरोकारवालाहरूको राय परामर्श लिने,
- मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी संस्थाहरूबीच समन्वय गर्ने,
- आयोगले तोकेका अन्य कार्यहरू गर्ने।

३.२ नेपालमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अभ्यासहरू

क) नीतिगत र कानुनी प्रबन्ध

नेपालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापश्चात नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रिय भाषाको मान्यता प्रदान गरिनुका साथै संविधानमा नै प्राथमिक शिक्षा मातृभाषामा पाउने व्यवस्था गरिएको थियो। राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०४९ मा विद्यालय तहमा मातृभाषालाई विषयका रूपमा समावेश गरी पठनपाठन गर्न सिफारिस गरिएको थियो। यसै प्रतिवेदनमा आधारित भई प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (२०४९) मा स्थानीय र मातृभाषा विषय पठनपाठनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको थियो। तत्पश्चात राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५०) मा मातृभाषाको लेखन पद्धतिको निर्धारण र प्रयोग पाठ्यसामग्रीको निर्माण, विद्यार्थी सङ्ख्या, भाषिक जनसङ्ख्या र जनघनत्व, भाषिक समुदायको सकारात्मक प्रवृत्ति, मातृभाषी शिक्षकहरूको उपलब्धता, शिक्षक प्रशिक्षण, सरकारी सहयोग, विषय र माध्यमका रूपमा पठनपाठनको विषय उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

नेपालको अधिराज्यको संविधान, २०४७ पछिका राष्ट्रिय शिक्षा आयोगहरूमा मातृभाषालाई शिक्षणसिकाइको माध्यम बनाइनुपर्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ (राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०४९, उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा, २०५५, उच्चस्तरीय कार्यसमितिको प्रतिवेदन, २०५८)। राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षासम्बन्धी प्रतिवेदन (२०५४) मा मातृभाषाहरूको स्तरीय भाषिक भेदको छनोट, एक भाषिक विद्यालय, भाषिक विश्लेषण, बैठक गोष्ठीहरूको आयोजना, व्याकरण, शब्द सङ्कलन, पाठ्यक्रम

तथा पाठ्यपुस्तकको निर्माण, मातृभाषामा शिक्षणको कार्यान्वयन, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक तयार गर्ने आदि विषयमा सुझाव दिइएको पाइन्छ । त्यसै गरी शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहित) दफा ७ (२) तथा नियमावली (२०५९) मा प्राथमिक शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिने प्रावधान रहेको छ। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र नियमावली, २०५६ मा गाउँ विकास समिति र नगरपालिका क्षेत्रभित्र मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा उपलब्ध गराउन सहयोग गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३ मा नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरूलाई बहुभाषिक राष्ट्रको मान्यता प्रदान गरिएको छ। धारा ७ मा प्रदेशमा बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने भाषामध्ये एक भन्दा बढी भाषालाई नेपालीभाषाका अतिरिक्त सरकारी कामकाजको भाषा हुने व्यवस्था गरेअनुसार बागमती प्रदेशमा तामाङ र नेपालभाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन गरिएको छ। संविधानको धारा ३१ (५) हरेक बालबालिकाले मातृभाषामा शिक्षामा शिक्षा पाउने हक अधिकारका साथै ब्रेल र साङ्केतिक भाषासमेत शिक्षा पाउन सुनिश्चित गरिएको पाइन्छ। धारा ३२ मा भाषा तथा संस्कृतिको हकअन्तर्गत उपधारा (१) प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हकको व्यवस्था गरिनुका साथै उपधारा (३) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने मौलिक हक प्रदान गरिएको छ।

संविधानको अनुसूची ८ को बुँदा ८ मा आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा र बुँदा २२ मा भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी प्रावधान रहेको छ। त्यसै गरी धारा २८७ बमोजिम गठित भाषा आयोगको गठन भएको छ। यसै धाराको उपधारा ६ को (ग) मा उल्लिखित मातृभाषाको स्तर पहिचान गरी शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यताको लागि सुझाव दिने संवैधानिक प्रावधानबमोजिम आयोगबाट मातृभाषाहरूको प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन गरी वार्षिक प्रतिवेदनहरूमार्फत् २४ स्थानीय तहहरूका लागि शिक्षामा कार्यान्वयन गर्न मातृभाषाहरू सिफारिस गरिएका छन्। त्यसै गरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा स्थानीय तहलाई मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयको अनुमति, स्वीकृति तथा नियमन गर्ने प्रावधान राखिएको छ। उक्त ऐनको दफा ११ को उपदफा (फ) को १ मा भाषाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी स्थानीयस्तरको नीति, कानून, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमनको व्यवस्था गरिनुका साथै उपदफा ५ मा भाषा संरक्षण र विकाससम्बन्धी अन्य कार्य गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। नेपालका विभिन्न आवधिक योजनाहरूदेखि चालू सोह्रौँ आवधिक योजना (२०८१/८२-२०८५/८६) सम्म आइपुग्दा नेपालमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण तथा संवर्धनअन्तर्गत मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी विषयहरू समावेश भएको पाइन्छ। यसको कानुनी व्यवस्थाअन्तर्गत अनिवार्य तथा निशुल्क शिक्षा ऐन, २०७५ र नियमावली, २०७७ मा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ।

तत्कालीन शिक्षा विभाग (२००७-२००९) मा बहुभाषिक शिक्षा परियोजना सञ्चालन गरिएको थियो। उक्त परियोजना कार्यान्वयनका लागि बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) तयार पारेर मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन भएको थियो। यसअन्तर्गत विद्यालय र अभिभावकको सहमतिमा स्थानीय मातृभाषामा शिक्षा दिने प्रबन्ध गरिएको थियो। साथै

मातृभाषामा शिक्षाका प्रदान गर्न बहुभाषिक शिक्षकको व्यवस्था गरी मातृभाषामा पाठ्यसामग्री लेखन र अनुकूलनजस्ता कार्यहरू गरिएको थियो।

क) मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम कार्यान्वयन

नेपालको शिक्षा क्षेत्रका विभिन्न परियोजनाअन्तर्गत मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन्। तत्कालीन शिक्षा विभागबाट बहुभाषिक शिक्षा परियोजना (२००७-२००९) सञ्चालन गरिएको थियो। जसअन्तर्गत बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) तयार भई मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन हुन पुग्यो। यस कार्यक्रममा विद्यालय र अभिभावकको सहमतिमा स्थानीय मातृभाषामा शिक्षा दिने प्रबन्ध गरिएको थियो। जसमा मातृभाषाका शिक्षकको व्यवस्था गरी पाठ्यसामग्री लेखन र अनुकूलनजस्ता कार्यहरू भएका थिए।

बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) मा पूर्व प्राथमिक तहको शिक्षाको माध्यम स्थानीय मातृभाषा हुने, कक्षा १-३ मा अङ्ग्रेजी र नेपाली विषयबाहेकको माध्यम भाषा स्थानीय मातृभाषा हुने, कक्षा ४-५ को शिक्षाको माध्यम मातृभाषा, ६-८ को माध्यम भाषा विद्यालयले चाहेमा मातृभाषा पनि हुने, अनौपचारिक शिक्षाको माध्यम स्थानीय मातृभाषा हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। त्यसैगरी विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६ संशोधनसहित) विद्यालय शिक्षाको शिक्षणसिकाइमा विषय र माध्यम दुबैका लागि त्रैभाषिक (मातृभाषा, नेपाली, अङ्ग्रेजी) नीति अवलम्बन गरिने भनी मातृभाषा शिक्षाका लागि मार्गदर्शन गरिएको देखिन्छ। त्यसै गरी मातृभाषामा सिक्न पाउने बाल अधिकार सुनिश्चित गर्न प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षादेखि कक्षा १२ सम्म नै मातृभाषालाई विषय र सिकाइको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न जोड दिएको पाइन्छ।

३.३ प्रदेश तहमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अभ्यास

यसै सम्बन्धमा केही प्रदेशहरूमा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी ऐन जारी भई कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ:

क) बागमती प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८०

बागमती प्रदेशसभाबाट पारि बागमती प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८० ले नेपाली भाषासँगै तामाङ र नेपालभाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्नका साथै प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि कानुनी आधार तयार भएको छ। उक्त ऐनमा प्रदेश विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षामा समेत तामाङ र नेपालभाषाको अध्ययन, अध्यापन गर्न सकिने प्रावधान रहेको छ। साथै प्रदेश सरकारबाट मातृभाषाका पत्रपत्रिका र साहित्य प्रकाशनका लागि अनुदान, प्रोत्साहन र सुविधा दिने व्यवस्था गरिएको छ। सरकारी कामकाजका भाषाको मानकीकरण तथा विकाससम्बन्धी कार्यहरू गर्न सकिने व्यवस्था ऐनमा छ। बागमती प्रदेशको यस कदमलाई भाषिक न्याय र सामाजिक समावेशिताका दृष्टिले ऐतिहासिक उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ।

ख) गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२

नेपालको संविधानको धारा ७ (२) अन्तर्गतको अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्दै गण्डकी प्रदेशसभाबाट पारित गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ अनुसार प्रदेशमा नेपाली भाषाका साथै मगर र गुरुङ भाषालाई सरकारी कामकाजका भाषाका रूपमा मान्यता प्राप्त भएको छ। प्रदेश सरकारबाट मगर र गुरुङ भाषामा प्रदेश राजपत्र प्रकाशित गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

यस ऐनमा प्रदेश सरकारी कार्यालयहरूमा सार्वजनिक दस्तावेजहरू नेपालीसहित मगर र गुरुङ भाषामा अनुवाद गरी अभिलेख राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साथै सरकारी निकाय र सार्वजनिक क्षेत्रमा सेवा प्राप्त गर्ने सिलसिलामा सेवाग्राहीले मातृभाषामा निवेदन वा कागजात पेश गर्न सक्छन् र काम सकिएपछि उनीहरूलाई सोही भाषामा दस्तावेज उपलब्ध गराइनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यी भाषाहरूमा उच्च शिक्षासम्म अध्ययन अध्यापनको व्यवस्था गरिनुका साथै प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन र अध्ययन अनुसन्धान गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ।

३.४ स्थानीय तहमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अभ्यास

स्थानीय तहबाट तर्जुमा भएका शिक्षासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा आधारभूत तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिन विद्यालयको अनुमति तथा स्वीकृति दिने व्यवस्था गरिएको छ। विद्यालय शिक्षाको माध्यमका रूपमा मातृभाषाका साथै नेपाली वा अङ्ग्रेजी भाषालाई अवलम्बन गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था छ। विद्यालयमा बहुभाषिक माध्यमको प्रयोगबाट अन्तर्भाषिक सिकाइ, भाषिक पुस्तान्तरण र स्थानीय भाषा, संस्कृति, परम्पराको संरक्षण र संवर्धन गर्नमा जोड दिइएको छ। साथै कुनै पनि धर्म, सम्प्रदाय, जातजाति, लिङ्ग, भाषा, वर्ग, क्षेत्र वा सम्प्रदायको आधारमा घृणा वा द्वेष उत्पन्न हुने कुनै क्रियाकलाप गर्न नहुने विषयमा पनि स्थानीय तहमा आचारसंहिता निर्माण गरेको पाईन्छ।

केही स्थानीय तहहरूमा भाषासम्बन्धी नीति तथा ऐन कानूनको व्यवस्था गरिएको छ। भाषा, संस्कृति र कलाको संरक्षण गर्दै साहित्य र ललितकलाको संवर्धन र विकासलाई अझ मर्यादित र व्यवस्थित गर्न वाञ्छनीय भएकोले खिजीदेम्बा गाउँपालिकाले खिजीदेम्बा भाषिक तथा सांस्कृतिक सङ्ग्रहालय ऐन, २०७९ बनाएको छ। भाषा, साहित्य, संस्कृति र कलाको संरक्षण गर्ने, परम्परागत वस्तुको संरक्षण संवर्द्धन गर्ने, ऐतिहासिक वस्तुको संरक्षण गर्नेजस्ता उद्देश्यहरू रहेका छन्। यसै गरी समितिको काम, कर्तव्य, र अधिकारमा समितिले सङ्ग्रहालयको विकासका लागि योजना बनाउने, आर्थिक स्रोतको व्यवस्था गर्ने, सङ्ग्रहालयको गुणस्तर सुधार गर्ने, कलाकृतिहरूको संरक्षण तथा अनुसन्धान गर्ने, पर्यटकीय आकर्षण बढाउने, कर्मचारी तालिमको व्यवस्था गर्ने, प्रवेश शुल्क निर्धारण गर्ने र अन्य आवश्यक कार्यहरू गर्ने जिम्मेवारी उल्लेख गरिएको छ।

यसै गरी भाषासम्बन्धी संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था भएअनुसार मरिण गाउँपालिका सिन्धुलीले स्थानीय तह भाषा संरक्षण र विकास नीति, २०७७ तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यसमा सरकारी कामकाजमा स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको प्रयोग गर्ने, मातृभाषाहरूको संरक्षण तथा विकासका कार्यहरू सञ्चालन गर्ने, विद्यालयमा शिक्षा मातृभाषामा पाउने व्यवस्था गर्ने, मातृभाषाहरूको

अध्ययन अनुसन्धान गरी प्रयोग सम्भाव्यताको खोजी गर्ने, भाषालाई सूचना र प्रविधिसँग आबद्ध गरी भाषिक यान्त्रिकीकरण गर्ने, स्थानीय तहमा भाषिक अधिकारका लागि संयन्त्र स्थापना गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू रहेको पाइन्छ। यस पालिकामा नेपाली भाषासँगै स्थानीय तहले बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने भाषालाई कानुनी रूपले सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था छ। स्थानीय सरकारले बहुभाषिक नीति अपनाउने र मातृभाषा कक्ष वा डेस्कको व्यवस्था गर्ने योजना गरिएको छ। साथै अन्तर्राष्ट्रिय भाषा दिवसलाई स्थानीय सरकारले कार्यक्रमसहित मनाउने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको पुस्तान्तरण, लोपोन्मुख भाषाहरूको संरक्षण र भाषाको अभिलेखीकरणको महत्त्वलाई जोड दिँदै स्थानीय तहमा भाषा संरक्षण र विकासका लागि कानुनी प्रबन्ध छ।

नेपालका केही नगरपालिका तथा गाउँपालिकाहरूमा पालिका तहमा प्रज्ञा प्रतिष्ठान गठन गरी भाषासम्बन्धी कार्यहरू भएको देखिन्छ। यस क्रममा बागमती प्रदेश, काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको मण्डनदेउपुर नगरपालिका, मण्डनदेउपुर प्रज्ञा प्रतिष्ठान (योजना, विकास एवम् भाषा, कला/संस्कृति) ऐन, २०७९ को दफा ५ मा नगरको योजना, विकास तथा भाषा, साहित्य र कला संस्कृतिको अध्ययन अनुसन्धान, संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कानुनी प्रावधान छ। साथै यस ऐनमा भाषिक सांस्कृतिक सङ्ग्रहालय स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने, योजना, विकास, प्रशासन तथा भाषा, साहित्य, संस्कृति, समाजशास्त्र, दर्शनशास्त्र आदि विषयको खोज, अनुसन्धान र अन्वेषण गर्न लेखनवृत्ति प्रदान गर्नेजस्ता प्रावधानहरू समाविष्ट छन्।

३.५ अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू

मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २ मा “जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनैतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियतजस्ता कुनै पनि आधारमा कुनै पनि किसिमको भेदभावबिना प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको अधिकार हुनेछ...” भन्ने उल्लेख छ। यस्तै घोषणापत्रका सांस्कृतिक अधिकार, विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा शिक्षाको अधिकार विषय पनि भाषा अन्तर्सम्बन्धित देखिन्छन्।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ को उपधारा १ मा पक्ष राष्ट्रहरूले आफ्ना इलाका तथा क्षेत्राधिकारभित्र रहेका सबै व्यक्तिहरूलाई भाषाको आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभावबिना स्वीकृत अधिकारहरूको सम्मान र सुनिश्चित गर्ने र धारा १४ को उपधारा ३ (च) मा अदालतमा प्रयोग गरिने भाषा बुझ्न वा बोल्न नसक्ने भएमा दोभासेको निःशुल्क सेवा पाउने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ। यस प्रतज्ञापत्रमा फौजदारी न्याय, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, गोपनीयता, पहिचान रक्षा, अधिकार उपयोगका विषयमा भाषिक आधारमा विभेद गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ।

त्यसै गरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले समेत भाषिक आधारमा हुने भेदभावलाई अन्त्य गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। सांस्कृतिक अधिकार तथा

शिक्षाको अधिकारसँग जोडिने भाषिक अधिकारका विषयलाई समेटेको छ। बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले कुनै पनि बालबालिका वा व्यक्तिलाई भाषाका आधारमा भेदभाव गर्न नहुने, अल्पसङ्ख्यक समूहका बालबालिका वा आदिवासी बालबालिकाको भाषिक आवश्यकतालाई विशेष ध्यान दिन आम सञ्चार माध्यमलाई प्रोत्साहन दिने विषयलाई विशेष महत्त्व दिएको छ। यसका साथै पक्ष राष्ट्रहरूले बालबालिकाको शिक्षासम्बन्धी अधिकार प्रचलन गर्दा निजको भाषा र मूल्यमान्यताहरू प्रति विशेष ध्यान दिनुपर्नेमा जोड दिएको छ। कुनै पनि भाषिक अल्पसङ्ख्यकहरू तथा आदिवासी बालबालिकालाई आफ्नो संस्कृति, धर्म तथा भाषाको प्रयोग गर्ने अधिकारबाट बञ्चित नगरिने र प्रयोग गरिएको भाषा बालबालिकाले बोल्न तथा बुझ्न नसक्ने भएमा दोभासेको निःशुल्क सहयोग पनि सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था यस महासन्धिले गरेको छ। बालबालिकाको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारका साथै सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार प्रचलन गर्न भाषिक अधिकार यसमा उल्लेख गरिएको छ।

यसै गरी भाषा तथा संस्कृतिसम्बन्धी अधिकार सुनिश्चित गर्दै आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले धारा २८ को उपधारा (१) मा बालबालिकालाई निजहरूको आफ्नै मातृभाषा वा निजहरूको समूहबाट सबभन्दा बढी बोलिने भाषामा पढ्न र लेख्न सिकाइने र यो व्यावहारिक नभएमा, सक्षम अधिकारीहरूले यो उद्देश्य हासिल गर्ने उपायहरू अपनाउने अभिप्रायले यस्ता जनतासँग परामर्श गर्नुपर्ने प्रावधान उल्लेख गरेको छ। त्यस्तै उपधारा (२) मा जनतालाई मुलुकको राष्ट्रिय भाषा वा मुलुकको कुनै एक औपचारिक भाषामा सहज ढङ्गले बोल्न अवसर प्राप्त भएको कुरा सुनिश्चित गर्न पर्याप्त उपायहरू अपनाइने र उपधारा (३) मा जनताका मातृभाषाको संरक्षण, विकास र अभ्यास तथा प्रवर्धन गर्ने उपायहरू अपनाइने उल्लेख छ। मूलतः संस्कृति, सञ्चार, सेवा प्रवाह, शिक्षा तथा पहिचानसम्बद्ध भाषिक विषय महासन्धिले समेटेको देखिन्छ।

यस्तै, बसाइ सरी आएका कामदार र तिनको परिवारको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० मा पहिचान, न्यायिक तथा शैक्षिक पक्षमा भाषासम्बन्धी व्यवस्था गरेको देखिन्छ। जातीय, धार्मिक एवम् भाषिक अल्पसङ्ख्यक व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र १९९२ मा भाषिक पहिचान, प्रयोग तथा मातृभाषामा शिक्षाका विषय समावेश भएको देखिन्छ। यस्तै सन् १९६६ मा भाषिक अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी भई भाषिक अधिकारका विविध आयामहरूलाई समेटेको देखिन्छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ को धारा ९ उपधारा (१) को खण्ड (ड) मा सुविधाहरूको पहुँचमा सहजता प्रदान गर्न पथ प्रदर्शक, वाचक तथा व्यावसायिक साङ्केतिक भाषा अनुवादक लगायत प्रत्यक्ष सहयोग तथा सहयोगीहरू उपलब्ध गराउने र धारा २१ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले कार्यालयीय अन्तर्क्रियाहरूमा आफूले रोजेको साङ्केतिक भाषा, ब्रेल, प्रवर्धनात्मक वैकल्पिक सञ्चार एवम् सञ्चारका अरु सबै प्रकारका पहुँचयोग्य साधन, तरिका र ढाँचा प्रयोग गर्न पाउने कुरालाई स्वीकार गरेर एवम् त्यस्तो प्रयोगलाई सहज बनाउने र साङ्केतिक भाषाको प्रयोगलाई मान्यता दिने तथा प्रवर्धन गर्नेलगायत व्यवस्था भएको देखिन्छ। मूलत यसमा पहिचान, सञ्चार, विचार अभिव्यक्ति एवम् शिक्षासम्बद्ध भाषिक अधिकारसम्बन्धी विषय समेटिएका छन्।

यस्तै आदिवासीको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको घोषणापत्र, २००७ मा नागरिक तथा राजनैतिक एवम् सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका विभिन्न आयामहरूमा भाषासम्बन्धी अधिकारका विषय समेटिएका छन्। यसको मार्गदर्शक सिद्धान्त, बाध्यात्मक प्रावधान वा व्याख्याका अतिरिक्त विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा भाषासम्बन्धी विषयले स्थान पाएका छन्।

दिगो विकासको लक्ष्य (२०१६-२०३०) को लक्ष्य ४ मा गुणस्तरीय शिक्षालाई मातृभाषाको माध्यमबाट सुनिश्चित गरिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसमा मातृभाषामा दिइएको शिक्षाबाट सिकाइ उपलब्धिमा सुधार हुने कुरा उल्लेख छ। तर उद्देश्य प्राप्तिका लागि मातृभाषी शिक्षकले विशेष भूमिका निर्वाह गर्नमा जोड दिएको छ। त्यसैगरी अन्तर्राष्ट्रिय आदिवासी भाषा दशक (२०२२-२०३२) मनाउन विश्व विभिन्न मुलुकहरूले राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार पारी कार्यान्वयनको पहल भइरहेको छ। यसै सिलसिलामा नेपाल सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयले आदिवासी जनजाति आयोग, भाषा आयोग र युनेस्को नेपालको सहकार्यमा “अन्तर्राष्ट्रिय आदिवासी भाषा दशक (२०२२-२०३२) नेपालका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना” तयार गरी नेपाल सरकारसमक्ष स्वीकृतिका लागि पेस गर्ने क्रममा रहेको छ।

३.६ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी चुनौतीहरू

नेपालमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी प्रयोग तथा अभ्यासहरू भइरहेको पाइन्छ। तथापि नीतिगत र कार्यान्वयन तहमा समस्या तथा चुनौतीहरू रहेका छन्। मूलतः मातृभाषामा शिक्षाको अवधारणामै अस्पष्टता, अङ्ग्रेजी माध्यम भाषाको प्रभाव, आवश्यकताको सही पहिचान हुन नसक्नु, नीतिगत कार्यान्वयनका लागि बाध्यकारी कानुनी व्यवस्था नहुनु र कार्यान्वयन तहमा जनचेतनाको कमीजस्ता चुनौती रहेका छन्।

नेपालको सन्दर्भमा मातृभाषी विद्यार्थी, विद्यालय र समुदायको आवश्यकताको नक्साङ्कन गरी मातृभाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा विद्यालयमा पठनपाठन गर्नुपर्ने देखिन्छ तर स्थानीय सरकारबाट मातृभाषा र नेपाली भाषाको सट्टा अङ्ग्रेजी माध्यमलाई अनिवार्य गर्ने गरी गरिएको घोषणा वा निर्णयहरू मातृभाषाको शिक्षाको कार्यान्वयनका निम्ति चुनौतीपूर्ण बनेका छन्। विद्यालय शिक्षाको शिक्षणसिकाइमा मातृभाषाको माध्यमबाट सहजीकरणको अभावमा विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकास अवरूद्ध हुन सक्दछ। मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा शिक्षणसिकाइको गुणस्तरको आधार हो भन्ने सचेतनात्मक सन्देश विद्यालय र समुदायमा पुग्न सकेको देखिँदैन। यसरी मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अवधारणागत स्पष्टता नहुँदा विषय वा माध्यम कुन भन्नेमा रूमलिएको पाइन्छ। साथै स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषामा शिक्षा) २०६६ अनुसार मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी चुनौतीहरू निम्न छन्:

- क) विविध सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक संरचनायुक्त मिश्रित समाजको अवस्थितिमा भाषाको व्यवस्थापन गर्नु,
- ख) भाषिक विविधतालाई बाधा मान्ने र भाषा शिक्षणमा पनि व्यावहारिकता भन्दा पाठ्यपुस्तककेन्द्रित मानसिकता रहनु,

- ग) द्वैभाषिक एवम् बहुभाषिक शिक्षणका लागि उपलब्ध जनशक्ति (शिक्षक तयारी) को व्यवस्थापन गर्नु,
- घ) स्थानीय तहको सक्रियता र सहयोगबाट मातृभाषी शिक्षक व्यवस्थापनमा चासोको कमी हुनु,
- ङ) विभिन्न मातृभाषाको लिपि, शब्दकोश, व्याकरणसहित लेख्य परम्पराको विकास गर्नु,
- च) मातृभाषासम्बन्धी आवश्यक स्रोतसामग्रीहरूको सहज रूपमा उपलब्ध गराउनु,
- छ) नमुनाका रूपमा मातृभाषाको पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन गर्नु,
- ज) स्थानीय तहको सक्रियतामा मातृभाषाका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास गर्नु,
- झ) विकास वा निर्माण भइसकेका मातृभाषाका पाठ्यपुस्तकका पाठ्यसामग्री पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्नु,
- ञ) बहूदो अङ्ग्रेजी मोह तथा यसबाट बालबालिकाको प्रारम्भिक सिकाइमा प्रभाव पर्नु।

खण्ड ख
मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी प्रयोग सम्भाव्यता अध्ययन
सुझाव तथा सिफारिसहरू

अध्याय : चार

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी आयोगबाट भएका अध्ययनका

सुझाव र सिफारिसहरू

नेपालको संविधानको धारा २८७ को उपधारा (६) मा मातृभाषाहरूको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यताको अध्ययन गरी नेपाल सरकारसमक्ष सुझाव पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था सोही प्रावधानबमोजिम विभिन्न स्थानीय तहहरूमा बोलिने मातृभाषाको स्तर मापन गरी प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान कार्यहरू सम्पन्न भएका छन्। उक्त अध्ययनहरूबाट प्राप्त सुझाव र सिफारिसको आधारमा वार्षिक प्रतिवेदनमार्फत मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस गरिँदै आएको छ । यस अध्ययनका उद्देश्य, क्षेत्र र अध्ययन प्रक्रियालाई यसप्रकार रहेको छ:

४.१ अध्ययनहरूको उद्देश्य र प्रक्रिया

यस अध्ययनका उद्देश्य र प्रक्रियालाई देहायको उपशीर्षकहरूमा अलगअलग रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ:

- क) विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन र शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता
- अ) समुदाय तथा विद्यालयमा मातृभाषाको प्रयोग छनौटको आधार पहिचान गर्ने,
- आ) मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गर्न बहुभाषिक शिक्षाको सम्भाव्यताको आधार तथा नमुना खोजी गर्ने
- इ) विषयका रूपमा मातृभाषाको प्रयोग गर्ने आधार पहिचान गर्ने,
- ई) अनौपचारिक शिक्षा तथा प्रारम्भिक बाल विकास शिक्षा तथा पूर्व प्राथमिक शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यताको आधार खोजी तथा विकास गर्ने,
- उ) बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालनका लागि आधारहरूको पहिचान गर्ने।

ख) मातृभाषाको स्तर पहिचान

- (अ) मातृभाषाको स्तरगत विकासको स्थिति अध्ययन गर्नु,
- (आ) मातृभाषा विकासका समस्या तथा चुनौतीहरूको खोजी गर्नु,
- (इ) मातृभाषाप्रतिको धारणा र सचेतनात्मक स्थितिको अध्ययन गर्ने,
- (ई) मातृभाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका उपायहरूको खोजी गर्नु।

ग) अध्ययन प्रक्रिया

भाषा आयोगबाट स्थानीय तहमा बोलिने मातृभाषाको स्तर पहिचान, विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन र शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यतामा केन्द्रित भई अध्ययन गरिएका छन् । मातृभाषाको स्तर

पहिचानका लागि स्थानीय तहमा मातृभाषा बोल्ने कुल वक्ता सङ्ख्याको १२% वक्तालाई नमुनाका रूपमा छनोट गरी भाषिक सर्वेक्षण फारम भराइ आवश्यक तथ्य एवम् सूचना सङ्कलन गरेर विश्लेषणको आधारमा मातृभाषाहरूको स्तर पहिचान गरिएको छ। त्यसै गरी विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कनका लागि नमुना छनोटमा परेका स्थानीय तहका सबै विद्यालयहरूको शिक्षक, विद्यार्थी र भाषिक माध्यमको विवरण सङ्कलनमार्फत् विश्लेषण गरिएको गरियो। शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययनका छनोट भएका हरेक स्थानीय तहबाट बहुभाषिक पृष्ठभूमिका विद्यालयहरू (एकलभाषी, द्विभाषी र बहुभाषिक) छनोट गरी उक्त विद्यालयबाट शिक्षक, प्रधानाध्यापक अभिभावक र विद्यार्थीसँग लक्षित समूह छलफल र कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्षसहित सुझाव र सिफारिस प्राप्त गरिएको देखिन्छ।

स्थलगत अध्ययन गरी सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गर्न गुणात्मक र परिमाणात्मक दुबै विधिको प्रयोग गरिएको छ। साथै अध्ययनमा सर्वेक्षण ढाँचा र मामिला अध्ययन ढाँचाको समेत प्रयोग गरिएको छ। यसका लागि विद्यालय सर्वेक्षण फारम, विद्यार्थीको भाषिक सक्षमता परीक्षण फारम, विद्यार्थी लक्षित समूह छलफल फारम, कक्षा अवलोकन फारम, प्रधानाध्यापक, शिक्षक, अभिभावक अन्तर्वार्ता फारम र मातृभाषाको स्तर पहिचानका लागि वक्तासँगको अन्तर्वार्ता फारम तयार गरी अध्ययन स्थलगत अध्ययन कार्यहरू सम्पन्न भएका हुन्।

४.२ अध्ययनका सुझाव र सिफारिसहरू

४.२.१ तामाङ भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

भाषा आयोगबाट आ. व. २०७३/२०७४ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत तेमाल गा.पा. काभ्रेपलाञ्चोक, प्रदेश ३ मा तामाङ भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येताहरू अमृत योञ्जन तामाङ र रमेश तामाङले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले दिएका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन

- क) मातृभाषामा पठनपाठनका साथै शैक्षिक सामग्री र सन्दर्भसामग्री तयार गर्ने प्रयोजनका लागि तेमाल गाउँपालिकामा बोलिने मातृभाषाहरूको सूची र वक्ताको सङ्ख्याका साथै विद्यालयमा बालबालिकाबाट बोलिने मातृभाषाको सूची पनि निरन्तर अद्यावधिक गरिनु पर्दछ।
- ख) यस गाउँपालिकामा करिब ८२ प्रतिशत विद्यार्थीहरू तामाङ मातृभाषी र ३ प्रतिशत नेवार भाषाका रहेकाले शिक्षणको माध्यमका रूपमा तामाङ र नेपालभाषालाई पनि अवलम्बन गर्नुका साथै पालिकामा बोलिने अन्य भाषाहरूमा विद्यार्थीको आवश्यकतानुसार शिक्षण माध्यम र

विषयका रूपमा पठनपाठन गर्न उपयुक्त देखिन्छ।

मातृभाषाको विकासको स्तर पहिचान

- क) तेमाल गाउँपालिकाका तामाङ समुदायको घरपरिवार, मेलापात, सांस्कृतिक कामकाज, सार्वजनिक कार्यक्रममा समेत बाजेपुस्तादेखि नातिपुस्तासम्म तामाङ भाषाको प्रयोग हुने गरेको छ। यसरी उनीहरूको भाषिक पुस्तान्तरण हुँदा भाषिक सबलता एकातिर बढ्दै गएको देखिन्छ भने अर्कातिर सरकारी कामकाज र विद्यालयको माध्यम भाषा नेपाली रही शिक्षक तथा कर्मचारीबाट विद्यालयमा तामाङ भाषाको प्रयोग गर्दा हेयका दृष्टिले हेर्ने हुँदा नेपाली भाषाको प्रयोगतिर झुकाव बढ्न गई मातृभाषाहरूको स्तर खस्कन पुगेको छ। तसर्थ मातृभाषाहरूको संरक्षणका लागि यथाशीघ्र बहुभाषिक नीति पारित गरेर लागू गरिनु पर्दछ।
- ख) अवलोकनको क्रममा बालबालिकाहरूले घरमा अभिभावकसँग, विद्यालय प्राङ्गण र कक्षाकोठाभित्र एक आपसमा तामाङ भाषामै आपसमा संवाद गरिरहेका भेटिए पनि कक्षाकोठाको शिक्षणसिकाइको माध्यम भने नेपाली भाषा रहेको पाइयो। यस्तो परिवेशमा मातृभाषामा शिक्षा वा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा लागू गरिनु पर्दछ।
- ग) तामाङ भाषामा पहिलेदेखि दर्जनौं सांस्कृतिक ग्रन्थहरू लेखिएका छन् जसलाई नयाँ पुस्ताले निरन्तरता दिँदै आएका छन्। जसको कारण तामाङ भाषाको आलेखन प्रणाली सबल देखिन्छ। यसलाई थप प्रोत्साहन गर्नका लागि भाषिक अभिलेखनमा जोड दिनुका साथै आर्थिक सहयोगसमेत उपलब्ध गराउनुपर्ने जरुरी देखिन्छ।
- घ) तामाङ भाषामा साहित्य सिर्जना कार्यले निरन्तरता पाउनुका साथै सञ्चारका विभिन्न माध्यममा पनि तामाङ भाषाको प्रयोग हुँदै आएको, आधुनिक सञ्चार माध्यम, अनलाइन र सामाजिक सञ्जालमा समेत यहाँका तामाङहरूले आफ्नो मातृभाषा प्रयोग गरिरहेको सन्दर्भमा सरकारले यी प्रयासहरूलाई पुस्तकालय वा अभिलेखालयमार्फत् संरक्षण र सम्बर्धन गर्नुपर्दछ।
- ङ) तामाङ भाषामा वर्ण निर्धारण, शब्दकोश तथा व्याकरण निर्माण भईसकेको अवस्थामा शैक्षिक शब्दकोश र शैक्षिक व्याकरण लेखन गर्न सहयोग गरिनु पर्दछ।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोगको सम्भाव्यता

- क) तेमाल गाउँपालिकामा ८२ प्रतिशत विद्यार्थी तामाङ भाषिक समुदायका, २२ प्रतिशत नेपाली भाषिक समुदायका र ३ प्रतिशत नेवार समुदायका बालबालिका रहेको अवस्था छ। तसर्थ पहिलो स्थानमा रहेका तामाङ भाषाको माध्यमबाट विद्यालयमा शिक्षा दिनुपर्दछ।
- ख) तेमाललाई तामाङ जातिको प्राचीन बस्ती मात्र नभई तामाङ जातिको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक भूमिसमेत मानिन्छ। तसर्थ तामाङ भाषा, लोकसाहित्य र सांस्कृतिक संरक्षण तथा संवर्धनका

लागि यी भाषिक एवम् सांस्कृतिक धरोहरहरूलाई अभिलेखन गरी सङ्ग्रहमा सङ्कलनन गरेर राखन आवश्यक छ।

- ग) यस पालिकामा तामाङ भाषिक वक्ताको बाहुल्यता, नयाँ पुस्तामा मातृभाषाको सबल पुस्तान्तरण रहेकाले यस गाउँपालिकाभरि बाल शिक्षा, औपचारिक शिक्षा र अनौपचारिक शिक्षाकार्यक्रममा तामाङ भाषालाई भाषा विषय र माध्यम विषयका रूपमा समेत लागू गर्न अपरिहार्य देखिन्छ।

४.२.२ चेपाङ भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७३/२०७४ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत राक्सिराङ गा.पा., मकवानपुर, प्रदेश ३ मा चेपाङ भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता राजेन्द्र थोकरले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले प्रस्तुत गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहाय बमोजिमका शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छः

विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन

- क) राक्सिराङ गाउँपालिकाको स्थानीय समुदायमा प्रयोग भइरहेको मातृभाषामध्ये कुनै एक वा एक भन्दा बढी भाषाहरू चेपाङ र तामाङ मातृभाषालाई शिक्षामा उपयोग गर्न अभिभावकको सहकार्य अपरिहार्य देखिन्छ।
- ख) विद्यालयमा भाषाको पुनः नक्साङ्कन गर्दा विद्यालयको क्षमता, शिक्षक तयारी र सिकाइका लागि आवश्यक स्रोतसामग्री समेतको पहिचान गरी स्थानीय सरकारको अगुवाइमा कार्य सम्पादन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- ग) विद्यालयमा सिकाइ माध्यमको छनोट गर्दा अभिभावकको सहकार्य तथा सहमतिमा स्थानीय सरकारको सक्रियतामा मातृभाषाको छनोट गर्न आवश्यक छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- क) राक्सिराङ गाउँपालिकाका विद्यालयहरूमा बोलिने प्रमुख तीन भाषाहरू तामाङ, चेपाङ र नेपालीमध्ये केही विद्यालयमा १०० प्रतिशत चेपाङ र तामाङ मातृभाषी बालबालिकाहरू रहेकाले सिकाइ माध्यमका रूपमा चेपाङ र तामाङ भाषाको उपयोग गर्न सकिन्छ।
- ख) चेपाङ र तामाङ भाषाको लेख्य स्वरूप निर्माण गर्नका लागि मानक बनाउने र शब्दकोश निर्माण गर्नेजस्ता कार्य गर्नुपर्दछ।
- ग) विद्यालय वा समुदायमा कुनै भाषालाई माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्नका लागि सम्बन्धित भाषाको व्याकरण चाहिने हुँदा छनोट हुने भाषाको व्याकरण निर्माणको तयारी तत्काल गर्नुपर्दछ।
- घ) छनोटमा परेका भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायबाट भाषिक योजना तयार गर्नु आवश्यक छ।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- क) विद्यालयले सञ्चालन गर्ने सहक्रियाकलाप र अतिरिक्त क्रियाकलापका साथै आधारभूत तहको शिक्षणसिकाइका लागि चेपाङ र तामाङ मातृभाषाको उपयोग गर्नुपर्दछ।
- ख) स्थानीय रूपमा प्रयोगमा रहेका चेपाङ बाहुल्य समुदाय तथा विद्यालयमा पहिलो चरणमा कुनै विद्यालयको छनोट गरी उक्त विद्यालयमा चेपाङ मातृभाषा माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ।
- ग) स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेका तामाङ बाहुल्य समुदाय र विद्यालयमा पहिलो चरणमा कुनै विद्यालयको छनोट गरी उक्त विद्यालयमा तामाङ मातृभाषा माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ।
- घ) दुई भन्दा बढी भाषाका पृष्ठभूमि भएका र ५० प्रतिशत भन्दा कम बालबालिका भएका विद्यालयहरूमा बहुभाषिक कक्षा सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

४.२.३ राना थारु भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू यस आयोगबाट आ.व. २०७३/२०७४ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत लालझाडी गाउँपालिका, कञ्चनपुर, प्रदेश ७ मा राना थारु भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता डा. डिल्लीराम रिमालले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले दिएका सुझाव तथा सिफारिस देहायअनुसार उल्लेख गरिएको छः

विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन

- क) स्थानीय समुदायमा कक्षाकोठाको माध्यम भाषाका रूपमा मातृभाषामध्ये कुनै एक वा एकभन्दा बढी मातृभाषालाई शिक्षामा उपयोग गर्न सबै जनताको घरघुरी सर्वेक्षण गर्न आवश्यक छ।
- ख) स्थानीय सरकारको अगुवाइमा विद्यालयको क्षमता, शिक्षक तयारी र सिकाइका लागि चाहिने अन्य सामग्रीसमेतको पहिचान गरी विद्यालयमा भाषिक नक्साङ्कन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- ग) यस गाउँपालिकाका विभिन्न विद्यालयका सेवाक्षेत्रमा प्रयोगमा आउने भाषाहरूको सम्बन्धमा जानकारी लिन आवश्यक छ।
- घ) विद्यालयमा माध्यमको छनोट गर्दा स्थानीय सरकारको सक्रियता एवम् अभिभावकको सहकार्य र सहमतिमा छनोट गर्न आवश्यक छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- क) यस पालिकाका अधिकांश विद्यालयमा राना थारु भाषा र केही विद्यालयमा थारु भाषालाई शिक्षण माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न सकिने सम्भावना देखिएको हुँदा ती भाषाहरूको लेख्य

स्वरूप निर्माण गर्ने, मानक बनाउने, शब्द सङ्कलन गर्ने, शब्दकोश निर्माण भाषाको व्याकरण, गर्नेजस्ता काम गर्नुपर्दछ।

- ख) भाषाको ज्ञान भएको शिक्षक व्यवस्थापन, शिक्षक तालिम, मातृभाषी शिक्षकका लागि पेसागत सहयोगजस्ता कार्यक्रमलाई महत्व दिनुका साथै मातृभाषामा पाठ्यपुस्तक र शिक्षण सिकाइसामग्रीको तयारी गर्नुपर्दछ।
- ग) भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायहरूबाट भाषिक योजना तयार गर्नु आवश्यक छ।
- घ) विद्यालयहरूलाई परिचालन गरी आआफ्नो सेवाक्षेत्रमा बोलिने भाषाको अध्ययन गर्न लगाई सञ्चारण क्षमता भएको स्थानीय भाषालाई माध्यम वा विषयका रूपमा छनोट गर्नुका साथै अधिक मातृभाषी सिकारुको उपस्थिति भएका कक्षामा बहुभाषी कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीति लिनुपर्दछ।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- क) विद्यालयले सञ्चालन गर्ने विभिन्न किसिमका कार्यक्रममा समुदायका व्यक्ति तथा अभिभावकसँग सहकार्य गरी रान थारू भाषाको अधिक उपयोग गर्नुपर्दछ।
- ख) स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेका यहाँका मातृभाषाहरूलाई देहायअनुसार उपयोग गर्ने रणनीति लिनु उपयुक्त देखेको छुः
 - अ) पहिलो चरणमा कुनै विद्यालयका ६० प्रतिशत बालबालिकाहरूले सञ्चरण गर्न सक्ने भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ। जसका लागि बालिकाका अतिरिक्त अभिभावक तथा शिक्षकलाई लक्षित भाषा प्रयोगका लागि प्रोत्साहन गर्ने गर्नुपर्दछ।
 - आ) कुनै विद्यालयमा एकभन्दा बढी अन्य भाषाका बालबालिका अध्ययनरत रहेमा भाषिक विविधतालाई ख्याल गरी शिक्षण कार्य गर्न व्यक्तिगत क्रियाकलाप निश्चित गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ।
 - इ) कक्षामा दुईभन्दा बढी भाषाका विद्यार्थी भएमा सबै भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्दै सिकाउने बहुभाषिक शिक्षा रणनीति अपनाई शिक्षण गर्न शिक्षकलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ।
 - ई) विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या कम भए पनि उसले आफ्नो मातृभाषालाई सिकाइका रूपमा उपयोग गर्न चाहन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा विषयका रूपमा सिक्न सक्ने वातावरण तयार गर्नुपर्दछ।
 - उ) बालबालिकाहरूको भाषिक पृष्ठभूमिलाई आधार मानी शिक्षणका गर्नका लागि शिक्षकलाई भाषिक विविधता व्यवस्थापन गरी शिक्षण गर्ने तरिका सम्बन्धमा तालिम प्रदान गरिनु पर्दछ।
 - ग) यहाँका २१ वटा विद्यालयहरूमध्ये १५ वटा विद्यालयहरूमा ६० प्रतिशतभन्दा बढी बालबालिकाहरू पहिलो मातृभाषाका रूपमा राना थारू भाषा बोल्ने बालबालिका रहेको हुँदा ती विद्यालयहरूमा आधारभूत तहको कक्षा १-३ सम्म पहिलो चरणमा राना थारू मातृभाषालाई

माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गरी शिक्षण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

- घ) यसैगरी अध्ययन गरिएका २ विद्यालयमा थारु भाषा पहिलो भाषा भएका ६० प्रतिशतभन्दा बढी र अन्य २ विद्यालयमा ५० प्रतिशतभन्दा बढी थारु भाषी विद्यार्थी रहेको हुँदा यी विद्यालयमा थारु मातृभाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा भाषा प्रयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ। तर एउटा विद्यालयमा ८५ प्रतिशत बालबालिका पहिलो भाषाका रूपमा दार्चुलेली भाषा बोल्ने भएकाले त्यहाँ दार्चुलेली भाषालाई शिक्षणसिकाइका माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न उपयुक्त देखिन्छ।
- ङ) विद्यालयमा स्थानीय समुदायमा उपयोग हुने मातृभाषाहरूलाई माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षामा प्रयोग गर्दा थप साधन र स्रोतको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ।
- च) विद्यार्थीहरू नेपालीमा सिक्न अभ्यस्त भएका कारण शिक्षणसिकाइको माध्यममा एकल नेपाली वा एकल राना भाषाको मात्र प्रयोग नगरी मातृभाषासहित एकभन्दा बढी भाषालाई शिक्षणसिकाइको रूपमा एकसाथ प्रयोग गर्न उपयुक्त देखिन्छ।

४.२.४ अवधी भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७३/२०७४ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत शुद्धोधन गाउँपालिका, कपिलवस्तु प्रदेश ५ मा अवधी भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येताहरू डा. इन्द्र राई याम्फू र विक्रममणि त्रिपाठीले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन

- क) मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धमा संविधानमा व्यवस्था भए तापनि कानून बनाउन नसकिएको अवस्थामा यसतर्फ सबैले सहयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ख) मातृभाषालाई शिक्षणको माध्यम भाषाको रूपमा कार्यान्वयन गर्न धेरै विद्यालयहरूमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन, तालिमप्राप्त शिक्षकको कमी, शिक्षणसिकाइ स्रोत सामग्रीहरूको कमी र परीक्षा प्रणालीका समस्या रहेको हुँदा विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक तथा अभिभावक भेला गरी स्थानीय सरकारसँग सहकार्य गरी अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ।
- ग) सङ्घीय तहमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा सन्दर्भसामग्रीको विकास गरी शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट शिक्षकहरूलाई मातृभाषा शिक्षासम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने र अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी कार्यहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ। साथै मातृभाषाको सुधार वा रूपान्तरणका लागि कार्य गरिरहेका निकायहरूसँग संवाद र समन्वय गरी समुदायलाई मातृभाषामा शिक्षाको महत्त्वसम्बन्धी सचेतीकरण गर्न आवश्यक

छ।

- घ) मातृभाषालाई माध्यम तथा विषयको रूपमा अध्यापन गर्दा मातृभाषा शिक्षासम्बन्धी तालिमको आवश्यकता नै भएकाले बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयनको पूर्वतयारीका लागि तालिमप्राप्त शिक्षकहरूको व्यवस्थापन गर्न अनिवार्य छ।
- ङ) स्थानीयस्तरमा बोलिने मातृभाषालाई माध्यम वा विषयका रूपमा कक्षामा प्रयोग गर्दा आवश्यक पर्ने शिक्षणसामग्री, श्रव्यसामग्रीहरू, दृश्य सिकाइका सामग्रीहरू, आधुनिक सामग्री, कक्षा व्यवस्थापन, मूल्याङ्कन र विद्यार्थी मूल्याङ्कनका लागि साधनको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ।

मातृभाषाको स्तर पहिचान

- क) प्रायः अवधी भाषी समाजको बस्ती भएका स्थानमा यो भाषाको उपयोग भएको छ भने गाउँपालिका क्षेत्रमा अवधी भाषा प्रयोग हुनाका साथै सञ्चारको क्षेत्रमा समेत उपयोग भएको छ। यसै सन्दर्भमा एकल मातृभाषा र बहुभाषाको उपयोग गर्ने विषयमा खाका आउन आवश्यक छ।
- ख) सङ्घीय, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा अवधी भाषालाई सरकारी कामकाज, शिक्षा, लोकसेवा आयोग, शिक्षक सेवा आयोगको परीक्षामा प्रयोगका लागि समुदायको सक्रियता बढाउन आवश्यक देखिन्छ।
- ग) विद्यालयको सिकाइमा सहजीकरण, सञ्चार माध्यममा उपयोग, आपसी कामकाजमा समन्वय गर्न, भाषा संरक्षण तथा संवर्धनका साथै प्रतिस्पर्धामा समेत लैजान विशेष रणनीतिका साथ मातृभाषालाई कक्षामा माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गर्नु पर्दछ।
- घ) स्थानीय सरकार, प्रादेशिक सरकार तथा केन्द्रीय सरकारहरूले अवधी भाषाको सञ्चार माध्यममा प्रयोग तथा साहित्यिक रचनाहरूलाई प्रोत्साहन दिई यस भाषाको विकासमा टेवा पुऱ्याउनु पर्छ। सरकारले यस भाषालाई स्थानीय तहमा कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता दिएको खण्डमा यस भाषाको विकासमा टेवा पुग्न सक्दछ।
- ङ) भाषाको व्यवस्थापनमा गाउँपालिकामा विज्ञता वा विज्ञको खाँचो रहेको देखिन्छ। भाषाका विविध रूप तथा अवस्थाको दृष्टिले मानक निर्धारण गर्ने, शुद्ध रूपको खोजी गर्ने, लेखन तथा कृति सिर्जना गर्ने विज्ञता आवश्यक छ। अवधी भाषालाई कामकाज, शिक्षा र सञ्चारमा उपयोग सकिन्छ। यस कार्यका लागि गाउँपालिकाले सहयोग गर्न जरुरी छ।
- च) स्थानीय भाषाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्राविधिक जनशक्ति आवश्यक पर्ने हुँदा प्राविधिक पक्षको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ। यस कार्यमा शिक्षकले सहयोग गर्ने अधिक सम्भावना छ। त्यसपछि अवधी मातृभाषालाई शिक्षा तथा स्थानीय तहमा सञ्चारको काममा उपयोग गर्न सकिन्छ र प्रयोग गरिनु पर्दछ।

छ) स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेका भाषाको संरक्षण गर्न आधारभूत तहदेखिसम्म मातृभाषाको माध्यम र विषयको रूपमा प्रयोग गर्ने रणनीति बनाई आधारभूत तहसम्म अनिवार्य गर्नुपर्दछ। अवधी भाषालाई कक्षा ४ सम्म माध्यमका रूपमा अवलम्बन गरी कक्षा ५ देखि विषयका रूपमा पठनपाठन गर्ने रणनीति अपनाउनु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

मातृभाषाको शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता

- क) मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा बाल विकास कक्षादेखि कक्षा ५ सम्म सिकाइको माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गर्ने रणनीति तय गर्दै स्नातकोत्तर तहसम्म यसलाई विषयको रूपमा लिएर जानुपर्छ।
- ख) अवधी भाषालाई विषयका रूपमा माथिल्लो तह अर्थात् विद्यावारिधिसम्म अध्ययनको अवसर निर्माण गरी यसका विज्ञहरू तयार हुन आवश्यक छ।
- ग) विद्यालयस्थित समाजका मानिसहरूमा मातृभाषामा शिक्षाको महत्त्वका बारेमा अर्थपूर्ण ढङ्गले चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।
- घ) अवधी मातृभाषालाई विद्यालयको शिक्षणसिकाइमा माध्यम र विषयका रूपमा सिकाइका प्रयोग गर्नका लागि यस विषयमा बढी ज्ञान भएका शिक्षकहरूको समूह बनाउने, भाषा उपयोग गर्न सक्ने वा नसक्ने विषयमा आवश्यक अवधारणा तयार गर्ने र यसको आधारमा काम गर्ने योजना तयार गर्न सकिन्छ।
- ङ) माध्यमका रूपमा अवधी भाषालाई प्रारम्भिक कक्षाहरूमा प्रयोग गर्दा सम्पूर्ण पठन सामग्रीहरू अवधी भाषामा तयार गर्न आवश्यक छ।

४.२.५ शेर्पा भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७३/२०७४ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रम अन्तर्गत सोलुदूधकुण्ड नगरपालिका, सोलुखुम्बू, प्रदेश नं.१ मा शेर्पा भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता आचार्य नुर्बु शेर्पाले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- क) प्रस्तुत सोलुदूधकुण्ड नगरपालिकाको नक्साङ्कन प्रतिवेदनले सबै घरधुरी समेट्न नसकेको हुँदा स्थानीय समुदायमा उपयोग भइरहेका मातृभाषामध्ये कुनै एकभन्दा बढी मातृभाषालाई शिक्षामा उपयोग गर्न सबै जनताको घरधुरी सर्वेक्षण गरिनु आवश्यक छ।
- ख) विद्यालयको पुनः भाषिक नक्साङ्कन गर्दा स्थानीय सरकारको अगुवाइमा कार्य सम्पादन गर्नु उपयुक्त हुनेछ।
- ग) उल्लेखित आधारमा विद्यालयको पुनः भाषिक नक्साङ्कनको काम गर्दा विद्यालयको क्षमता,

शिक्षक तयारी र सिकाइका लागि चाहिने अन्य सामग्रीलाई समेत आधार मान्न आवश्यक छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- क) यस क्षेत्रमा उपयोग हुने भाषाहरूमा पहिलो स्थानमा नेपाली, दोस्रोमा तामाङ र तेस्रोमा शेर्पा देखिएका छन्। शेर्पा भाषाको लेख्य स्वरूप र शब्दकोशसमेत विकास भईसकेकाले मातृभाषी बालबालिकाको बाहुल्य रहेको विद्यालयहरूमा शेर्पा भाषालाई आधारभूत तहको शिक्षणसिकाइको माध्यमका रूपमा प्रयोग उपयुक्त हुन्छ।
- ख) शेर्पा भाषाको व्याकरण सङ्क्षिप्त सूत्रको रूपमा रहेको र त्यसमा बालबालिकालाई सहज हुने तरिकाले थप सरल व्याख्या तत्काल गर्न आवश्यक छ।
- ग) शेर्पा भाषालाई माध्यम वा विषय बनाई शिक्षण सञ्चालन गर्नका लागि मातृभाषी शिक्षकलाई पेसागत तालिम दिनुपर्ने आवश्यक छ।
- घ) शेर्पा भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायहरूबाट भाषिक योजना तयार गर्नु आवश्यक देखिएको छ।

शिक्षा मातृभाषाको सम्भाव्यता

- क) बालबालिकाको रुचिअनुसार समयानुकूल पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र बाल सन्दर्भसामग्रीको विकास गर्नुपर्ने।
- ख) शेर्पा भाषाको पाठ्यक्रम विकास भएको सम्बन्धमा सम्पूर्ण शेर्पाहरूमा सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने।
- ग) मातृभाषा विषय अध्यापनको लागि सरकारले शिक्षक दरबन्दी वा अनुदान उपलब्ध गराउनुपर्ने।
- घ) वार्षिक रूपमा आवश्यकताअनुसार मातृभाषामा शिक्षाका लागि शिक्षक विकास तालिम सञ्चालन गरिनुपर्ने।
- ङ) मातृभाषा माध्यम वा विषयको रूपमा पढाउन सकिने दक्ष जनशक्तिलाई अन्य शिक्षकसह सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्ने।
- च) शेर्पा समुदायमा गोन्पाबाट परम्परागत रूपमा शेर्पा भाषासम्बन्धी अध्ययन पूरा गरेका जनशक्तिको उपाधिलाई सम्बन्धित निकायबाट समकक्षता प्रदान गर्नुपर्ने।
- छ) अनौपचारिक रूपमा घरपरिवार वा स्वाध्यायनबाट शेर्पा भाषा अध्ययन गरेका दक्ष जनशक्तिलाई अर्को विकल्प नहुदाँसम्म शेर्पा भाषा शिक्षकका रूपमा सम्बन्धित निकायले मान्यता प्रदान गर्नुपर्ने।
- ज) पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट भविष्यमा एकीकृत पाठ्यक्रम विकास गर्दा बालविकास शिक्षा (शिशु) कक्षादेखि कक्षा ३ सम्मको पाठ्यक्रममा माध्यमको रूपमा मातृभाषालाई प्राथमिकता दिनु गर्नुपर्ने।
- झ) आधारभूत तह कक्षा १-८ र मध्यामिक तह कक्षा ९-१२ को विषयगत पाठ्यक्रम तथा

पाठ्यपुस्तक मातृभाषामा विकास गर्नुपर्ने।

ज) शेर्पा, भोटे, शेर्पा नेपाली, शेर्पा र अङ्ग्रेजीसहितको बहुभाषिक शब्दकोशको विकास गर्नुपर्ने।

४.२.६ लिम्बू भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७३/२०७४ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी कार्यक्रम अन्तर्गत फिदिम न.पा., पाँचथर प्रदेश नं.१ मा लिम्बू भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येताहरू अमरजङ्ग तुम्याहाङ र हरिचन्द्र लावतीले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले प्रस्तुत गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन

- क) मातृभाषा पठनपाठनका लागि शिक्षकहरूलाई शिक्षणका लागि बहुभाषिक तालिम दिनुपर्ने, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन गरी समयमा उपलब्ध गराउनुपर्ने, परीक्षा तथा मूल्याङ्कन पनि मातृभाषा माध्यमबाट गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ख) विषयका रूपमा मातृभाषा शिक्षण गर्नका लागि मातृभाषा शिक्षकको कोटा निर्धारण गर्नुपर्ने, पाठ्यसामग्रीको प्रबन्ध गर्नुपर्ने, स्थानीय तहले सम्बन्धित मातृभाषी शिक्षक भएमा मातृभाषा शिक्षकका रूपमा पदस्थापन गर्नुपर्ने साथै राहत, अस्थायी आदि कोटामा मातृभाषी शिक्षक नियुक्त गरी मातृभाषा विषय शिक्षण गर्न आवश्यक छ।
- ग) अनौपचारिक शिक्षा पनि मातृभाषामा दिनका लागि कार्यक्रम तयार गरी तालिमप्राप्त शिक्षकको व्यवस्था, मातृभाषामा पाठ्यसामग्रीको व्यवस्था गरी अध्ययन अध्यापन गरिनुपर्छ। यसरी नै बालविकास केन्द्रमा सम्बन्धित मातृभाषी शिक्षकको व्यवस्था गरी प्रारम्भिक बालविकास कक्षा पूर्णतः मातृभाषाका माध्यमबाट सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

मातृभाषाको स्तर पहिचान

- क) बहुभाषिक शिक्षा र मातृभाषा विषयको रूपमा शिक्षा दिनका लागि स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र सङ्घीय सरकारले आआफ्नो तहअनुसारको नीति निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। मातृभाषी समुदायले मातृभाषा शिक्षासँग सम्बन्धित सबै निकायसँग समयन्व गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ख) विद्यार्थीहरू अभिभावकहरूसँग लिम्बू भाषामा अन्तर्क्रिया गर्ने भएकाले त्यस्तो भाषिक पृष्ठभूमि र भाषिक वातावरणलाई बचाई राख्न अति जरुरी हुन्छ।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोगको सम्भाव्यता

- क) आवश्यकता पहिचान, विद्यालय निर्धारण र उचित समयको निर्धारण गरी बहुभाषिक शिक्षा सञ्चालन गर्न आवश्यक छ।

- क) कक्षाकोठाहरू मातृभाषाअनुकूल सजिसजावट गरिनुपर्ने, सम्पूर्ण शिक्षकलाई बहुभाषिक शिक्षण तालिम दिनुपर्ने, मातृभाषा विषय शिक्षणका लागि अन्य विषयमा मातृभाषा शिक्षक कोटाको व्यवस्था गर्नुपर्ने, आधारभूत विद्यालयको पाठ्यक्रममा व्यवस्था भएको मातृभाषा/स्थानीय विषयको बदलामा पढाइ भइरहेको अङ्ग्रेजी विषयका ठाउँमा मातृभाषा विषय पठनपाठनका लागि शिक्षाका सम्बन्धित लाइन एजेन्सी र सरकारी निकायले स्पष्ट निर्देशन दिनुपर्ने, आवश्यक बजेट सम्बन्धित विद्यालयमा उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ।
- ख) मातृभाषाको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक, पाठ्यसामग्री (श्रव्य, दृश्य) निर्माण गरी उपलब्ध गराउनुपर्ने, परीक्षाको माध्यम पनि मातृभाषा हुनुपर्ने देखिएको छ। यसका लागि शैक्षिक सामग्री, सन्दर्भसामग्री र शिक्षकलाई तालिमसमेत सम्बन्धित भाषामा व्यवस्था हुनुपर्दछ।
- ग) संविधान, नियम कानूनबमोजिम आधार तयार गरी मातृभाषी शिक्षकको विशेष दरबन्दी सिर्जना गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- घ) नेपालको सन्दर्भमा एकातिर मातृभाषाहरूको संरक्षण गर्दै यसको विकास पनि गर्नुपर्ने र अर्कोतर्फ देशको राष्ट्रिय भाषा नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको आवश्यकताले सिकारु र अभिभावकहरूलाई दोधारमा पारेको देखिन्छ। यसको लागि निम्न तीन रणनीतिहरू अख्तियार गर्न सकिन्छः
- अ) नेपाली भाषा बोल्ने वातावरण) निर्माण गर्ने
- आ) मातृभाषी (जस्तै, लिम्बू मातृभाषा) बोल्ने वातावरण गर्ने
- इ) अङ्ग्रेजी भाषा बोल्ने वातावरण।

उपर्युक्त भाषिक रणनीतिहरू लागू गर्न र दिगो बनाउन सम्बन्धित भाषाहरूकै भाषिक शिक्षकहरूको व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

४.२.७ दनुवार भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७५/२०७६ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत पाँचखाल नगरपालिका, काभ्रेपलाञ्चोक प्रदेश नं. ३ मा दनुवार भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येताहरू रामबहादुर थापा मगर र राजनकुमार डोनेले तयार गरेका हुन् उक्त अध्ययनले प्रस्तुत गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्ः

विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन

- क) पाँचखाल नगरपालिकाको नक्साङ्कन प्रतिवेदनले सबै घरधुरी समेट्न नसकेको हुँदा सही भाषिक नक्साङ्कनको लागि सबै घरधुरी सर्वेक्षण गरिन आवश्यक छ भने त्यसमा स्थानीय तहसँग

सहकार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ।

- ख) विद्यालयको पुनः भाषिक नक्साङ्कन गर्दा विद्यालयको क्षमता, शिक्षक तयारी, सिकाइका लागि चाहिने सामग्रीलाई विषयवस्तुमा राखेर औपचारिक शिक्षा, प्रारम्भिक बालशिक्षा र अनौपचारिक शिक्षा सञ्चालन गर्दा जरुरी हुने शिक्षण सिकाइका सूचनासमेत लिन आवश्यक छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- क) यस क्षेत्रमा उपयोग हुने डोने भाषा पहिलो स्थानमा नेपाली दोस्रोमा तामाङ र तेस्रोमा डोने देखिएका छन्। डोने भाषाको लेख्य स्वरूपका विकास नभएको हुँदा शब्दकोश नभए पनि मौखिक माध्यमबाटै बाहुल्य रहेको विद्यालयहरूमा डोने भाषालाई आधारभूत तहको शिक्षणसिकाइमा प्रयोग गर्न सकिने देखिएको छ।
- ख) डोने भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायबाट भाषिक योजना तयार गर्नु आवश्यक देखिन्छ।
- ग) डोने भाषाको संरक्षण र विकासका लागि गर्नुपर्ने कार्यहरूः
- अ) डोने जातिको शिक्षा र साक्षरताको माध्यम भाषा हुनुपर्छ।
- आ) सूचना तथा सञ्चारमार्फत डोने भाषाको विकास गर्नुपर्ने।
- इ) सरकारी तथा गैरसरकारी निकायमा समेत डोने भाषाप्रति सकारात्मक धारणाको विकास गराउनुपर्ने।
- ई) लोपोन्मुख डोने भाषाको संरक्षण र विकास गर्न दैनिक जीविकोपार्जनसँग जोड्नुपर्ने
- उ) जोखिममा परेको डोने भाषा संरक्षणका निम्ति स्पष्ट राष्ट्रिय भाषा नीति बन्नुपर्ने,
- ऊ) डोने भाषाको प्रयोगलाई मानवअधिकारका रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- ए) अल्पसङ्ख्यकले बोल्ने डोने भाषा संरक्षणका निम्ति तिनका परम्परात मान्यता, ज्ञान, सीप, संस्कृति र संस्कारसित जोड्नुपर्ने,
- ऐ) भाषिक अभिलेखीकरणलाई प्राथमिकता दिँदै डोने भाषाको व्याकरण र शब्दकोश निर्माण गर्नुपर्ने,
- ओ) डोने लोकसाहित्यको खोजी गरी तिनको संरक्षण गर्नुपर्ने।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- (क) यहाँ डोने भाषिक वक्ताको केही वडामा बाक्लो उपस्थिति देखिएको हुँदा त्यस क्षेत्रका डोने बालबालिकाहरू आफ्नो परिवार र समुदायमा आपसमा समुदायका व्यक्ति तथा डोने भाषामै संवाद गर्दछन्। यसर्थ नगरपालिकाभित्रका केही विद्यालयमा डोने भाषालाई आधारभूत तहको सिकाइका लागि उपयोग गर्न र सम्पर्क गर्न सक्ने भाषाका रूपमा स्थान दिने काम गर्नुपर्दछ।
- (ख) माथि उल्लिखित भाषाहरूमध्ये पहिलो चरणमा कुनै विद्यालयका ५० प्रतिशत बालबालिकाहरू

कुनै भाषामा सञ्चार गर्न सक्छन् भने त्यस्ता विद्यालयमा त्यस भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ। यस्तै अवस्था अरू भाषासँग सम्बन्धित अन्य विद्यालयमा भएमा सिकाइको माध्यमका रूपमा भाषा प्रयोग गर्ने रणनीति लिनु उपयुक्त हुन्छ।

- ग) कक्षामा भएका अन्य भाषिक पृष्ठभूमि भएका बालबालिकाका आधारमा भाषिक विविधतालाई ख्याल गरी शिक्षण कार्य गर्न भाषिक आधारमा व्यक्तिगत क्रियाकलाप निश्चित गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने रणनीति तय गर्नुपर्छ।
- घ) अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा हेर्दा ५० वटा विद्यालयहरूमध्ये १५ वटा विद्यालयहरूमा ५० प्रतिशतभन्दा बढी बालबालिकाहरू पहिलो मातृभाषाका रूपमा डोने भाषा बोल्ने बालबालिका रहेको हुँदा ती विद्यालयहरूको आधारभूत तहको कक्षा १-३ सम्म पहिलो चरणमा डोने मातृभाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गरी शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुने देखिएको छ।
- ङ) विद्यालयमा स्थानीय समुदायमा उपयोग हुने मातृभाषाहरूलाई माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षामा प्रयोग गर्दा थप साधन र स्रोतको आवश्यकता पर्ने हुँदा सबै निकायले आवश्यक सहयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ।

४.२.८ मगर भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७५/२०७६ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत चौकुने गाउँपालिका, सुर्खेत कर्णाली प्रदेशमा मगर भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता प्रतिभा पुनले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन

- क) स्थानीय समुदायमा प्रयोग भइरहेका मातृभाषामा शिक्षण अघि बढाउने र मातृभाषालाई विषयका रूपमा सिकाइ अघि बढाउने विषयमा शिक्षकलाई तालिम दिन आवश्यक देखिन्छ।
- ख) माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षण तथा सिकाइका लागि शिक्षकलाई तयार गर्न थप काम गर्न आवश्यक छ। लामो अवधिदेखि एक ढङ्गले सिकाइ अघि बढाएका शिक्षकहरूलाई परिवर्तनका लागि तयार गर्न आवश्यक छ।
- ग) मातृभाषालाई माध्यम बनाउने विषय र मातृभाषालाई विषयका रूपमा सिकाउने विषयमा अभिभावकहरूलाई सचेतना अभिमुखीकरण आवश्यक छ।
- घ) विद्यार्थीहरूलाई छिटो र सजिलो सिकाइ सिकाउनका लागि मातृभाषामा सिकाइ अघि बढाउनु पर्दछ। शिक्षण गर्दा एउटालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गरे अर्कोलाई सहयोगी भाषाका

रूपमा उपयोग गर्नु पर्दछ।

- ड) विद्यालयमा स्थानीय समुदायमा उपयोग हुने मातृभाषाहरूलाई माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षामा प्रयोग गर्दा आवश्यक पर्ने थप साधन र स्रोतको प्रवन्ध गर्नुपर्दछ।

मातृभाषाको स्तर पहिचान

- क) विद्यालयको माध्यम भाषा नेपाली हुनाको कारण बालबालिकाहरूले मगर भाषा बोल्न छाडेका हुँदा भाषिक पुस्तान्तरणका लागि सचेतना अभियान सञ्चालन गर्न अपरिहार्य छ।
- ख) यस गाउँपालिकाका बासिन्दाहरू अछाम, डोटीबाट बसाइँ सरी आएको हुँदा उनीहरूको भाषा न नेपाली न अछामीको अवस्थामा रहेको हुँदा शिक्षणसिकाइमा विद्यार्थीको मातृभाषाका साथै नेपाली माध्यमको संगसंगै उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ग) यस गाउँपालिकामा बोलिने नेपाली भनिएको भाषा पूर्वीय मानक नेपाली नभई नेपालीको मिश्रित भाषा बोलेको पाइएको हुँदा मौखिक माध्यममा स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्दै लिखित माध्यमको रूपमा स्तरीय नेपाली भाषाको प्रयोग गरिन आवश्यक देखिन्छ।
- घ) पुस्तान्तरणबाट मगर भाषा नसिकेका बालबालिकालाई मगर भाषा सिकाउनका लागि समेत मगर भाषा विषय पठनपाठन गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ड) विद्यालयमा शिक्षणसिकाइको सहजतालाई मध्यनजर गरी बहुभाषिक शिक्षण पद्धति लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोगको सम्भाव्यता

- क) मातृभाषी सिकारु धेरै भएको विद्यालयमा माध्यम भाषा अर्को भाषा भएका कारण नेपाली उच्चारणको क्रममा समस्या देखिएको हुँदा यो समस्या समाधान गर्न मातृभाषालाई कक्षामा अधिक रूपमा उपयोग गर्ने रणनीति अपनाउनु पर्दछ।
- ख) कक्षाकोठामा शिक्षकले नेपाली भाषा बोल्दा नबुझेका कतिपय विषयमा मातृभाषाको प्रयोग (मगर, अछामी आदि) गरेर शिक्षण गर्दा सहज भएको देखिएको हुँदा कक्षालाई प्रभावकारी बनाउन मातृभाषाको समेत माध्यमका रूपमा प्रयोग गरेर विद्यार्थीलाई सक्रिय बनाउने प्रयत्न गरिनु आवश्यक छ।
- ग) कक्षाकोठाको शिक्षणसिकाइको क्रममा कक्षामा प्रश्नोत्तर विधिको उपयोग गरिएको पाइए पनि कक्षालाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यकताअनुसार सिकाइका विभिन्न विधिहरूमध्ये बहुभाषिक शिक्षणसिकाइ पद्धतिको प्रयोग गर्नुपर्दछ।

४.२.९ थामी भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७५/२०७६ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत कालिञ्चोक गाउँपालिका, दोलखा प्रदेश नं. ३ मा थामी भाषाको शिक्षामा

प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता रमेश थामीले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहाय बमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- क) प्रस्तुत भएको कालिञ्चोक गाउँपालिकाको नक्साङ्कन प्रतिवेदनले सबै घरधुरी समेट्न नसकेको हुँदा यस सर्वेक्षणलाई प्रारम्भिक सर्वेक्षण तथा प्रतिवेदन मानी स्थानीय अभिभावकको सहकार्यमा पुनः सर्वेक्षण गर्न आवश्यक छ।
- ख) पुनः नक्साङ्कन गर्दा स्थानीय सरकारको अगुवाइमा कार्य सम्पादन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- ग) उल्लिखित आधारमा पुनः नक्साङ्कनको काम गर्दा विद्यालयको क्षमता, शिक्षक तयारी र सिकाइका लागि चाहिने अन्य सामग्री समेतलाई आधार मान्न आवश्यक छ।
- घ) प्रभावकारी सिकाइका लागि मातृभाषामा कक्षा सञ्चालन आवश्यक छ। उनीहरूलाई सिकाउन खोजेको विषय सन्दर्भ छिटो बुझ्नका लागि मातृभाषाको प्रयोग आवश्यक छ।
- ङ) यस गाउँपालिकाका विभिन्न विद्यालयका सेवाक्षेत्रमा उपयोग हुने भाषाहरूको सम्बन्धमा जानकारी लिन आवश्यक छ।
- च) विद्यालयमा माध्यमको छनोट गर्दा स्थानीय सरकारको सक्रियतामा अभिभावकको सहकार्य र सहमतीमा छनोट गर्न आवश्यक छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- क) यस क्षेत्रमा विशेष रूपमा थामी भाषा, नेपाली, तामाङ, शेर्पा, नेवार, माझी लगायतका भाषा स्थानीय रूपमा बोल्ने गरेको पाइएको हुँदा ती भाषाहरूको लेख्य स्वरूप निर्माण गर्ने, मानक बनाउने, शब्द सङ्कलन गर्ने, शब्दकोश निर्माण गर्नेजस्ता काम गर्नुपर्दछ।
- ख) सिकाइको माध्यमका रूपमा कुनै भाषाको प्रयोग गर्दा त्यस्ता भाषाको व्याकरण चाहिने हुँदा यहाँ छनोट हुने भाषाको व्याकरण तत्कालै निर्माण गर्नु आवश्यक छ।
- ग) कुनै भाषालाई माध्यम बनाई शिक्षण सञ्चालन गर्दा चाहिने न्यूनतम पूर्वाधार, मातृभाषी शिक्षकलाई पेसागत सहयोग, पाठ्यपुस्तकको तयारीजस्ता पक्षहरूमा तयारी हुनु आवश्यक देखिएको छ।
- घ) भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायहरूबाट भाषिक योजना तयार गर्नु आवश्यक छ।
- ङ) आआफ्नो सेवाक्षेत्रमा बोलिने भाषा सम्बन्धमा विद्यालयमार्फत अध्ययन गरी स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेको भाषालाई माध्यम वा विषयका रूपमा छनोट गर्ने रणनीति तयार गर्नुपर्दछ। अधिक मातृभाषी सिकारुको उपस्थिति भएको कक्षामा बहुभाषी कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीति तय गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- क) यहाँ पहिलो स्थानमा नेपाली भाषा, दोस्रोमा थामी, तेस्रोमा तामाङ लगायत शेर्पा, माझी र नेवार भाषा देखिएको छ। विद्यालयले सञ्चालन गर्ने विभिन्न कार्यक्रममा समुदायका व्यक्ति तथा अभिभावकसँग कार्य गर्दा थामी भाषाको अधिक प्रयोग भएको पाइएको छ। यस आधारमा थामी भाषालाई आधारभूत तहको सिकाइका लागि उपयोग गर्न र सम्पर्क गर्न सक्ने भाषाका रूपमा स्थान दिने काम गर्नुपर्दछ।
- ख) स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेका यहाँका मातृभाषाहरूलाई देहायअनुसार उपयोग गर्ने रणनीति लिनु उपयुक्त देखिएको छः
- अ) माथि उल्लिखित भाषाहरूमध्ये पहिलो चरणमा कुनै विद्यालयका ६० प्रतिशत बालबालिकाहरू कुनै भाषामा सञ्चार गर्न सक्छन् भने त्यस्ता विद्यालयमा त्यस भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ। यस्तै अवस्था अन्य भाषामा अरू विद्यालयमा भएमा माध्यमका रूपमा भाषा प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्ने रणनीति लिनु उपयुक्त हुन्छ।
- आ) कुनै विद्यालयमा एकभन्दा बढी अन्य भाषाका बालबालिका छन् भने कक्षामा भएका अरू भाषिक पृष्ठभूमिका बालबालिकाको आधारमा भाषिक विविधतालाई ख्याल गरी शिक्षण कार्य गर्न व्यक्तिगत क्रियाकलाप निश्चित गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्ने।
- इ) कक्षामा दुईदेखि पाँच भाषासम्मका विद्यार्थी अध्ययनरत रही हरेक भाषाका ६० प्रतिशतभन्दा कम भने त्यस्ता विद्यालयमा समानान्तर सिकाइ प्रक्रिया अपनाएर सिकाउने गरी सबै भाषालाई माध्यमको रूपमा उपयोग गर्दै सिकाउने रणनीति शिक्षकलाई लिन लगाउनु उपयुक्त हुन्छ। यसमा तीन वा बढीमा ५ भाषामा लैजान सकिन्छ। यसमा एकैपटक सबैलाई सिकाउने, भाषाको कुनो बनाउने वा बहुसमूहको सिकाइ व्यवस्थापन गर्नेजस्ता रणनीति लिन उपयुक्त हुन्छ।
- ई) कक्षामा दुईभन्दा बढी भाषाको पृष्ठभूमि भएका बालबालिका छन् भने त्यस्ता विद्यालयमा बहुभाषी कक्षा सञ्चालनको आधार बनाउनु पर्दछ।
- उ) विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या न्यून छ तर उसले आफ्नो मातृभाषालाई सिकाइका रूपमा उपयोग गर्न चाहन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा विषयका रूपमा सिक्न सक्ने वातावरण तयार गर्नुपर्दछ।
- ऊ) विद्यालयमा आउने बालबालिकाको भाषिक पृष्ठभूमिलाई आधार मानेर सबै शिक्षकलाई तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। यस्तो तालिमको भाषिक विविधताको सम्बोधन गर्न सक्ने विषयवस्तुसहितको सिकाइ अघि बढाउनु उपयुक्त हुन्छ। भाषिक विविधताका आधारमा सिकाउने रणनीति अघि बढाउँदा भाषाका विशेष विशेषताका आधारमा अनुकूल गर्ने रणनीतिलाई लिनु उपयुक्त हुन्छ।
- ग) यहाँका ४३ वटा विद्यालयहरूमध्ये १६ वटा विद्यालयहरूमा ६० प्रतिशतभन्दा बढी बालबालिकाहरू पहिलो मातृभाषाको रूपमा थामी भाषाको उपयोग गर्ने बालबालिका रहेका हुँदा

ती विद्यालयमा आधारभूत तहको कक्षा १-३ सम्म पहिलो चरणमा थामी मातृभाषालाई माध्यम भाषाको रूपमा उपयोग गरी शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुने देखिएको छ।

- घ) एउटा विद्यालयमा ९३% र अर्कोमा ५०% तामाङ भाषा पहिलो भाषा भएका बालबालिका अध्ययनरत रहेको हुँदा यी विद्यालयहरूमा माध्यम भाषा तामाङ भाषा प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- ङ) विद्यार्थीहरू नेपाली भाषामा सिक्न अभ्यस्त भएका कारण मातृभाषाका रूपमा नेपाली वा थामी भाषा दबै प्रयोग गरे वा एकमात्र भाषालाई माध्यम बनाए पनि अर्को भाषाको सहयोग लिने किसिमको सिकाइ अघि बढाउनु अनिवार्य छ। यस कार्यमा शिक्षकको तयारी आवश्यक छ।

४.२.१० उराँब भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७५/२०७६ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत गढी गाउँपालिका, सुनसरी, प्रदेश नं.१ मा उराँब भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येताहरू विज्ञ बेचन उराँब र झुमप्रसाद राईले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले प्रस्तुत गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- (क) गढी गाउँपालिकाको नक्साङ्कन प्रतिवेदनले सबै घरधुरी समेट्न नसकेको हुँदा यस सर्वेक्षणबाट तयार पारिएको प्रतिवेदनलाई प्रारम्भिक प्रतिवेदन मानी स्थानीय तहका सबै पक्षसँग सहकार्य गरी थप अनुसन्धान गर्न आवश्यक छ।
- (ख) पुनः नक्साङ्कन गर्दा स्थानीय सरकारको अगुवाइमा कार्य सम्पादन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- (ग) पुनः नक्साङ्कनको काम गर्दा विद्यालयको क्षमता, शिक्षक तयारी र सिकाइका लागि चाहिने अन्य सामग्रीसमेतको पहिचान गर्न आवश्यक छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- (क) यस क्षेत्रमा विशेष रूपमा स्थानीय परिवेश छ। स्थानीय भाषा मैथिली, उराँब र थारु भाषालाई स्थानीय भाषाका रूपमा उपयोग गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।
- (ख) स्थानीय भाषामा सामग्री निर्माण गर्दा स्थानीय समुदायका आवश्यकता र विषयवस्तुलाई समेट्दै पाठ्यसामग्रीमा वैज्ञानिकता समावेश आवश्यक देखिन्छ।
- (ग) शिक्षक र सिकारुबीचको सम्बन्ध सिकाइ योग्य बनाउन शिक्षकमा माध्यमका रूपमा छनोट हुने भाषाको ज्ञान हुनु आवश्यक छ।
- (घ) भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायहरूबाट भाषिक योजना तयार गर्नु आवश्यक छ।
- (ङ) विद्यालयहरूलाई परिचालन गरी आआफ्नो सेवाक्षेत्रमा बोलिने भाषाको अध्ययन गर्न लगाउनु

पर्छ। अधिक मातृभाषी सिकारुको उपस्थिति भएका कक्षामा भने बहुभाषी कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीतिलाई उपयोगमा ल्याउनु उपयुक्त हुन्छ।

शिक्षा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- (क) यस क्षेत्रमा मैथिली, उराँब र थारु बाहुल्यता भएकाले यी भाषाहरूलाई आधारभूत तहको सिकाइका लागि उपयोग गर्न र सम्पर्क गर्न सक्ने भाषाका रूपमा स्थान दिने काम गर्नुपर्दछ।
- (ख) स्थानीय मातृभाषाहरूलाई माध्यमका रूपमा भाषा प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्ने रणनीति लिनु उपयुक्त हुन्छ। बालबालिकाका अतिरिक्त अभिभावक तथा शिक्षकलाई लक्षित भाषा प्रयोगका लागि प्रोत्साहन गर्ने गर्नुपर्दछ।
- (ग) स्थानीय स्तरमा मातृभाषा शिक्षा प्रयोग लागू गराउँदा स्थानीय अभिभावक, स्थानीय तह, शैक्षिक केन्द्र तथा प्रतिस्थान, स्थानीय विद्यालयको सहकार्यमा अगाडि बढाउन सकिन्छ।

४.२.११ डोटेली भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७५/२०७६ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत आदर्श गाउँपालिका, डोटी प्रदेश नं. ७ मा डोट्याली भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता डा.मोहनप्रसाद भट्टले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहाय बमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- (क) आदर्श गाउँपालिकाको नक्साङ्कन प्रतिवेदनले सबै घरधुरी समेट्न सकेको छैन। यस सर्वेक्षणलाई प्रारम्भिक सर्वेक्षण तथा प्रतिवेदन मानी स्थानीय अभिभावकको सहकार्यमा पुनः सर्वेक्षण आवश्यक छ।
- (ख) पुनः नक्साङ्कन गर्दा स्थानीय सरकारको अगुवाइमा कार्य सम्पादन गर्नु उपयुक्त हुन्छ। यस आधारमा पुनः नक्साङ्कनको काम गर्दा विद्यालयको क्षमता, शिक्षक तयारी र सिकाइका लागि चाहिने अन्य सामग्रीसमेतको पहिचान आवश्यक छ।
- (ग) प्रभावकारी सिकाइका लागि मातृभाषामा कक्षा सञ्चालन आवश्यक छ। उनीहरूलाई सिकाउन खोजेका विषयसन्दर्भ छिटो बुझ्नका लागि मातृभाषाको प्रयोग आवश्यक छ। उल्लिखित सर्वेक्षण गर्दा औपचारिक शिक्षामा, प्रारम्भिक बाल शिक्षामा र अनौपचारिक शिक्षा सञ्चालन गर्दा जरुरी हुने शिक्षण सिकाइका सूचनासमेत लिन आवश्यक छ।
- (घ) विद्यालयमा माध्यमको छनोट गर्दा अभिभावकको सहकार्य र सहमतीमा छनोट गर्न आवश्यक छ। यस कार्यमा स्थानीय सरकारको सक्रियता जरुरी हुन्छ।
- (ङ) यस गाउँपालिकाका विभिन्न विद्यालयका सेवा क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषाहरूको क्षमताका विषयको जानकारी लिन आवश्यक छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- (क) यहाँ प्रयोग हुने भाषाको लेख्यस्वरूप नभएको हुँदा यस्ता भाषाको लेख्यस्वरूप निर्माण गर्ने, मानक बनाउने, शब्द सङ्कलन गर्ने, शब्दकोश निर्माण गर्नेजस्ता भाषा विकासका काम गर्नु आवश्यक देखिन्छ।
- (ख) माध्यमका रूपमा कुनै भाषाको प्रयोग गर्दा त्यस्ता भाषाको व्याकरण आवश्यक पर्ने भएकाले डोटेली मातृभाषाको व्याकरण तयारी तत्कालै गर्नु आवश्यक छ।
- (ग) भाषालाई माध्यम बनाई शिक्षण सञ्चालन गर्नका मातृभाषी शिक्षकका लागि पेसागत सहयोग, शिक्षक तालिम मातृभाषामा पाठ्यपुस्तकको तयारी र शिक्षण सिकाइका सामग्रीको तयारी हुनु आवश्यक देखिन्छ।
- (घ) भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायहरूबाट भाषिक योजना तयार गर्नु आवश्यक छ।
- (ङ) विद्यालयहरूलाई स्थानीय स्तरमा बोलिने भाषा सम्बन्धमा अध्ययन गर्न लगाई सञ्चारण क्षमता भएको स्थानीय रूपमा प्रयोगमा रहेको भाषालाई माध्यम वा विषयका रूपमा छनोट गर्ने रणनीति तयार गर्न लगाउने, अधिक मातृभाषी सिकारुको उपस्थिति भएका कक्षामा बहुभाषी कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- (क) विद्यालयले सञ्चालन गर्ने विभिन्न कार्यक्रममा समुदायका व्यक्ति तथा अभिभावकसँग कार्य गर्दा डोटेली भाषाको अधिक प्रयोग हुने अवस्था छ। यस आधारमा डोटेली भाषालाई आधारभूत तहको सिकाइका लागि प्रयोग गर्ने र सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थान दिने काम गर्नुपर्दछ।
- (ख) स्थानीय रूपमा प्रयोगमा रहेको मातृभाषाहरूलाई विद्यालयमा माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ। बालबालिकाका अतिरिक्त अभिभावक तथा शिक्षकलाई लक्षित भाषा प्रयोगका लागि प्रोत्साहन गर्ने गर्नु पर्दछ। विद्यालयमा आउने बालबालिकाको भाषिक पृष्ठभूमिलाई आधार मानेर सबै शिक्षकलाई तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
- (ग) आदर्श गाउँपालिकामा पहिलो मातृभाषाका रूपमा डोटेली भाषा प्रयोग गर्ने बालबालिका रहेका हुँदा उक्त भाषालाई घरायसी व्यवहार, हाटबजार तथा सञ्चार र शिक्षामा प्रयोग गर्न सक्ने सम्भावना रहन्छ। डोटेली मातृभाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुने देखिएको छ।
- (घ) विद्यालयमा माध्यम भाषाका रूपमा डोटेली भाषा प्रयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ।
- (ङ) शिक्षण सामग्री तयार, विद्यालयको भौतिक र शैक्षिक वातावरण निर्माण गर्नका लागि थप स्रोत र साधनको थप प्रबन्ध आवश्यक छ।

(च) डोटेली भाषा वा नेपाली भाषा जुन भाषालाई माध्यम बनाए पनि अर्को भाषाको सहयोग लिने किसिमको सिकाइ अघि बढाउनु अनिवार्य छ। यस कार्यमा शिक्षकको तयारी आवश्यक छ।

४.२.१२ कुमाल भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू यस आयोगबाट आ.व.२०७४/२०७५ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत गोरखा नगरपालिका, गोरखा गण्डकी प्रदेश मा कुमाल भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता गणेशकुमार कुमालले तयार गरेका गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले प्रस्तुत गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहाय बमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- (क) प्रस्तुत भएको गोरखा नगरपालिकाको नक्साङ्कन प्रतिवेदनले सबै घरधुरी समेट्न सकेको छैन। सबैका स्थानीय भाषाको तथ्याङ्क प्राप्तिमा लागि सबै घरधुरीको सर्वेक्षण गर्नु आवश्यक छ।
- (ख) पुनः नक्साङ्कन गर्दा स्थानीय सरकारको अगुवाइमा कार्य सम्पादन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- (ग) उल्लेखित आधारमा पुनः नक्साङ्कनको कार्य गर्दा विद्यालयलाई आवश्यक सबै पक्षको पहिचान गर्नु आवश्यक छ।
- (घ) औपचारिक कक्षा र अनौपचारिक कक्षा सञ्चालन गर्दा मातृभाषामा शिक्षा प्रभावकारी हुन्छ।
- (ङ) यस गाउँपालिकाका विभिन्न विद्यालयका सेवाक्षेत्रमा उपयोग हुने भाषाको क्षमतासम्बन्धी विषयको जानकारी लिन आवश्यक छ।
- (च) विद्यालयमा माध्यमको छनोट गर्दा अभिभावकको सहकार्य र सहमतिमा छनोट गर्न आवश्यक छ। ती कार्यमा स्थानीयको सक्रियता जरुरी हुन्छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान तथा प्रयोगको सम्भाव्यता

- (क) कुमाल भाषालाई माध्यम बनाउनु पूर्व भाषाको लेख्यस्वरूप निर्माण गर्ने, मानक बनाउने, शब्द सङ्कलन गर्ने, शब्दकोश निर्माण गर्नेजस्ता भाषाको विकासका कार्य गर्नुपर्दछ।
- (ख) माध्यमका रूपमा कक्षा सञ्चालन गर्दा त्यस भाषाको व्याकरण तयार गर्नुपर्दछ।
- (ग) भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायहरूबाट भाषिक योजना तयार गर्नु आवश्यक छ।
- (घ) शिक्षक तालिम र शैक्षिक सामग्रीको आवश्यक हुन्छ।
- (ङ) स्थानीय भाषामा कक्षा सञ्चालन तथा अतिरिक्त कक्षा सञ्चालन गर्न आवश्यक छ।
- (च) भाषिक समुदाय, सम्पर्क भाषा, परिवारको भाषा एउटै भएको समुदायलाई पहिलो प्राथमिकता दिई योजना बनाउन आवश्यक छ।
- (छ) आधारभूत तहमा पहिले मातृभाषामा कक्षा सञ्चालन गर्नुपर्दछ। सोहीअनुरूप पूर्वाधार पक्षको आवश्यक व्यवस्थापन उपयुक्त हुन्छ।

- (ज) उर्दू भाषामा सञ्चालित पाँचओटा विद्यालयमा आवश्यक शिक्षक दरबन्दी, तालिम र भौतिक व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ।
- (झ) सिकारुहर नेपाली भाषामा सिक्न अभ्यस्त भइसकेकाले माध्यम भाषाका रूपमा नेपाली वा कुमाल भाषा दबै प्रयोग वा एक भाषालाई माध्यम बनाएमा एक अर्कोमा सहयोगको आवश्यक छ। यस कार्यमा शिक्षकको तयारी आवश्यक छ।

४.२.१३ गुरुङ भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७४/२०७५ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत क्वलाहासोथार गाउँपालिका, लमजुङ, गण्डकी प्रदेशमा गुरुङ भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता अमृत योञ्जन तामाङले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- क) स्थानीय मातृभाषी समुदायमा मातृभाषाप्रतिको बढ्दो आकर्षण देखिएकाले र विद्यार्थीहरूको शैक्षिक गुणस्तरीयता, परीक्षाफल, विद्यार्थी उत्तीर्ण दर र उपलब्धिलाई वृद्धि गर्न बहुभाषिक कक्षाको एकातिर अवश्य छ भने बीचैमा कक्षा छाड्ने कार्य रोक्न सिकाइ प्रभावकारी बनाउन र स्थानीय भाषा, संस्कृति र ज्ञानलाई विद्यालय परिसरभित्र पुऱ्याउन पनि मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक कक्षा सञ्चालन गरिनु पर्दछ।
- ख) शिक्षणको माध्यम नेपाली र कतै अङ्ग्रेजी भइरहेको अवस्थामा स्थानीय मातृभाषी र शिक्षकहरूले समेत मातृभाषामा शिक्षाको आवश्यकताबोध गरेका छन्। शिक्षकहरूलाई समेत मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी खासै जानकारी छैन। शिक्षण र सबै प्रकारका पाठ्यसामग्रीहरू सबै गैरमातृभाषामा मात्र छन्। औपचारिकका साथै अनौपचारिक तथा बाल शिक्षाका शैक्षिक सामग्रीहरूसमेत मातृभाषामा छैनन्। मातृभाषामा बालशिक्षा, अनौपचारिक तथा औपचारिक शिक्षाको पक्षमा स्थानीय मातृभाषी समुदाय देखिएका छन्। तसर्थ स्थानीय मातृभाषाहरूमा शिक्षा प्रारम्भ गरिनु आवश्यक देखिन्छ।
- ग) यस गाउँपालिकामा सञ्चालित विद्यालयहरूमा मातृभाषा शिक्षासम्बन्धी पाठ्यसामग्री उपलब्ध नभएकाले पाठ्यपुस्तक निर्माणमा सक्रियता देखाउनु पर्छ।
- घ) विद्यालयमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा (मातृभाषाको माध्यमबाट दिइने शिक्षा) र विषयको रूपमा पठनपाठन गराउने सम्बन्धमा स्थानीय सरोकारवालाहरूसित अन्तर्क्रिया गरिँदा स्थानीय समुदाय, स्थानीय सरकार, शिक्षक सेवा आयोग र केन्द्रीय सरकारलाई अनुरोध गरी स्रोत व्यवस्थापन गर्नुपर्ने निचोड निकालेका छन्। यसर्थ यसतर्फ कदम चाल्नु पर्दछ।

ड) कुनै पनि परियोजना वा कार्यक्रम सफल बनाउन स्थानीय समुदायको सहकार्य र सहयोगबिना सफल बनाउन नसकिने हुनाले स्थानीय सरकार, जनप्रतिनिधि, राजनैतिक दलहरू, समाजसेवी, शिक्षाप्रेमी, बुद्धिजिवी, गैरसरकारी र जनसमुदायसँग सहकार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ र गरिनु पर्दछ।

मातृभाषाको विकास स्तरको पहिचान

- क) मातृभाषाको विभिन्न पक्षको बारेमा खोज, अनुसन्धान निरन्तर हुनुपर्छ।
- ख) दैनिक बोलीचाली र पारिवारिक जीवनमा भाषालाई प्रयोगमा ल्याउनुपर्छ। सार्वजनिक स्थलहरूमा समेत मातृभाषाको प्रयोग गरिनु पर्छ। भाषामा रचनात्मक क्रियाकलाप गर्नुपर्छ।
- ग) मातृभाषामा शैक्षिक व्याकरण तथा शब्दकोश निर्माण गर्नुपर्छ।
- घ) मातृभाषामा औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको निर्माण गर्नुपर्छ।
- ङ) विद्यालयमा स्थानीय मातृभाषामा पठनपाठन गर्नु गराउनु पर्छ।
- च) मातृभाषा शिक्षणको लागि शिक्षक दरबन्दी कायम गर्नुपर्छ।
- छ) मातृभाषामा शिक्षणको लागि तालिमको व्यवस्था गर्नु पर्छ।
- ज) स्थानीय मातृभाषामा साहित्यका विभिन्न विधा उपविधाका सामग्री सिर्जना गरिनु पर्दछ। साहित्येतर सामग्रीको पनि लेखन र प्रयोग गर्नुपर्छ।
- झ) सबै प्रकारको भाषिक सामग्रीको अभिलेखन गरिनु पर्दछ।
- ञ) मातृभाषामा पत्रपत्रिका प्रकाशन गर्नुपर्छ र प्रकाशनको लागि सरकारले सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्दछ।
- ट) मातृभाषाको पुस्तक, पाठ्यपुस्तक, पत्रपत्रिका, स्मारिका आदि सामग्री सङ्कलन गरेर बेलाबेलामा पुस्तक मेला वा ज्ञान महोत्सव आयोजना गर्नुपर्छ।
- ठ) मातृभाषाको संरक्षण र विकासका लागि दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्नुपर्छ।
- ड) सांस्कृतिक तथा भाषिक सङ्ग्रहालय निर्माण गर्नुपर्छ।
- ढ) मातृभाषाका लागि स्थानीय, प्रान्तीय र केन्द्रीय तहबाट पनि बजेट छुट्याउनु पर्छ।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

क) क्वहोलासोथर गाउँपालिकामा अधिकांश विद्यालयहरूमा मातृभाषामा शिक्षा सञ्चालन, कार्यान्वयन गर्नका लागि वस्तुगत र आत्मगत परिस्थिति अनुकूल छ। विद्यालयहरू एकभाषिक, द्वैभाषिक र बहुभाषिक शिक्षा प्रयोगका दृष्टिले अत्यन्त उर्वर देखिन्छ। स्थानीय समुदायको चासो र व्यग्रता पनि उच्चस्तरको रहेको अध्ययनले देखाएको छ। यसर्थ ती विद्यालयहरूमा बहुभाषिक शिक्षाको कार्यक्रम लागू गरिनु पर्दछ।

- ख) बहुभाषिक शिक्षाका लागि सामग्री विकास गर्दा स्थानीय विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्थानीय सरकारका प्रतिनिधि, स्थानीय भाषिक समुदाय, शिक्षाविद् तथा मातृभाषाविज्ञ सम्मिलित गोष्ठीहरूको आयोजना गरेर सहभागितामूलक विधिबाट बहुभाषिक शिक्षाका सामग्री विकास गर्नुपर्दछ र यस गापामा मातृभाषामा शिक्षाको उच्च सम्भाव्यता रहेकोले बहुभाषिक शिक्षालाई तुरुन्त कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ।
- ग) कक्षाकोठालाई विद्यालयको वर्गीकरणअनुसार मातृभाषी विद्यार्थीहरूको फरकफरक रोमा राखेर शिक्षण गरिनुका साथै कक्षाकोठालाई विभिन्न मातृभाषी सामग्रीहरूले सजाउनु पर्दछ।
- घ) विद्यालयहरूमा कार्यरत शिक्षकहरू कतिपय गुरुङ भाषी छन् भने गैरगुरुङ शिक्षकहरू पनि गुरुङ भाषामा दखल राख्दछन्। मातृभाषामा शिक्षणको लागि प्रत्येक शिक्षकले बालबालिकाको भाषा जान्नु पर्दछ। यसर्थ बालबालिकाहरूलाई उनीहरूकै मातृभाषामा शिक्षणका लागि यी शिक्षकहरूलाई उपयुक्त तालिम दिनु पर्दछ।
- ङ) मातृभाषा विषयको रूपमा शिक्षण गराउन तोकिएको मातृभाषामा दखल भएको शिक्षकको आवश्यकता पर्ने हुनाले मातृभाषाको संरचना र बालसाहित्यको शिक्षण तालिमको उचित व्यवस्था गरिनु पर्दछ।
- च) विद्यालयीय शिक्षा स्थानीय सरकारको मताहतमा परेकाले क्वहोलासोथर गापालाई शिक्षक व्यवस्थापनका लागि आवश्यक स्रोतको माग गर्नु पर्दछ र यसका लागि स्थानीय समुदाय परिचालन गर्न सकिन्छ र स्थानीय मातृभाषी समुदायलाई पनि सहयोग माग्न सकिन्छ।
- छ) मातृभाषामा पाठ्यसामग्री उपलब्ध नहुज्जेल हाल उपलब्ध पाठ्यसामग्रीलाई नै मातृभाषामा ढालेर, अर्थ्याएर र मातृभाषामा विविध गतिविधि सञ्चालन गरेर शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया अपनाउन सकिन्छ।
- ज) मातृभाषामा कक्षा सञ्चालन गर्न मातृभाषीहरूसँगको सहकार्यमा स्थानीय मातृभाषा र उनीहरूको सांस्कृतिक मूल्य मान्यताहरू प्रतिबिम्बित हुने गरी शैक्षिक सामग्री निर्माण गरिनु पर्दछ। यसको लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्र वा शिक्षा विभागले पहल गरिनु पर्दछ।
- झ) मातृभाषामा शिक्षा गरेपछि मूल्याङ्कन तथा परीक्षा पद्धति पनि सोही भाषामा हुनु आवश्यक छ। मौखिक तथा लिखित परीक्षाका लागि प्रश्नपत्रहरू स्थानीय मातृभाषामा नै बनाउनु पर्दछ।
- ञ) अनौपचारिक शिक्षालाई स्थानीय सांस्कृतिक मूल्यमान्यता प्रतिबिम्बित हुने गरी स्थानीय मातृभाषामा सञ्चालन गर्नुपर्छ।
- ट) शिशुकक्षा वा प्रारम्भिक शिक्षा मातृभाषामा सुरु हुनुपर्दछ। उनीहरूकै मातृभाषामा कक्षामा शिक्षण गर्नु नै उत्तम विकल्प हुन्छ।

४.२.१४ मगर भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू यस आयोगबाट आ.व.२०७४/२०७५ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रम अन्तरगत निशदी गाउँपालिका पाल्पा, प्रदेश नं. ५ मा मगर भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता प्रतिभा पुनले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहाय बमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- क) केही बाहेक सबै विद्यालयले प्रारम्भिक बालविकास तहका बालबालिकाको सिकाइ स्थानीय समुदायमा उपयोग हुने मगर भाषामा सञ्चालन गर्न उपयुक्त देखिन्छ।
- ख) प्रारम्भिक बाल शिक्षाका कक्षा सञ्चालन गर्दा मगर भाषालाई सिकाइको माध्यम बनाउँदा हुने देखिएको छ।
- ग) पहिलो चरणमा आधारभूत तहका कक्षा ३ सम्मलाई लक्ष्य बनाएर स्थानीय भाषालाई विषयका रूपमा अघि बढाउन सक्ने देखिएको छ।
- घ) स्थानीय भाषाका रूपमा यस क्षेत्रका जनताले अधिक रूपमा प्रयोग गर्ने मगर भाषामा अनौपचारिक कक्षा सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ङ) प्रारम्भिक बालशिक्षाको माध्यम प्रभावकारी सिकाइका लागि मातृभाषामा कक्षा सञ्चालन आवश्यक छ। उनीहरूलाई सिकाउन खोजेको विषय सन्दर्भ छिटो बुझ्नका लागि मातृभाषाको प्रयोग आवश्यक छ।
- च) सिकारुलाई बुझ्न र बुझाउन मातृभाषालाई माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ। स्थानीय तहको सहकार्यमा बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिएको छ।

मातृभाषाको स्तर पहिचान

- क) यस गाउँपालिका पहिलो मगर मातृभाषा र दोस्रो नेपाली रहेको हुँदा मगर भाषालाई थप जीवन्तता दिन आवश्यक छ। यसका लागि प्रयोगका अवसरको निर्माण आवश्यक छ।
- ख) मातृभाषालाई शिक्षामा माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गर्दा स्थानीय सरकारले सङ्ख्या किटान गरेर मात्र कार्यान्वयनमा लैजान आवश्यक देखिएको छ।
- ग) मगर भाषा यहाँका अधिक जनताले उपयोग गर्ने भाषाका रूपमा देखिएको हुनाले भाषालाई थप जीवन्तता दिन आवश्यक छ।
- घ) समुदायमा लेखाइको विकासका कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने आवश्यकता भएको छ।
- ङ) यस भाषाको लिखित परम्पराका लागि बृहत्तर रूपमा वर्ण निर्धारण, शब्दकोश निर्माण,

व्याकरणको तयारीका लागि आवश्यक कार्य र साहित्यका विधागत रचनाको तयारी गर्न आवश्यक देखिएको छ।

शिक्षा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- क) विद्यालयमा स्थानीय समुदायमा उपयोग हुने मातृभाषाहरूलाई माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षामा प्रयोग गर्दा आवश्यक पर्ने थप साधन र स्रोतको प्रबन्ध गर्नुपर्छ।
- ख) मगर भाषा वा नेपाली भाषा जुनलाई माध्यम बनाए पनि अर्को भाषाको सहयोग अनिवार्य छ।

४.२.१५ भोजपुरी भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू यस आयोगबाट (आ.व.२०७५/२०७६) मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत परवानीपुर गाउँपालिका, बारा, प्रदेश नं. २ मा भोजपुरी भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता डा. डिल्लीराम रिमालले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- क) यस अध्ययनले विद्यालयका सेवाक्षेत्र र समग्र गाउँपालिकाभित्रका सबै घरधुरीको सर्वेक्षण नगरेकाले पुनः घरधुरी सर्वेक्षण गरी भाषा प्रयोगको अवस्था एकीन गर्न आवश्यक छ।
- ख) शिक्षामा माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षण सिकाइमा उपयोग गर्न यहाँका सबै भाषाको प्रयोग तथा विकासका दृष्टिले नक्साङ्कन गर्नु जरुरी छ। यस सर्वेक्षणको कार्यलाई स्थानीय सरकारको समन्वय र अभिभावकको सहकार्यमा गरिनु उपयुक्त हुन्छ।
- ग) भाषा प्रयोगका लागि गरिने पुनः नक्साङ्कनमा विद्यालयको आर्थिक तथा प्राविधिक क्षमता, शिक्षक तयारी तथा शिक्षक तालिम, माध्यम तथा विषयका रूपमा शिक्षण सिकाइ अघि बढाउन आवश्यक पर्ने क्षमताको पहिचान गर्नु जरुरी छ।
- घ) मातृभाषालाई माध्यम तथा विषयका शिक्षण गर्न सर्वेक्षण गर्दा औपचारिक शिक्षा, प्रारम्भिक बाल शिक्षा र अनौपचारिक शिक्षा सञ्चालन गर्न चाहिने भाषिक सन्दर्भ तथा विकासका सम्भावनालाई आधार बनाएर नक्साङ्कन गर्नुपर्दछ। यस क्रममा भाषाको साहित्यिक प्रयोग तथा समसामयिक प्रचलन समेतलाई आधार बनाउनु पर्दछ।
- ङ) विद्यालयका सेवाक्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने मानिसहरूले भोजपुरी र अन्य भाषाको उपयोग गर्ने गरेको भेटिएको छ। यी भाषाको प्रयोग तथा क्षमता विकासका विषय समेत समेटेर नक्साङ्कन हुनु आवश्यक छ।

च) विद्यालयको सिकाइमा प्रयोग हुने भाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा छनोट गर्दा अभिभावकसँग आवश्यक छलफल तथा अन्तरक्रिया गरी पहिले सुसूचित गराएर मात्र नक्साङ्कनको कार्यमा सहकार्य र समन्वय आवश्यक छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- क) भाषाको वंशान्तरण वा पुस्तान्तरणका दृष्टिले हेर्दा यहाँ प्रयोग हुने भाषाहरूमा भोजपुरी भाषाको स्थान अग्रणी रूपमा रहेको देखिन्छ। यहाँका अधिकांश जनताले सञ्चारको भाषाको रूपमा भोजपुरी भाषालाई उपयोग गरेको पाइएको छ। यो भाषालाई शिक्षामा माध्यमका रूपमा सहजै प्रयोग गर्न सकिन्छ।
- ख) भाषाका वक्ताको सङ्ख्याका आधारमा यहाँ २२,७८७ जनसङ्ख्या बसोबास गर्दछन्। यीमध्ये २२,०८३ मानिसहरू भोजपुरी भाषी छन्। यसका सञ्चार विभिन्न कार्यक्रम तथा सांस्कृतिक व्यवहारमा समेत भोजपुरी भाषाको उपयोग हुने गरेको पाइयो। भोजपुरी भाषालाई शिक्षामा उपयोग गर्ने नीति बनाएर स्थानीय भाषामा बालबालिकालाई सिकाइमा सहज वातावरण निर्माण गर्नु आवश्यक देखिएको छ।
- ग) भाषाका जम्मा जनसङ्ख्या र भाषा बोल्नेको सङ्ख्याका आधारमा हेर्दा यहाँ नेपाली, हिन्दी तथा भोजपुरी भाषाबाहेक अन्य भाषी वक्ताहरू देखिए पनि ती सबै भाषामा सञ्चारण तत्काल सम्भव देखिएको छैन। यस भाषालाई शिक्षामा प्रयोग गर्ने विषयलाई यस तथ्यले सकारात्मक भूमिका खेलेको छ। यस कारण भोजपुरी भाषालाई उपयोग गर्न सक्ने आधार बनाई अघि बढ्नु आवश्यक देखिएको छ।
- घ) अघिल्लो जनगणनासँग भोजपुरी भाषाको प्रयोगको अवस्थाका दृष्टिले तुलना गर्दा अघिल्लो जनगणना वि.सं.२०५८ र वि.सं.२०६८ को जनगणनाका बीचमा स्पष्ट अन्तर देखिएको छ। पछिल्लो जनगणनामा जनसङ्ख्या घटेको छ। अबको जनगणनामा गाउँपालिकालाई मुख्य आधार बनाएर जनगणना गर्नुपर्दछ। अर्को जनगणनादेखि प्रत्येक स्थानीय तहको आवश्यक तथ्य प्राप्त हुने गरी थप व्यवस्थापन आवश्यक छ।
- ङ) सञ्चार माध्यममा भाषाको प्रयोगको अवस्था हेर्दा यहाँ रेडियो, पत्रपत्रिका, मोबाइलमा भोजपुरी भाषाको प्रयोग छ। स्थानीय समुदायमा भोजपुरी भाषामा सञ्चार हुन्छ। रेडियो तथा टेलिभिजनमा यो भाषा प्रयोग हुन थालेको छ। पत्रपत्रिकामा सूचना तथा समाचार प्रकाशन हुन थालेका तर वर्ण निर्धारण, शब्दकोश निर्माण, व्याकरणको तयारीका जस्ता काम हुन सकेको छैन। मानक निर्धारण, पाठ्यसामग्रीको तयारी, अन्य भाषा विकासका पूर्वाधारका कार्य र साहित्यका विभिन्न विधागत रचनाको तयारी गर्न आवश्यक छ।
- च) भाषाको आन्तरिक सबलताका लागि थप कार्य गर्नु आवश्यक देखिएको छ। स्थानीय क्षेत्रमा

केही साहित्य तथा भाषा प्रयोगका क्षेत्रमा काम भइरहेको छ। यो भाषामा साहित्य छ। लेख्य परम्परा छ। यस भाषा थप विकास तथा उन्नयनको कार्य योजना तयार गरी कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ।

- छ) भाषाको लिखित रूप तथा औपचारिक र मौखिक प्रयोगजस्ता सन्दर्भ हेर्दा भोजपुरी भाषाको स्थिति राम्रो देखिएको छ। भाषाको साहित्यिक लेखन छ। सञ्चारमा प्रयोग हुन्छ। स्थानीय समुदायमा सञ्चारको काम गरिरहेको छ। भाषा प्रयोगमा सघनता छ। यस भाषाका शब्दकोश तथा व्याकरणलगायतका सामग्री उपलब्ध छन्। भोजपुरी भाषामा पाठ्यपुस्तक र पाठ्यसामग्री तयार गर्न आवश्यक पर्ने मानव स्रोतको व्यवस्था गर्न सक्ने सम्भावना पनि छ। अतः यस गाउँपालिका क्षेत्रमा यस भाषालाई प्रयोग गर्ने वातावरण निर्माण गर्नु आवश्यक छ।
- ज) भाषाको उत्थान तथा विकासका लागि यस भाषाका अभियान्ताहरू, विभिन्न विधामा कलम चलाउने साहित्यप्रेमी व्यक्तिहरू र सञ्चारमा कार्यरत व्यक्तिहरूको प्रयत्न भइरहेको छ। यो प्रयास पर्याप्त छैन। यस भाषाको विकासका लागि स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र केन्द्र सरकारले विशेष नीतिगत तह, योजना निर्माणको तह र कार्यान्वयनमा थप कार्य गर्नेपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।
- झ) अभिलेखीकरणका दृष्टिले हेर्दा यस भाषालाई अपेक्षाकृत सबल अवस्थाका रूपमा देख्न सकिन्छ। यस भाषाका शब्दकोश, व्याकरण, साहित्यका विभिन्न विधामा रचना, समालोचना, सांस्कृतिक र सामाजिक परम्पराहरू, अध्येता तथा अनुसन्धाताहरू रहेको देखिन्छन्। यस भाषामा विद्यावारिधिसम्मका कार्यहरू भएका देखिन्छन्। यति भएर पनि सरकारका तहमा र संस्थागत रूपमा भाषा विकासका लागि थप प्रयत्न जरुरी देखिएको छ।

शिक्षा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- क) यस गाउँपालिकाका विभिन्न वडामा १५ ओटा विद्यालयको सेवाक्षेत्रमा सबै प्रकारका सञ्चार तथा समन्वय र सिकाइका लागि भोजपुरी भाषाको प्रयोग हुने हुनाले यस भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न थप प्रयत्न आवश्यक छ।
- ख) कक्षागत भाषिक विद्यार्थीको सर्वेक्षणबाट प्राप्त सूचना एवम् तथ्यको विश्लेषण गर्दा यहाँ ९७ प्रतिशत बालबालिका भोजपुरी मातृभाषी पृष्ठभूमिका भेटिएका छन्। यस आधारमा हेर्दा भाषा प्रयोगको अवसर निर्माण आवश्यक छ।
- ग) यहाँ ९६ प्रतिशत बालबालिकाहरू भोजपुरी भाषा प्रयोग गर्न सक्छन्। यस आधारमा सिकाइमा भोजपुरी भाषाको उपयोग बढाउँदा सिकाइ प्रभावकारी हुने देखिएकोले यस भाषाको प्रयोग बढाउन सुझाव गरिएको छ।
- घ) यहाँ विभिन्न भाषाको प्रयोग भएको पाइए पनि अधिकांश क्षेत्रमा सञ्चारमा प्रयोग हुने भाषा एकै

उल्लेख कारण भोजपुरी भाषालाई उपयोग गर्न सहज देखिएको छ। यसर्थ भोजपुरी भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गरी शिक्षण सिकाइ अघि बढाउँदा सबै बालबालिकालाई सिकाइमा सहज हुने देखिएको छ।

- ड) कक्षामा शिक्षण सिकाइमा भोजपुरी भाषाको उपयोगका दृष्टिले हेर्दा अधिकांश शिक्षकहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी र भोजपुरी भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गरेर शिक्षण गर्ने गरेको देखिएको छ। सबै शिक्षकहरू कक्षा क्रियाकलपबाहेक अन्य समयमा बालबालिकासँग कुराकानी गर्दा नेपाली भाषा र भोजपुरी भाषाको प्रयोग गर्ने गरेका छन्। शिक्षकहरूले स्थानीय समुदायमा भोजपुरी भाषाको प्रयोग हुने र बालबालिकाहरूले भोजपुरी भाषालाई सञ्चारमा सहज रूपमा उपयोग गर्न सक्छन् भन्ने विषयमा विश्वस्त देखिएका छन्। यी आधारमा हेर्दा शिक्षकलाई भाषा प्रयोगमा सहयोग बढाउन जरुरी देखिएको छ।
- च) भोजपुरी भाषालाई माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षण सिकाइ अघि बढाउने शिक्षकलाई थप सहयोगी सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ। विद्यालयहरूमा समुदायमा बोलिनेभन्दा फरक भाषामा शिक्षण हुने गर्दछ यस्तो अवस्थामा नेपाली वा अङ्ग्रेजी जुन भाषामा शिक्षण सिकाइ अघि बढाए पनि स्थानीय समुदायले अधिक रूपमा उपयोग गर्ने भाषामा तयार उल्लेख सामग्री भएमा शिक्षणसिकाइलाई अझ प्रभावकारी बनाउन सहज हुने देखिएको छ।
- छ) माध्यमका रूपमा भोजपुरी भाषालाई उपयोग गर्न पाठ्यसामग्री, मानव स्रोतको व्यवस्था, आवश्यक आर्थिक स्रोत, शिक्षकलाई क्षमता विकास, विद्यालयमा भौतिक व्यवस्थापन र स्थानीय निकायसँगको सहकार्य आवश्यक पर्दछ।
- ज) स्थानीय भाषालाई उपयोग गर्दा सबैले बुझ्छन्, सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ र स्थानीय भाषाको विकासमा सहयोग हुने हुनाले स्थानीय भाषालाई विषयका रूपमा भए पनि शिक्षण गर्नुपर्दछ। यस कार्यका लागि शिक्षक तालिम तथा अन्य थप व्यवस्थापन आवश्यक हुन्छ। मातृभाषाका पाठ्य पुस्तक, पाठ्यसामग्री, आर्थिक स्रोत, मानवीय स्रोत र अन्य सिकाइका सहयोगी सामग्रीहरू चाहिन्छ। उल्लिखित विषयको व्यवस्थापनले स्थानीय भाषालाई शिक्षणमा उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने देखिएको छ।
- झ) पहिलो चरणमा माध्यमका रूपमा भोजपुरी भाषालाई उपयोग गर्दा प्रारम्भिक बालशिक्षादेखि कक्षा तीनसम्म सञ्चालन गर्न सकिने देखिएको छ।
- ञ) मातृभाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न केही थप व्यवस्थापन आवश्यक पर्दछ र त्यसको व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक छ। जस्तै शिक्षकको व्यवस्थापन तथा तालिम, थप स्रोत र साधन, स्थानीय सरकारसँगको सहकार्य, कार्य सञ्चालनको वातावरण र अभिभावकका लागि सचेतना आवश्यक पर्दछ।

४.२.१६ बान्तावा भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू यस आयोगबाट आ.व.२०७४/२०७५ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रमअन्तर्गत हतुवागढी गाउँपालिका भोजपुर प्रदेश नं. १ मा बान्तावा भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येताहरू पदम राई र झुमप्रसाद राईले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

अध्ययनको सुझाव तथा सिफारिसहरू

- क) शिक्षक र विद्यार्थी, विद्यालय र समुदायमा जुन मातृभाषाको सक्षमता हुन्छ, सोही मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गर्ने व्यवस्था गर्न सके शिक्षणसिकाइ प्रभावकारी हुन्छ।
- ख) बान्तावा बाहुल्य समुदाय र विद्यालयमा नेपाली भाषाको अलावा बान्तावा भाषाको माध्यम प्रयोग गरिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ।
- ग) संविधानको मर्मअनुसार बालबालिकाहरूले आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको हुँदा अल्पसङ्ख्यामा रहेको अन्य मातृभाषालाई पनि समान अवसर दिनुपर्दछ।
- घ) भाषिक बाहुल्यता मात्र माध्यम भाषा छनोटको अन्तिम आधार नभई यसका लागि आवश्यक पर्ने अन्य महत्त्वपूर्ण आधारहरू शिक्षक व्यवस्थापन, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, शैक्षिक पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, पाठ्यसामग्रीको व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापन, अनुगमन र मूल्याङ्कनसम्बन्धी व्यवस्थापन पनि विचार गर्नु जरुरी हुन्छ।
- ङ) समुदाय र स्थानीय निकायको भूमिकालाई स्पष्टताकासाथ सम्बन्धित सबैलाई जानकारी दिनु जरुरी हुन्छ।
- च) शिक्षक तयारीको पक्षलाई नियमित र संस्थागत रूपमा नै विकास र व्यवस्थित गर्नुपर्दछ।
- छ) समुदाय र विद्यालयको भाषिक स्तर अवस्थाका आधारमा एकल भाषिक, द्वयभाषिक र बहुभाषिक शिक्षण पद्धति अपनाउनु बुद्धिसम्मत हुन्छ।
- ज) २ भन्दा बढी भाषा भएका विद्यालयमा भाषाको बोधगम्यताको आधारमा सम्पर्क भाषाको छनौट गरी पठनपाठन गर्न सकिन्छ।
- झ) मातृभाषाको प्रयोगले नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषा कमजोर हुन्छ भन्ने भ्रमलाई निप्तेज गर्न प्रारम्भिक तहमा मातृभाषामा बालबालिकाहरूले सिक्ने अवसर प्राप्त गरे उनीहरूको संज्ञानको पर्याप्त विकास हुने, परिणामस्वरूप दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको समेतको सिकाइ मजबुत हुने कुरा समुदाय र विद्यालयमा सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ।
- ञ) भाषाको जगेर्नाका लागि स्वयम् अभिभावक र समुदायले आफ्नो मातृभाषा घरपरिवारमा, छरछिमेकमा, छोराछोरीहरूसँग बोल्नु जरुरी छ। मातृभाषा बोल्दा हीनताबोध हुने कुरालाई हटाउन सचेतना कार्यक्रम गरिनुपर्दछ।

- ट) विद्यालयीय शिक्षाका लागि प्रमुख जिम्मेवार निकाय स्थानीय निकाय भएकाले सोसम्बन्धमा क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु उचित हुन्छ।
- ठ) बालविकास तथा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम पनि मातृभाषामा गर्न सके यसले कार्यक्रममा सहभागिता वृद्धि गरी प्रभावकारिता समेत ल्याउँछ।
- ड) भाषिक नक्साङ्कन कार्य विद्यालयको मात्र नगरी समुदायको पनि भाषिक नक्साङ्कन गर्न सकेमा अझ स्पष्ट चित्र प्राप्त हुन्छ।
- ढ) मातृभाषा र माध्यम भाषाका सन्दर्भमा नीतिगत लागि स्थानीय निकायलाई बढी जिम्मेवारीबोध गराउन जरुरी देखिन्छ।

४.२.१७ उर्दू भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७४/२०७५ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी कार्यक्रम अन्तरगत मायादेवी गाउँपालिका, कपिलवस्तु, प्रदेश नं. ५ मा भोजपुरी भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता अब्दुल सलाम तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- क) प्रस्तुत भएको मायादेवी गाउँपालिकाको नक्साङ्कन प्रतिवेदनले सबै घरधुरी समेट्न नसकेकोले कुनै वा एकभन्दा बढी मातृभाषालाई शिक्षामा उपयोग गर्न सबै जनताको घरधुरी सर्वेक्षण आवश्यक छ। यस सर्वेक्षणलाई प्रारम्भिक सर्वेक्षण तथा प्रतिवेदन मानी स्थानीय अभिभावकको सहकार्यमा पुनः सर्वेक्षण आवश्यक छ।
- ख) पुनः नक्साङ्कन गर्दा स्थानीय सरकारको अगुवाइमा कार्य सम्पादन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- ग) उल्लिखित आधारमा पुनः नक्साङ्कनको काम गर्दा विद्यालयको क्षमता, शिक्षक तयारी र सिकाइका लागि चाहिने अन्य सामग्री समेतको पहिचान आवश्यक छ।
- घ) उल्लिखित सर्वेक्षण गर्दा औपचारिक शिक्षामा, प्रारम्भिक बाल शिक्षामा र अनौपचारिक शिक्षा सञ्चालन गर्दा जरुरी हुने शिक्षण सिकाइका लागि सूचना समेत लिन आवश्यक छ।
- ङ) यस गाउँपालिकाका विभिन्न विद्यालयका सेवाक्षेत्रमा उपयोग हुने भाषाहरूको क्षमताका विषयको जानकारी लिन आवश्यक छ।
- च) विद्यालयमा माध्यमको छनोट गर्दा अभिभावकको सहकार्य र सहमतिमा छनोट गर्न आवश्यक छ। यस कार्यमा स्थानीय सरकारको सक्रियता जरुरी हुन्छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- क) यस क्षेत्रमा विशेष रूपमा उर्दू मातृभाषा, अवधी मातृभाषा, अरबिक, थारु मातृभाषा, हिन्दी भाषा, मगर र भोजपुरी भाषा स्थानीय भाषाका रूपमा उपयोग हुने भेटिएको छ। यस्ता भाषाको लेख्यस्वरूप निर्माण गर्ने, मानक बनाउने, शब्द सङ्कलन गर्ने, शब्दकोश निर्माण गर्ने जस्ता भाषा विकासका काम गर्नुपर्दछ।
- ख) माध्यमका रूपमा कुनै भाषाको उपयोग गर्दा त्यस्ता भाषाको व्याकरण चाहिन्छ। यहाँ छनोट हुने भाषाको व्याकरण तयारी तत्कालै गर्नु आवश्यक छ।
- ग) कुनै भाषालाई माध्यम बनाई शिक्षण सञ्चालन गर्दा चाहिने न्यूनतम पूर्वधारमा मातृभाषी शिक्षक, पेशागत सहयोग, मातृभाषालाई माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षण गर्न पाठ्यपुस्तकको तयारी र शिक्षण सिकाइका सामग्रीको तयारी हुनु आवश्यक देखिएको छ।
- घ) भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायहरूबाट भाषिक योजना गर्नु आवश्यक छ।
- ङ) विद्यालयहरूले सञ्चार क्षमता भएको स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेको भाषालाई माध्यम वा विषयका रूपमा छनोट गर्ने रणनीति लिनुपर्छ। अधिक मातृभाषी उपस्थिति भएका कक्षामा भने बहुभाषी कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीतिलाई उपयोग ल्याउनु उपयुक्त हुन्छ।

शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोगको सम्भाव्यता

- क) यहाँ पहिलो स्थानमा अवधी भाषा, दोस्रोमा उर्दू भाषा, तेस्रो हिन्दी, थारु, भोजपुरी र नेपाली देखिएका छन्। अतः विद्यालयले सञ्चालन गर्ने विभिन्न कार्यक्रममा समुदायका व्यक्ति तथा अभिभावकसँग कार्य गर्दा उर्दू भाषालाई आधारभूत तहको सिकाइका लागि उपयोग हुने अवस्था छ। यस आधारमा उर्दू भाषालाई आधारभूत तहको सिकाइका लागि उपयोग गर्न र सम्पर्क गर्न सक्ने मुस्लिम देशहरू जस्तै भाषाका रूपमा स्थान दिने काम गर्नु पर्दछ।
- ख) स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेका यहाँका मातृभाषाहरूलाई देहाय अनुसार उपयोग गर्ने रणनीति लिनु उपयुक्त देखिएको छ:
 - अ) माथि उल्लिखित भाषाहरूमध्ये पहिलो चरणमा कुनै विद्यालयका ६० प्रतिशत बालबालिकाहरू कुनै भाषामा सञ्चार गर्नु सक्दछन् भने त्यस्ता विद्यालयमा त्यस भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ। यस्तै अवस्था अरू भाषामा अन्य विद्यालयमा भएका माध्यमका रूपमा भाषा प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्ने रणनीति लिनु उपयुक्त हुन्छ।
 - आ) कुनै विद्यालयमा एकभन्दा बढी अन्य भाषाका बालबालिका छन् भने कक्षामा भएका अन्य भाषिक पृष्ठभूमि भएका बालबालिका आधारमा भाषिक विविधतालाई ख्याल गरी शिक्षण कार्य गर्न व्यक्तिगत क्रियाकालप निश्चित गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्ने।

- इ) कक्षामा दुईदेखि पाँच भाषासम्मका विद्यार्थी ६० प्रतिशत कम छन् भने त्यस्ता विद्यालयमा समानान्तर सिकाइ प्रक्रिया अपनाएर सिकाउने गरी सबै भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्दै सिकाउने रणनीति शिक्षकलाई लिन लगाउनु उपयुक्त हुन्छ। यस्तो अवस्थामा ३ देखि ५ वटा भाषाको प्रयोग गरी सिकाइ सिकाउन सकिन्छ। यसमा एकै पटक सबै पटक सबैलाई सिकाउने, भाषाको कुनो बनाउने वा बहुभाषिक समुहका सिकाइ व्यवस्थापन गर्ने जस्ता रणनीति लिन उपयुक्त हुन्छ।
- उ) ५० प्रतिशतभन्दा कम बालबालिका भएका कक्षा र दुईभन्दा बढी भाषाको पृष्ठभूमि भएका बालबालिका छन् भने त्यस्ता विद्यालयमा बहुभाषिक कक्षा सञ्चालनको आधार बनाउनु पर्दछ।
- ऊ) विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या न्यून छ तर उसले आफ्नो मातृभाषालाई सिकाइका रूपमा उपयोग गर्न चाहन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा विषयका रूपमा सिक्ने वातावरण तयार गर्नु पर्दछ।
- ए) विद्यालयमा आउने बालबालिकाको भाषिक पृष्ठभूमिलाई आधार मानेर सबै शिक्षकलाई भाषिक विविधतासम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
- ग) विद्यालयमा आधारभूत तहको १ देखि ३ सम्म पहिलो चरणमा उर्दू र अवधी भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गरी शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुने देखिएको छ।
- घ) विद्यालयमा स्थानीय समुदायमा उपयोग हुने मातृभाषारूलाई माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षण प्रयोग गर्दा शिक्षण सामग्री तयार गर्न, भौतिक एवम् शैक्षिक वातावरण तयार गर्न थप साधन र स्रोतको प्रबन्ध गर्नु पर्दछ।
- ङ) सिकारूहरू नेपालीमा सिक्न अभ्यास भएका कारणले मातृभाषाका रूपमा नेपाली वा अवधी वा उर्दू तीनै प्रयोग गरे वा एक मात्र भाषालाई माध्यम बनाए पनि अर्काको सहयोग आवश्यक छ। यस कार्यमा शिक्षकको तयारी आवश्यक छ।
- च) सरकारले आफ्नो शैक्षिक ऐन कानूनमा संशोधन गरी मदरसाहरूलाई अलग राखेर तिनको प्रमाणपत्रलाई प्रमाणित गरेको र त्यसको लागि लामो कानुनी प्रक्रिया नबनाइयोस् चाहे त्यसको लागि एउटा संस्था निर्माण नै किन नगर्न परोस्। त्यो संस्थाले मदरसाको प्रमाणपत्रलाई सरकारी शिक्षा विभागको मापदण्डमा मापन गरी त्यस सरहको हैसियत निर्धारण गरेको वा शैक्षिक वर्षको अवधिलाई पत्ता लगाएर वा त्यसको विश्वसनीय जानकारी लिएर त्यसको आधारमा प्रमाण पत्र दिइयोस्।
- छ) कुनै मदरसा हरेक प्रकारले स्वतन्त्र रहेर काम गर्न चाहन्छ भने मदरसा शिक्षा ऐनमा यसको पनि समाधान हुनुपर्छ।

४.२.१८ थारू भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

थारू भाषाको शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन कार्यक्रम अन्तर्गत गाउँपालिका, दाङ, प्रदेश नं. ५ मा थारू भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येताहरू उदय आले र पवनकुमार थारूले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

अध्ययनको सुझाव तथा सिफारिस

- क) मातृभाषाहरूको संरक्षणमा धेरै ढिला हुनु भन्दा अगावै यस दिशातर्फ काम गर्नुपर्ने देखिएको छ।
- ख) भाषाका वक्ताहरूमा आफ्ना मातृभाषाप्रति सकारात्मक धारणा वृद्धि गराउन पनि उत्तिकै जरुरी छ।
- ग) माध्यमका रूपमा स्थानीय भाषालाई उपयोग गर्न सहयोगी शिक्षण सामग्री चाहिन्छ। थारू मातृभाषालाई माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्न विषयगत पुस्तक र तालिमप्राप्त शिक्षक व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ।
- घ) विषयगत पुस्तकका साथै अन्य शिक्षणसामग्री, कक्षामा आधुनिक सिकाइका प्रविधि, कक्षा व्यवस्थापन, मूल्याङ्कनका आधारहरू व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिएको छ।
- ङ) मातृभाषा विकासका लागि बहुभाषी शिक्षा स्थानीय समुदायको संलग्नतामा कार्यान्वयन गर्न सकेमा सफलता प्राप्त हुनेछ।
- च) शिक्षा मातृभाषा वा विषयका रूपमा उपयोग गर्ने कार्यक्रम तयार गरी स्थानीय सरकारले विद्यालय निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिएको छ।
- छ) नेपाली र अङ्ग्रेजीमा दक्ष बनाउन पनि मातृभाषामा दक्ष हुनुपर्छ भन्ने चेतनामूलक जागरण चलाउन आवश्यक छ।
- ज) मातृभाषालाई माध्यम एवम् विषयका रूपमा अध्यापन गर्न मातृभाषा तालिमको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ।

४.२.१९ सुनुवार भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७४/२०७५ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धीकार्यक्रम खिजीदेम्बा गाउँपालिका, ओखलढुङ्गा प्रदेश नं १ सुनुवार भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता उत्तमकुमार सुनुवारले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- क) प्रस्तुत भएको खिजीदेम्बा गाउँपालिकाको नक्साङ्कन प्रतिवेदनले सबै घरधुरी समेट्न नसकेकोले स्थानीय समुदायमा उपयोग भइरहेका मातृभाषामध्ये कुनै वा एकभन्दा बढी मातृभाषालाई शिक्षामा उपयोग गर्न सबै जनताको घरधुरी सर्वेक्षण आवश्यक छ।
- ख) पुनः नक्साङ्कन गर्दा स्थानीय सरकारको अगुवाइमा कार्य सम्पादन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- ग) उल्लिखित आधारमा पुनः नक्साङ्कनको काम गर्दा विद्यालयको क्षमता, शिक्षक तयारी र सिकाइका लागि चाहिने अन्य सामग्री समेतको पहिचान आवश्यक छ।
- घ) उल्लिखित सर्वेक्षण गर्दा औपचारिक शिक्षामा, प्रारम्भिक बाल शिक्षामा र अनौपचारिक शिक्षा सञ्चालन गर्दा जरुरी हुने शिक्षण सिकाइका सूचना समेत लिन आवश्यक छ। प्रभावकारी सिकाइका लागि मातृभाषामा कक्षा सञ्चालन आवश्यक छ।
- ङ) यस गाउँपालिकाका विभिन्न विद्यालयका सेवा क्षेत्रमा उपयोग हुने भाषाहरूको क्षमताका विषयको जानकारी लिन आवश्यक छ।
- च) विद्यालयमा माध्यमको छनोट गर्दा अभिभावकको सहकार्य र सहमतीमा छनोट गर्न आवश्यक छ। यस कार्यमा स्थानीय सरकारको सक्रियता जरुरी हुन्छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- क) यस क्षेत्रमा विशेष रूपमा कोइँच सुनुवार भाषा, कोइँच सुनुवार भाषा, तामाङ, शेर्पा, नेवार, कोइँच सुनुवार र दार्चुलेली भाषा स्थानीय भाषाका रूपमा उपयोग हुने भेटिएको छ। यहाँ प्रयोग हुने भाषाको लेख्यस्वरूप नभएकाले यस्ता भाषाको लेख्य स्वरूप निर्माण गर्ने, मानक बनाउने, शब्द सङ्कलन गर्ने, शब्दकोश निर्माण गर्ने जस्ता भाषा विकासका काम गर्नु पर्दछ।
- ख) माध्यमका रूपमा कुनै भाषाको प्रयोग गर्नका लागि त्यस्ता भाषाको व्याकरण चाहिने हुनाले व्याकरण तयारी तत्कालै गर्नु आवश्यक छ।
- ग) कुनै भाषालाई माध्यम बनाइ शिक्षण सञ्चालन गर्दा चाहिने न्यूनतम पूर्वाधार, मातृभाषी शिक्षक, पेसागत सहयोग, मातृभाषालाई माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षण गर्न पाठ्यपुस्तकको तयारी र शिक्षण सिकाइका सामग्रीको तयारी हुनु आवश्यक छ।
- घ) भाषाको स्तर पहिचान गरी स्थानीय निकायहरूबाट भाषिक योजना तयार गर्नु आवश्यक छ।
- ङ) विद्यालयहरूलाई परिचालन गरी आआफ्नो सेवा क्षेत्रमा बोलिने भाषाको अध्ययन गर्न लगाउने र सञ्चारण क्षमता भएको स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेको भाषालाई माध्यम वा विषयका रूपमा छनोट गर्ने रणनीति तयार गर्न सक्दछ। अधिक मातृभाषी सिकारुको उपस्थिति भएका कक्षामा भने बहुभाषी कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीतिलाई उपयोगमा ल्याउनु उपयुक्त हुन्छ।

शिक्षा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- क) यहाँ पहिलो स्थानमा कोइँच सुनुवार भाषा, दोस्रोमा कोइँच सुनुवार कोइँच सुनुवार, तेस्रोमा तामाङ, कोइँच सुनुवार र नेपाली देखिएका छन्। यहाँका समुदायमा भाषिक समुदाय जुन छ मातृभाषा पनि सोहीअनुसार प्रयोग भएको पाइएको छ। विद्यालयले सञ्चालन गर्ने विभिन्न कार्यक्रममा समुदायका व्यक्ति तथा अभिभावकसँग कार्य गर्दा कोइँच सुनुवार भाषाको अधिक उपयोग हुने अवस्था छ। यस आधारमा कोइँच सुनुवार भाषालाई आधारभूत तहको सिकाइका लागि उपयोग गर्न र सम्पर्क गर्न सक्ने भाषाका रूपमा स्थान दिने काम गर्नु पर्दछ।
- ख) स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेका यहाँका मातृभाषाहरूलाई देहायअनुसार उपयोग गर्ने रणनीति लिनु उपयुक्त देखेको छ।
- अ) पहिलो चरणमा कुनै विद्यालयका ६० प्रतिशत बालबालिकाहरू कुनै भाषामा सञ्चारण गर्न सक्छन् भने त्यस्ता विद्यालयमा त्यस भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ। यस्तै अवस्था अरु भाषामा अन्य विद्यालयमा भएमा माध्यमका रूपमा भाषा प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्ने रणनीति लिनु उपयुक्त हुन्छ। बालबालिकाका अतिरिक्त अभिभावक तथा शिक्षकलाई लक्षित भाषा प्रयोगका लागि प्रोत्साहन गर्ने गर्नु पर्दछ।
- आ) कुनै विद्यालयमा एकभन्दा बढी अन्य भाषाका बालबालिका छन् भने कक्षामा भएका अन्य भाषिक पृष्ठभूमि भएका बालबालिकाका आधारमा भाषिक विविधतालाई ख्याल गरी शिक्षण कार्य गर्न व्यक्तिगत क्रियाकलाप निश्चित गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ।
- इ) कक्षामा ६० प्रतिशत भन्दा कम सङ्ख्यामा दुईदेखि पाँच भाषासम्मका विद्यार्थी अध्ययनरत विद्यालयमा समानान्तर सिकाइ प्रतिक्रिया अपनाएर सिकाउने गरी सबै भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्दै सिकाउने रणनीति शिक्षकलाई लिन लगाउनु उपयुक्त हुन्छ। यसमा एकै पटक सबैलाई सिकाउने, भाषाको कुनो बनाउने वा बहुसमूहको सिकाइ व्यवस्थापन गर्ने जस्ता रणनीति लिन उपयुक्त हुन्छ।
- उ) कुनै कक्षामा एउटा भाषाका ५० प्रतिशतभन्दा कम बालबालिका भएका र दुईभन्दा बढी भाषाको पृष्ठभूमि भएका बालबालिका छन् भने कक्षामा बहुभाषिक कक्षा सञ्चालनको आधार बनाउनु पर्दछ।
- ऊ) विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या न्यून छ तर उसले आफ्नो मातृभाषालाई सिकाइका रूपमा उपयोग गर्न चाहन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा विषयका रूपमा सिक्न सक्ने वातावरण तयार गर्नुपर्दछ।
- ए) विद्यालयमा आउने बालबालिकाको भाषिक पृष्ठभूमिलाई आधार मानेर सबै

बालबालिकालाई समान किसिमले सिकाइका अवसर प्रदान गर्नका लागि सबै शिक्षकलाई भाषिक विविधता सम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

- ग) यहाँका २१ विद्यालयहरूमध्ये १५ विद्यालयहरूमा ६० प्रतिशतभन्दा बढी बाल बालिकाहरू कोइँच सुनुवार भाषा बोल्ने बालबालिका रहेका हुँदा उल्लिखित १५ ओटा विद्यालयमा आधारभूत तहको कक्षा १-३ सम्म पहिलो चरणमा कोइँच सुनुवार मातृभाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा उपयोग गरी शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुने देखिएको छ।
- घ) यसैगरी एउटा विद्यालयमा ८५ प्रतिशत बालबालिका दार्चुलेली पहिलो मातृभाषा उपयोग गर्ने भएको पाइएको छ। यहाँ दार्चुलेली भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न उपयुक्त हुने देखिएको छ। प्रस्तुत गरिएको यस तथ्याङ्कलाई पुनः प्रमाणीकरण गरेर मात्र माध्यम छनोट गर्न उपयुक्त हुन्छ।
- ङ) विद्यालयमा स्थानीय समुदायमा उपयोग हुने मातृभाषाहरूलाई माध्यम वा विषयका रूपमा शिक्षामा प्रयोग गर्नका लागि शिक्षण सामग्री निर्माण, विद्यालयको भौतिक र शैक्षिक वातावरण गर्नका लागि थप स्रोत र साधनको प्रबन्ध आवश्यक छ।
- च) विद्यार्थीहरू नेपाली भाषामा सिक्न अभ्यस्त भएका कारण मातृभाषाका रूपमा नेपाली वा कोइँच सुनुवार भाषा दबै प्रयोग गरे वा एक मात्र भाषालाई माध्यम बनाए पनि अर्को भाषाको सहयोग लिने किसिमको सिकाइ अघि बढाउनु अनिवार्य छ। यस कार्यमा शिक्षकको तयारी आवश्यक छ।

४.२.२० बज्जिका भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू यस आयोगबाट आ.व.२०७४/२०७५ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी रामनगर गाउँपालिका, प्रदेश नं २ सुनुवार भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता डा. डिल्लीराम रिमालले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले प्रस्तुत गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

- क) विभिन्न कारणले गर्दा बज्जिका भाषाको इतिहास लेखन हुन सकेको, भाषाको विकास ओझेलमा परेको अवस्था छ। यसर्थ यस भाषाको आधिकारिक इतिहास लेखन विकासका लागि रणनीति तयार गरी योजनाबद्ध किसिमले कार्यान्वयनमा लैजान आवश्यक देखिएको छ।
- ख) यस गाउँपालिका क्षेत्रमा बज्जिका, नेपाली, उर्दू, मैथिली, भोजपुरी र हिन्दी भाषा बोलिन्छन् बज्जिका भाषाको प्रयोग अग्रस्थानमा छ। यहाँका समुदायले सबै काममा बज्जिका भाषा प्रयोग गर्दछन्। यसै आधारमा विद्यालयहरूमा पनि बज्जिका भाषा प्रयोगका आधारहरू निर्माण गरी

शिक्षण सिकाइमा प्रयोग गर्ने आधार तयार गर्नु जरूरी देखिएको छ।

- ग) बज्जिका भाषा यस गाउँपालिकाका सबैजसो क्षेत्रमा मातृभाषाका रूपमा र दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने सम्भावना भएको हुँदा विद्यालयका शिक्षकलाई बज्जिका भाषा प्रयोगको तालिम दिन जरूरी छ।
- घ) शिक्षण सिकाइमा शिक्षकले बज्जिका भाषाको प्रयोगका आधार तयार गरी कार्यान्वयनमा लैजानु जरूरी देखिएको छ। यस कार्यका लागि स्थानीय तहलाई जिम्मेवार बनाउनु उपयुक्त हुन्छ।
- ङ) अनौपचारिक शिक्षा, बाल शिक्षाका कक्षा सञ्चालन गर्दा बज्जिका भाषामा सञ्चालन गर्ने र त्यसका लागि पठनसामग्री बज्जिका भाषामा तयार गर्नुपर्दछ। यस कार्यको संयोजन, समन्वय र व्यवस्थापन गाउँपालिकाले गर्नुपर्दछ।
- च) बज्जिका लगायतका स्थानीय रूपमा उपयोगमा रहेका भाषाको संरक्षण गर्न, सिकाइ अघि बढाउन, सबै जनसमुदायको समन्वय गर्न, भाषाको विकास गर्नका लागि स्थानीय समुदाय परिचालन गरी आवश्यक योजना निर्माण गरी कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ।
- छ) यहाँका विद्यालयहरूमा बज्जिका भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न उपयुक्त हुने हुँदा बाल कक्षादेखि कक्षा ८ सम्म स्थानीय रूपमा प्रयोगमा रहेको बज्जिका भाषालाई माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। यसअन्तर्गत पहिलो चरणमा बाल विकास कक्षादेखि कक्षा ३ सम्म, दोस्रो चरणमा कक्षा ५ सम्म र तेस्रो चरणमा कक्षा ८ सम्म माध्यमका रूपमा उपयोग गर्ने नीति लिनुपर्दछ। यस प्रयोजनका लागि पाठ्यसामग्री, शिक्षक व्यवस्था, शिक्षक तालिम र प्रविधिको व्यवस्था तथा प्रयोग, शिक्षणीय आवश्यकता परिपूर्तिका लागि आर्थिक स्रोतको आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्दछ। कार्यक्रम थालनीपछि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अनुगमनजस्ता विषयलाई पहिलो चरणमा व्यवस्था गरिनु आवश्यक हुन्छ।
- ज) यस क्षेत्रका अधिकांश व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने बज्जिका भाषाको उपयोग गरी पठनपाठन गर्ने यसका लागि आवश्यक कार्य योजना तयार गर्न विद्यालयका शिक्षकलाई प्रयोग गर्ने।
- झ) विद्यालयमा सहक्रियाकलाप, अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा स्थानीय भाषाको प्रयोग सम्बन्धमा आधार तयार गर्ने। स्थानीय भाषामा विभिन्न साहित्यिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने।
- ञ) स्थानीय भाषाको प्रयोगगरी शिक्षण सिकाइ अघि बढाउन आवश्यक पर्ने भाषा सिकाइसम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गर्ने। शिक्षकलाई शिक्षण प्रभावकारी बनाउन आवश्यक पर्ने शिक्षण योजना बनाउन प्रोत्साहन गर्ने र बनाएका योजनाका आधारमा शिक्षण गर्न सहयोग गर्ने।
- ट) स्थानीय तहले बनाएको भाषा प्रयोगको योजना र कार्यान्वयन निर्देशनका आधारमा कक्षा सञ्चालनको व्यवस्था गर्ने।
- ठ) आर्थिक स्रोतको परिचालन तथा व्यवस्थापनका लागि पालिका र वडाहरूसँग सहकार्य गर्नुको साथै

स्थानीय भाषाको विकासमा संलग्न व्यक्ति तथा समुदायसंग आवश्यक सहकार्य गर्ने,

ड) यहाँका विद्यालयहरूमा सिकाइको माध्यमका रूपमा उपयोग हुने सम्भावना भएको बज्जिका भाषा र अन्य भाषा प्रयोगको योजना बनाई कार्यान्वयनमा लैजाने। माथिका विभिन्न शीर्षकमा गरिएको विश्लेषणको आधारमा मातृभाषालाई सिकाइको माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न गाउँपालिका तहबाट देहायअनुसारका व्यवस्था गरिनु पर्दछः

अ) नेपालको जनगणना, २०६८ को भाषा सम्बन्धी तथ्याङ्क र यस गाउँपालिका क्षेत्रमा बोलिने भाषाहरूको अवस्थाको पुनरावलोकन गरी स्थानीय तहमा भाषा उपयोगसम्बन्धी नीति तयार गर्ने। यस नीतिमा गाउँपालिकाले प्रयोग गर्ने भाषा, स्थानीय समुदायको प्रयोगमा रहेका सबै भाषाहरूको विकास, विस्तार र संरक्षणको नीति तयार गर्ने।

आ) विद्यालयहरूको पठनपाठनको अवस्थाको अध्ययन गरी भाषा प्रयोगको मानक तयार गर्ने। यस मानकमा कति कक्षासम्म स्थानीय भाषालाई माध्यमका रूपमा उपयोग गर्ने ? भाषा प्रयोगलाई विभिन्न चरणमा विभाजन गरी पहिलो चरणमा गर्नु पर्ने काम र यसको तयारी, दोस्रो चरणमा गर्नुपर्ने काम र तयारी गरी कार्यसम्पादनको खाका तयार गरी कार्यान्वयन थालनी गर्ने।

इ) गाउँपालिकाको अगुवाइमा बनेका नीति र कार्यक्रमहरूलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक स्रोत र कार्यान्वयन संयन्त्र तयार गर्ने।

ई) भाषालाई शिक्षामा माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न बनेका नीति, कार्यक्रम र कार्यान्वयन संयन्त्रले कार्यान्वयन योजाना बनाई कार्यान्वयनका लागि तयारी गर्ने। यसमा पालिकाका प्रतिनिधि, समाजसेवी, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरू, स्थानीय समाजसेवी, अगुवा, भाषाका अभियान्ता, शिक्षक तथा अन्य स्थानीय जिम्मेवार व्यक्तिहरूको उपस्थितिमा विद्यालयमा सिकाइको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न आवश्यक तयारीको काम गर्ने।

उ) गाउँपालिकाका सबै क्षेत्रमा प्रयोग भैरहेका सबै भाषाको अध्ययन गरी शिक्षण सिकाइको माध्यमका रूपमा उपयोग हुन सक्ने, संरक्षण गर्नुपर्ने र विकास गर्नुपर्ने भाषाहरूको पहिचान गरी माध्यम र सञ्चारणका लागि निश्चित गर्ने। विद्यालयहरूलाई आवश्यक स्रोत उपलब्ध गराई माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न लगाउने। यस कार्यका लागि अनुगमनमार्फत क्षमता बृद्धिका लागि आवश्यक कार्यहरू गर्ने।

ऊ) बज्जिका भाषा यहाँका सबैको सञ्चार, घर व्यवहारको र सामान्य घरायसी प्रयोजनको भाषाका रूपमा यो प्रयोग हुने गरेको भए पनि यसको सर्वस्वीकार्य मानक रूप तयार नभएको हुँदा पालिकाले शिक्षणमा प्रयोग गर्नु पूर्व मानक रूप निश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ।

- ऋ) पहिलो चरणमा बाल विकासदेखि कक्षा ३ सम्म माध्यमका रूपमा भाषा प्रयोग गरी नमुना परीक्षण गर्ने र त्यस नमुना परीक्षणको नतिजा र विश्लेषणका आधारमा दोस्रो र तेस्रो चरणका कार्यको तयारी थालनी गरी कार्यान्वयनमा लैजानु आवश्यक छ। माध्यमका साथै विषयका रूपमा सिकाइको आवश्यक वातावरण तयार कार्यान्वयनमा लैजानु आवश्यक देखिएको छ।
- ए) बज्जिका भाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा शिक्षण सिकाइमा उपयोग गर्न पूर्वाधार, मानव संसाधन, आर्थिक स्रोत, स्रोत व्यक्तिजस्ता विषयमा प्रदेश तथा सङ्घीय सरकारसँग सहयोग लिनुपर्ने विषय तयारी गरी पालिका तथा प्रदेश तहबाट बजेट व्यवस्था गरिनु पर्दछ। माध्यमका रूपमा भाषालाई उपयोग गर्न आर्थिक तथा शैक्षिक नीति तयार गरी कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ। पालिका तहमै स्थानीय भाषाहरूलाई कसरी उपयोग गर्ने सोको कार्ययोजना बनाई आम सहमतिका आधारमा कार्यान्वयनमा लैजानु उपयुक्त हुने देखिएको छ।

मातृभाषाको विकास स्तर पहिचान

- क) यहाँका विद्यालयहरूमा सिकाइमा भाषाको प्रयोग सम्भावनाका दृष्टिले हेर्दा बज्जिका भाषाको प्रयोगको सम्भावना देखिएको हुँदा यस भाषाको मानक तयार गर्नुको साथै सिकाइमा प्रयोग गर्नका लागि व्याकरण, शब्दकोश, विभिन्न साहित्यका सामग्री व्यवस्था गर्नु जरुरी छ।
- ख) बज्जिका भाषाका वक्ताको वास्तविक सङ्ख्या पत्ता लगाउनको लागि कार्यका सबै क्षेत्र समेट्ने गरी पुनः सर्वेक्षण आवश्यक देखिएको छ। गाउँपालिकाले यस कार्यका लागि समन्वय गर्नुपर्दछ।
- ग) विद्यालयको सिकाइमा मातृभाषालाई प्रयोग गर्ने रणनीति तयार गर्दा सबै गाउँपालिका क्षेत्रमा बोलिने सबै भाषाको यथार्थ तथ्याङ्क आवश्यक पर्ने भएकाले यो विषय पालिकाको प्राथमिकतामा पर्नु पर्ने देखिन्छ।
- घ) सञ्चार माध्यममा बज्जिका भाषालाई कसरी उपयोग गर्ने भन्ने सम्बन्धमा रणनीति तयार गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस्तो रणनीति तयार गर्दा बज्जिका भाषालाई पत्रपत्रिका, विद्युतीय सञ्चार माध्यममा कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने रणनीति तयार गर्नुपर्दछ।
- ङ) बज्जिका भाषालाई सिकाइमा प्रयोग गर्नका लागि आन्तरिक सबलता बलियो बनाउन आवश्यक हुनुको साथै भाषाको आन्तरिक एवम् बाह्य सबलताका लागि थप काम गर्नुपर्दछ। भाषाको आन्तरिक सबलताका लागि थप कार्य गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यस भाषाको थप विकास तथा उन्नयनको कार्य योजना तयार गरी कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ।
- च) बज्जिका भाषाको मानक, थप पाठ्यसामग्री, भाषा प्रयोगको मार्गचित्र तयार गर्नका लागि स्थानीय सरकारको साथ र सहयोगको आवश्यकता रहेको छ।

- छ) बज्जिका भाषाको उत्थान र विकासमा बक्ताको प्रयासका अतिरिक्त स्थानीय प्रयास आवश्यक देखिएको छ। यस भाषाको विकासका लागि तीनओटै सरकारले योजना निर्माण गरी कार्यान्वयनमा लैजानु आवश्यक देखिएको छ।
- ज) बज्जिका भाषाको इतिहास लामो भए पनि करिब दुई दशकदेखि मात्र यसको आधिकारिक चर्चा प्रारम्भ भएको पाइएको छ। यो अवस्थालाई अध्ययन गर्दा यस भाषाको परम्परा र विकासमा विचलनको बिन्दुको पहिचान गरी यसको इतिहास त्यसै बिन्दुमा लगेर जोड्न आवश्यक छ।

शिक्षा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

- क) यस गाउँपालिकाका क्षेत्रका सबै विद्यालयको सेवा क्षेत्रमा बज्जिका भाषाको प्रयोग हुने गरेको पाइएको हुँदा यस भाषालाई माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने रणनीति तयार गरी कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ।
- ख) नतिजाको अध्ययन गर्दा स्थानीय मातृभाषामा लगभग ९० प्रतिशत बालबालिकाहरू बोल्ने हुँदा विद्यालयहरूमा भाषा प्रयोगको रणनीति तयार गर्दा स्थानीय भाषालाई प्रारम्भिक कक्षाको सिकाइमा प्रयोग गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।
- ग) यहाँका बालबालिकाहरूले बज्जिका भाषालाई माध्यम बनाएर शिक्षण सिकाइ गरे हुन्थ्यो भन्ने चाहना राखेको हुँदा सिकाइमा बज्जिका भाषाको प्रयोग सम्भावना देखिन्छ।
- घ) यहाँका कक्षामा नेपाली, भोजपुरी, उर्दू, मैथिली र बज्जिका मातृभाषी विद्यार्थीहरू भए पनि सबैको बोधगम्यताको भाषा भने बज्जिका नै देखिएको छ। अतः बज्जिका भाषा सिकाइको आधार भाषा बनिसकेको हुँदा यस भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भावना अधिक छ।
- ङ) मातृभाषाका रूपमा प्रयोग भइरहेको बज्जिका भाषालाई प्रयोग गर्नका लागि पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको व्यवस्था, शिक्षक निर्देशिका, थप पाठ्यसामग्री तयार गर्नुका साथै मानवीय स्रोतको व्यवस्था स्थानीय सरकारले गरिदिनु पर्दछ।
- च) बज्जिका भाषालाई सिकाइमा प्रयोग गर्ने योजना बनाई कार्यान्वयनमा लैजाँदा अभिभावकहरूको सहभागिता बढाउनु पर्दछ।
- छ) कक्षामा प्रयोग भइरहेको मातृभाषाको स्तरको अवलोकन गर्दा बज्जिका भाषामा सुनाइ र बोलाइको अवस्था अत्यन्त राम्रो देखिएको छ। यस आधारमा सिकाइमा यस भाषाको प्रयोग सम्भावना बढेको देखिन्छ।
- ज) विद्यालय बाहिरका सबै सञ्चार बज्जिकामा हुने भएकाले सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन बज्जिका भाषा आवश्यकताका रूपमा देखिएको छ।

४.२.२१ नेपालभाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व.२०७४/२०७५ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी अध्ययनअन्तर्गत धुलिखेल नगरपालिका, प्रदेश नं ३ मा नेपालभाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता प्रा.डा.ओमकारेश्वर श्रेष्ठले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनका सिफारिसहरू देहायबमोजिम छन्:

- क) धुलिखेलमा बोलिने नेपालभाषा भक्तपुर नेवारको उपभाषा हो । सामान्य बोलिचालीमा स्थानीय वर्ण केही फरक देखिए पनि यसको व्याकरण नेपालभाषाको मूल स्वरूपदेखि फरक छैन। शिक्षामा नेपाल भाषाको स्थानीय भाषिक भेदलाई माध्यम र विषयको रूपमा अपनाउनु उपयुक्त हुन्छ ।
- ख) धुलिखेल नगरपालिकाभित्र ५० वटा विद्यालयहरू सञ्चालित छन्। यस नगरपालिकामा रहेका विद्यालयको सङ्ख्या, शिक्षकहरूको सङ्ख्या, समुदायको उपस्थितिको आधारमा नेपालभाषाको शिक्षणसिकाइको माध्यमका रूपमा प्रयोगको सम्भाव्यता देखिएको छ।
- ग) नेपालभाषाको दैनन्दिनी काम गर्न हाल देवनागरी लिपिमा लेख्ने गरिएको छ तर नेपालभाषाको लेखनमा एक भन्दा बढी लिपिको प्रयोग हुने भएकाले विद्यार्थी र अभिभावकको इच्छाअनुसार रञ्जनालगायतका प्रचलित नेपाल लिपिको प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- घ) नेपाल भाषाको मानकीकरणमा मूलतः ९१० लेखनप्रणाली, ९२० भाषा, व्याकरण र कोशको निर्माण, ९३० भाषाको अध्ययन, ९४० पुस्तक प्रकाशन नेपालभाषामा प्रशस्त भएका छन्। तथापि नेपालभाषाको स्थानीय भेदअनुसार पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री निर्माण गरेर पठनपाठनमा गरिनु पर्दछ।
- ङ) प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषालाई अनिवार्य विषयका रूपमा राखेको छ भने नेपालभाषालाई विषयका रूपमा पठनपाठन गर्न सकिन्छ।
- च) नेपाल भाषा विषयका रूपमा पठनपाठन गरिँदा नेपालभाषाको संरचना र भाषामा सिर्जिएका साहित्यिक विधाको माध्यमबाट भाषिक सीप सिकाउनु पर्दछ।

४.२.२२ तामाङ भाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट आ.व. २०७६/२०७७ मा शिक्षामा मातृभाषा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धी खानीखोला गाउँपालिका, काभ्रेपलाञ्चोकमा तामाङ भाषाको शिक्षामा प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येता रमेश कुमार तामाङले तयार गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहाय बमोजिम छन्:

अ) विद्यालयमा भाषाको नक्साङ्कन

खानीखोला गाउँपालिकाभरिमा बोलिने मातृभाषाहरूको सूची र वक्ताको सङ्ख्या प्रति वर्ष आवधिक गरेर दुरुस्त राख्न आवश्यक छ। यसैगरी विद्यालयमा बालबालिकाले बोलिने मातृभाषाको सूची पनि निरन्तर आवधिक गरिनु पर्दछ।

आ) मातृभाषाको विकास स्तरको पहिचान

क) घरपरिवार, मेलापात, सांस्कृतिक अनुष्ठान, सार्वजनिक स्थल र कार्यक्रमहरूमा तामाङ समुदायले तामाङ भाषामा नै सञ्चार गर्ने, तिनवटै (बाजे पुस्ता, छोरा पुस्ता र नाती) पुस्ता बीचको संवाद तामाङ भाषामा नै हुने देखिन्छ। तथापि सरकारको एकभाषी नीति र सरकारी कर्मचारीहरूको मातृभाषालाई हेय दृष्टिले हेर्ने गरेकोले विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा नेपाली भाषातिर झुकाव बढ्दै मातृभाषाको प्रयोग खस्किन थालेको हुँदा मातृभाषाहरूको संरक्षणको लागि यथाशीघ्र बहुभाषिक नीति पारित गरेर लागू गरिनु पर्दछ।

ख) विद्यालयको प्राङ्गण, कक्षा कोठामा समेत तामाङ बालबालिकाहरू मातृभाषाको प्रयोग गर्दा रहेछन् तर शिक्षणको माध्यम भने नेपाली भाषामा हुने गरेको छ। गैरमातृभाषी शिक्षकहरूसमेत तामाङ भाषामा नै बोलचाल गर्दछन्। अभिभावकहरूसँग पनि उनीहरू मातृभाषामा नै बोल्दा रहेछन्। यस्तो परिवेशमा मातृभाषामा शिक्षा (मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा) लागू गरिनु पर्दछ।

ग) तामाङ भाषामा आलेखनको प्रयास राम्रो भएको, दर्जनौं सांस्कृतिक ग्रन्थहरू तयार भएको इतिहास छ। हालका पुस्ताले पनि पुस्तक लेख्ने कार्यलाई निरन्तरता दिइरहेका छन्। उनीहरूले गरिरहेका कार्यलाई प्रोत्साहित गरिनु पर्दछ, अभिलेखन गरिनु पर्दछ र संस्थागत रूपमा आर्थिक सहयोग पनि उपलब्ध गराउनु पर्दछ।

घ) तामाङ भाषामा साहित्य (सिर्जना पनि निरन्तर भइरहेको छ र सञ्चारका विभिन्न माध्यमहरूमा मातृभाषाको प्रयोग हुने गरेको छ। पत्रपत्रिका प्रकाशन भइरहेका छन्। आधुनिक सञ्चारमा माध्यमहरू (अनलाइन) र सामाजिक सञ्जालहरूमा समेत यहाँका तामाङहरू आफ्नो मातृभाषा प्रयोग गर्ने गर्दछन्। सरकारले यी प्रयासहरूलाई पुस्तकालय वा अभिलेखालयमार्फत् संरक्षण र संवर्धन गरिनु पर्दछ।

ङ) तामाङ भाषामा वर्ण निर्धारण, शब्दकोश तथा व्याकरण निर्माण भएको छ। अब शैक्षिक शब्दकोश र शैक्षिक व्याकरण लेखन गर्न सहयोग गरिनु पर्दछ।

इ) शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

क. खानीखोला गाउँपालिका क्षेत्रमा रहेका अधिकांश विद्यालयहरूको अध्ययन गर्दा सेवाक्षेत्रमा प्रयोग हुने सम्पर्कको भाषा, स्थानीय समुदायमा प्रयोग हुने मातृभाषा, स्थानीय समुदायको सम्पर्कको भाषा, समुदाय र समुदायको भाषा विद्यालय र अभिभावकबीचको भाषा विद्यार्थी र शिक्षकबीचको

सम्पर्कको भाषासमेत तामाङ भाषा रहेको हुँदा शिक्षणसिकाइको माध्यमका रूपमा अवलम्बन गरिनु पर्दछ। निरन्तरता दिनुपर्दछ।

- ख) खानीखोला गाउँपालिकामा जनसङ्ख्याको हिसाबले तामाङ भाषा पहिलो स्थानमा रहेको हुँदा तामाङ भाषालाई सबै विद्यालयहरूमा विषयका रूपमा पठनपाठन गर्न सकिने सम्भावना छ।
- ग) विद्यालय र अभिभावक, विद्यार्थी र शिक्षक, विद्यार्थी, समुदाय र विद्यालय आदिको सम्पर्क भाषा पनि तामाङ भाषा रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ। विद्यालयमा सञ्चालन गर्ने सम्पूर्ण अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा समेत एकआपसमा तामाङ भाषा नै प्रयोग गरेको देखिएको हुँदा अन्तर्संस्कृति र भाषिक सिकाइको परिवेश हरेक विद्यालयमा सिर्जना गरिनु पर्दछ।
- घ) खानीखोला तामाङ जातिको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक भूमि पनि हुनाले यहाँ तामाङ भाषाको लामो लेख्य परम्परा पनि रहेको छ। तामाङ भाषाको विकासका लागि तामाङ भाषा, लोकसाहित्य र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्धनसम्बन्धी विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु पर्दछ।

४.२.२३ दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरू

यस आयोगबाट दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणसम्बन्धी यस अध्ययनको प्रतिवेदन लेखन अध्येताहरू प्रा. डा हेमाङ्गराज अधिकारी र जयप्रसाद लम्सालले गरेका हुन्। उक्त अध्ययनले गरेका सुझाव तथा सिफारिस देहायबमोजिम छन्:

सुझाव र सिफारिसहरू

नीतिगत सुझाव

आधारभूत तहका तल्ला कक्षामा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन निम्नअनुसार शिक्षक तालिम र तयारी गराउनु आवश्यक छ।

- क) कक्षा ११ र १२ अन्तर्गत शिक्षा समूहको नेपाली विषयको पाठ्यक्रममा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणसम्बन्धी आवश्यक विषयवस्तु समावेश गरिनुपर्ने।
- ख) आधारभूत तहको नेपाली विषयको शिक्षक तालिममा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण सम्बन्धी मुख्यमुख्य विषयवस्तु समावेश गरिनुपर्ने।
- ग) मधेश क्षेत्र र पहाडमा नेपाली भाषा प्रयोग नहुने क्षेत्रका आधारभूत तहमा नेपाली भाषा अध्यापन गर्ने शिक्षकका लागि दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणसम्बन्धी छुट्टै तालिम सञ्चालन गरिनुपर्ने।
- घ) दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणसम्बन्धी शिक्षक तालिममा समावेश गरिनुपर्ने
- ङ) दोस्रो भाषाको परिचय, दोस्रो भाषा शिक्षण सिकाइको आवश्यकता र महत्त्व, दोस्रो भाषा शिक्षण सुनाइ बोलाइ सीप अभ्यासको महत्त्व, दोस्रो भाषा शिक्षण सिकाइका विधि र प्रक्रिया।

दोस्रो भाषा शिक्षणमा मातृभाषाको उपयोग

क) दोस्रो भाषा शिक्षण सिकाइमा सुनाइ सीप विकासका अभ्यास

अ) पहिलो चरणको अभ्यास

- नाम भनेको वस्तु देखाउने
- नाम भनेको वस्तु छुने
- गर भनेको काम गर्ने, जस्तो: उठ, बस, आऊ, जाऊ, हेर, ल्याऊ, देऊ आदि
- परिवेश भित्रको सामान्य कुराकानीमा प्रतिक्रिया जनाउने।

आ) दोस्रो चरणको अभ्यास

- छोटो बाल गीत सुनेर समूहमा गाउने
- परिवेशका छोटो कथा सुनेर प्रतिक्रिया जनाउने
- सोधेका प्रश्नको उत्तर भन्ने
- परिवेशका शब्दको श्रुतिलेखन गर्ने

दोस्रो भाषा शिक्षण सिकाइमा बोलाइ सीप विकासका अभ्यास

क) पहिलो चरणको अभ्यास

- क) छोटो प्रश्नको शब्दमा उत्तर भन्ने
- ख) चाहिएको कुरा माग्ने
- ग) अनुमति माग्ने
- घ) एक दुई शब्दमा प्रश्न सोध्ने

ख) दोस्रो चरणको अभ्यास

- क) सोधेका प्रश्नको उत्तर दिने
- परिवेशका कुरा बुझ्न प्रश्न सोध्ने
- आफ्ना बारेमा बताउने
- वस्तु, चित्र र देखेका घटनाको वर्णन गर्ने
- स्थानीय चलन चल्तीका बाल कथा भन्ने

दोस्रो भाषा शिक्षण सिकाइमा पढाइ सीप विकासको अभ्यास

- मात्रा नलागेका सगला वर्णले बनेका शब्द (परिवेशसँग मिल्ने) को पढाइ अभ्यास
- मात्रा लागेका सगला वर्णले बनेका शब्द (परिवेशसँग मिल्ने) को पढाइ अभ्यास
- परिवेशका शब्द र छोटो वाक्यको पढाइ अभ्यास

लेखाइको प्रारम्भिक अभ्यास

क) पहिलो चरणको अभ्यास

- रङ भर्ने, चित्र कोर्ने आदि
- सरलबाट जटिलतको क्रममा वर्णको अनुलेखन, जस्तो ग पछि भ, म आदि। त पछि व, ब, क आदि।
- मात्रा लागेका वर्णको अनुलेखन
- परिचित शब्दको अनुलेखन

ख) दोस्रो चरणको अभ्यास

- परिचित शब्दको श्रुतिलेखन
- आफ्नो नाम, घर ठेगाना आदि लेख्ने
- केही वाक्यमा परिचित वस्तु, चित्र र देखेका घटनाको वर्णन गर्ने।
- दोस्रो भाषा शिक्षणमा शब्द शिक्षणको महत्त्व र शब्द शिक्षणको अभ्यास
- दोस्रो भाषा सिकाइमा उच्चारण त्रुटि र उच्चारण शिक्षण
- दोस्रो भाषा शिक्षणमा पद सङ्गतिमा हुने त्रुटि र पदसङ्गतिको अभ्यास
- नेपाली भाषाका स्थानीय परिवेश सुहाउँदा बाल सन्दर्भसामग्री विकासका लागि बिग बुक निर्माणको अभ्यास
- तालिम सञ्चालन गर्दा कक्षामा हुने गरेका शिक्षण सिकाइको अनुभव लिएर विद्यालय परिवेशमा सञ्चालन गरिनुपर्ने।

कार्यकारी सुझाव

- क) विद्यालयका प्रधानाध्यापक, स्थानीय तहका शिक्षा प्रशासनका पदाधिकारी, विद्यालय व्यवस्थापनका पदाधिकारी, स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूलाई दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण सम्बन्धी अभिमुखीकरण गरिनुपर्ने।
- ख) पाठ्यपुस्तक परिमार्जन गर्दा निम्न कुरालाई समेत ख्याल गरेर परिमार्जन गरिनुपर्ने
- पाठ चयन गर्दा समयानुकूल र स्थानीय परिवेशसँग पनि मेल खाने पाठ चयन गरिनुपर्ने। उदाहरणका लागि कक्षा एकको ताराबाजी लै लै भन्ने बालगीतको पाठ, कक्षा दुईको फेरि मुसै भएस् भन्ने पाठका सट्टा अन्य पाठ राख्न सकिने।
 - धेरै लामा पाठभन्दा छोटो र रोचक पाठलाई महत्त्व दिइनुपर्ने। पाठ्यपुस्तकमा पाठको सङ्ख्या भन्दा क्रियाकलापलाई महत्त्व दिइनुपर्ने। पाठ्यपुस्तकको आकार भारी नगरेर तल्ला कक्षाका विद्यार्थीले सहजै चलाउन सक्ने हुनुपर्ने।

- नेपाली विषय नेपाली मातृभाषा नभएका बालबालिकाले पनि पढ्नुपर्ने भएकाले यस विषयको पाठ्यपुस्तकका अभ्यासलाई सम्भव भएसम्म सरल बनाइनु उपयुक्त हुने।
 - पाठ्यपुस्तकमा शब्द चयन गर्दा बालबालिकाले प्रयोग गर्ने र पहाड, हिमाल, तराई र पूर्व तथा पश्चिमसँग मेल खाने खालका साझा शब्द चयन गरिनुपर्ने। कोदाली, टौवा, डालो, खोरिया, जरुवा, चिबेजस्ता शब्द सीमित क्षेत्रमा प्रयोग हुन्छन् भने कोदालो, कौवा, सुगा, बोरा, पाखो, कुवाजस्ता शब्द व्यापक परिवेशमा प्रयोग हुन्छन्। पाठका अभ्यासमा शिक्षकले स्थानीय आवश्यकताका अनुसारका शब्द प्रयोग गर्न सक्छन्।
 - पाठ्यपुस्तकमा चयन गर्दा बालगीत र कथा जनबोली र बालबोलीका शब्द भएका सरल र रुचिकर बालगीत र बालकथालाई स्थान दिइनुपर्ने।
 - पाठमा त्यस पाठका विषयवस्तु र कठिन शब्द प्रस्ट पार्ने गरी चित्र संयोजन हुनुपर्ने। उदाहरणका लागि कुनै पाठमा दुम्सी छ भने त्यस पाठमा दुम्सीको चित्र राखिनु आवश्यक छ। चित्र राख्दा सम्बन्धित वस्तु, जीव र जनावर प्रस्ट हुने चित्र राखिनु पर्ने। चित्र राम्रो बनेन भने बाघ, कुकुर र स्याल उस्तै देखिन सक्छन्।
- ग) नेपाली भाषाको शिक्षक निर्देशिकामा कक्षामा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्ने विद्यार्थी भएमा उनीहरूलाई भाषाका चारै सिपमा थप अभ्यास गराउने, सामग्रीको प्रयोग गरेर योजनाबद्ध शब्द शिक्षण गर्ने, विद्यार्थीको उच्चारण समस्या पहिचान गरेर आवश्यक उच्चारण अभ्यास गराउने र उनीहरूको नेपाली भाषा प्रयोगमा हुने विभिन्न त्रुटि पहिचान गरी सुधार गराउने कुराको प्रस्ट निर्देशन तथा पाठ्यपुस्तकमा भएका शब्दको अर्थ राखिनु पर्ने।
- घ) विद्यालयमा नेपाली भाषा शब्दकोश राख्न र त्यसको प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गरिनु पर्ने। आधारभूत तहका तल्ला कक्षामा प्रयोग भएका नेपाली भाषाका शब्दको अर्थ अन्य मुख्य मुख्य भाषामा दिएर चित्रात्मक शब्दकोशको विकास र वितरण गरिनु पर्ने।
- ङ) तल्ला कक्षामा बुक कर्नरको व्यवस्था गरिनुपर्ने। यस्ता बुक कर्नरमा राखिने सन्दर्भ सामग्री निर्माण गर्दा सामग्रीको पृष्ठको माथिल्लो भागमा नेपाली भाषामा लेखिएका पाठ्यवस्तु र पेजको तल्लो भागमा मातृभाषामा अनुवाद गरिएको पाठ्यवस्तु राख्न उपयुक्त हुने। यस्ता सामग्री उपलब्ध हुन नसके स्थानीयस्तरमै बिग बुकका रूपमा विकास गर्न प्रोत्साहन गर्ने।

थप अध्ययनसम्बन्धी सुझाव

- क) नेपालमा भोजपुरी, बज्जिका र राना थारू भाषी समुदायका सघन बस्ती रहेका छन्। ती बस्तीमा नेपाली भाषाको प्रयोग अत्यन्त कम हुने भएकाले त्यहाँका विद्यालयलाई पनि आधार गरेर यस प्रकारको अध्ययन हुनु आवश्यक छ। त्यस अध्ययनबाट ती भाषाका बालबालिकालाई नेपाली सिकाइमा परेका समस्याका बारेमा जानकारी गर्न सकिन्छ।

- ख) तल्ला कक्षाका पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग गरिने आधारभूत शब्दावली पहिचानसम्बन्धी अध्ययन। यसले पाठ्यपुस्तक लेखकलाई यी कक्षामा प्रयोग गरिने शब्दचयनमा सहयोग गर्दछ।
- ग) स्थानीय मातृभाषा बोल्ने विद्यार्थीलाई नेपाली भाषाको सामान्य प्रयोग गर्न सक्ने हुन् र नेपाली मातृभाषीसहरको सीप आर्जन गर्न लाग्ने समयका विषयमा नेपाली भाषा सिकाइको लम्बीय अध्ययन। यसले स्थानीय मातृभाषी बालबालिकालाई मातृभाषाबाट नेपाली भाषामा स्थानान्तरण गर्ने कक्षा निश्चित हुन्छ।

खण्ड ग
निष्कर्ष, सुझाव तथा सिफारिस

अध्याय : पाँच

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सुझाव तथा सिफारिसहरू

नेपालको संविधानको धारा २८७ को व्यवस्थाबमोजिम आयोगले स्थापना काल वि.सं. २०७३ भदौ २३ गतेदेखि नै संवैधानिक दायित्व निर्वाह गर्दै आएको छ। आयोगले भाषासम्बन्धी संवैधानिक दायित्वअन्तर्गत धारा २८७ को उपधारा (६) को (क) बमोजिम नेपाल सरकारसमक्ष वि.सं.२०७८ मा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस र वि.सं.२०८० मा पूरक सिफारिस समेत गरिसकेको छ। साथै सोही धाराको उपधारा ६ को (ग) मा मातृभाषाहरूको स्तर पहिचान गरी शिक्षाको प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी सुझाव नेपाल सरकारसमक्ष पेश गर्ने संवैधानिक दायित्व रहेको छ। यसैगरी संविधानको धारा ७ को उपधारा (३) र भाषा आयोग ऐन, २०७४ को दफा ३ को (ख) र (ग) समेतका आधारमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी प्रतिवेदनमा समाविष्ट सुझाव र सिफारिसलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमार्फत् कार्यान्वयन गरी मातृभाषामा शिक्षा पाउने प्रत्येक नागरिकको भाषासम्बन्धी मौलिक अधिकारको प्रत्याभूति हुने अपेक्षा गर्दै मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिस गरिएको छ।

५.१ स्थानीय तहमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी स्थलगत अध्ययनका प्राप्तिहरू

नेपालको विद्यालय शिक्षामा एक भन्दा बढी भाषाहरूलाई माध्यमका रूपमा अवलम्बन गर्दै आएको छ। सामुदायिक विद्यालयहरूमा नेपाली र संस्थागत विद्यालयमा अङ्ग्रेजी भाषाले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ तथापि केही विद्यालयहरूमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको कार्यान्वयन हुँदै आएको छ। सामुदायिक (सरकारी) विद्यालयहरूको माध्यम भाषा अङ्ग्रेजी बनाउने पहल स्थानीय सरकारबाट भइरहेको देखिन्छ। अङ्ग्रेजी भाषा राम्रो बनाउने अभिलाषाबाट यो कार्य प्रेरित भएको पाइन्छ तर अङ्ग्रेजी मातृभाषा नभएका नेपालजस्ता मुलुकका सन्दर्भमा हालसम्म भएका अध्ययन, अनुसन्धानहरूले अङ्ग्रेजी माध्यमको शिक्षाले विद्यार्थीको संज्ञानको विकासमा अवरोध उत्पन्न भएको पुष्टि गरेका छन्। यसै गरी मातृभाषाबाट प्राप्त हुने ज्ञानको आधारसमेत कमजोर हुने, विद्यार्थीको आफ्नो भाषा हराउँदै जाने र पलायनमुखी प्रवृत्ति बढ्दै जाने जोखिम रहन्छ। शिक्षाको माध्यम भाषाभन्दा विषयको रूपमा सिकाइएको अङ्ग्रेजी विद्यार्थीको बहुपक्षीय विकासको लागि राम्रो हुने कुरा प्रमाणित भइसकेको छ। हाम्रा विद्यालयहरूको माध्यम भाषा अङ्ग्रेजी बनाउँदा एकातिर संविधानको पालना नहुने स्थिति छ भने अर्कोतिर बिना पूर्वाधार अङ्ग्रेजी माध्यममा विद्यालय रूपान्तरण गरिँदा उपलब्ध स्रोतसाधनको दुरुपयोग हुनुका साथै स्रोत व्यवस्थापनमा कठिनाइ उत्पन्न भएको देखिन्छ। शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रको प्रतिवेदनले विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको ज्ञान घट्दै गएको देखाएको छ। भाषा आयोगले गरेको अध्ययनबाट नयाँ पुस्तामा नेपाली भाषाको सक्षमता कमजोर रहेको पुष्टि गरेको छ। भाषा आयोगले करिब एक दशकको अवधिमा गरेको शिक्षामा

मातृभाषामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययनको निष्कर्षहरू देहायअनुसार रहेका छन्:

५.१.१ मातृभाषाको नक्साङ्कन

आयोगबाट २४ वटा स्थानीय तहहरूमा मातृभाषाको नक्साङ्कन गरी विद्यालय तहमा माध्यम र विषयका रूपमा मातृभाषा शिक्षणको आधार पत्ता लगाइएको छ। यस अध्ययनका मुख्य प्राप्तिहरू यसप्रकार छन्:

- विद्यालयमा नेपाली र अङ्ग्रेजीको मात्रै विस्तार भएको देखिन्छ।
- मातृभाषाप्रतिको सचेतना बढेको देखिएको छ तर मातृभाषाको पुस्तान्तरण घट्दै गएको देखिन्छ।
- मातृभाषाप्रति अधिकांश स्थानीय तहहरू उदासीन रहेको देखिन्छ।
- मातृभाषाहरूले बाह्य प्रोत्साहन पाउन सकेको देखिँदैन।

५.१.२ मातृभाषाको स्तर पहिचान

आयोगबाट करिब ९ वर्षको अवधिमा नेपालको विभिन्न प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको अध्ययनको क्रममा २४ वटा स्थानीय तहहरूमा मातृभाषाको स्तर पहिचान र शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन कार्य सम्पन्न भएको छ। यस अध्ययनबाट देहायका विषयहरू पहिचान भएका छन्:

- मातृभाषामा सामग्री निर्माण र प्रकाशन व्यक्तिगत प्रयासमा सीमित रहेको,
- सार्वजनिक सञ्चार र सम्प्रेषणमा मातृभाषाको प्रयोग विस्तारै कम हुँदै गएको,
- व्याकरण (वर्ण, शब्द, उच्चारण र लेखन पद्धति) विकासमा संस्थागत भूमिका नगण्य रहेको,
- मातृभाषाहरूको स्तरीकरणका चरण पूरा हुन नसकेको,
- भाषिक नियम निर्धारण/स्तरीकरण प्रारम्भिक अवस्थामा रहेको,
- मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयन/स्वीकार्यता निश्चित भईनसकेको,
- मातृभाषाको विस्तार/विकासका लागि नीतिगत र कार्यगत खाका तयार हुन नसकेको।

५.१.३ मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यता

आयोगबाट गरिएको शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययनमा हरेक स्थानीय तहका तीन/तीनवटा विद्यालयहरूमा विज्ञान र सामाजिक विषयको पठनपाठनका लागि प्रयोग गरिने माध्यम भाषाको कक्षा अवलोकनसहित मामला अध्ययन (Case Study) गरिएको थियो। उक्त अध्ययनहरूको आधारमा तलको निष्कर्ष निकालिएको छ:

- भाषाको सामाजिक स्तर/कार्यगत सम्बन्ध निर्धारण हुन बाँकी रहेको,
- भाषिक संरचना/स्थूल स्वरूपको विकास नगण्य रूपमा भएको,
- शिक्षामा भाषा (माध्यम र विषय) प्रतिको अवधारणा संविधानसम्मत हुन नसकेको साथै संविधानको

मर्मबमोजिम ऐन, नियमहरूमा समेत संशोधन हुन नसकेको,

- मातृभाषामा शिक्षाको मान्यता/अपनत्वको पक्ष अङ्ग्रेजी र नेपालीको समकक्षतामा पुग्न नसकेको र मातृभाषाप्रतिको हीनताबोध कम हुन नसकेको,
- स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घबाट मातृभाषाको प्रयोग विस्तारका लागि वातावरण निर्माण गर्ने कार्य हुन नसकेको,
- केही स्थानीय तहबाट मातृभाषामा शिक्षाको लागि प्रेरणादायी पहल भए तापनि विद्यालय वा शिक्षण संस्थामा मातृभाषाको प्रयोग विस्तारप्रति समग्रतामा राज्य प्रणाली उदासीन नै रहेको।

५.२ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी आधारहरू

आयोगले मातृभाषाको विकासको स्तर मापनका आधार निर्माण गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन गर्दै आएको छ। खास गरी मातृभाषाको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोगसम्बन्धी आधारहरूमा भाषिक समुदाय र अभिभावकहरूको सहभागिता, परिवार र समुदायमा मातृभाषाको प्रयोग, मातृभाषामा शिक्षाका लागि विद्यालयको प्रतिबद्धता, मातृभाषामा शिक्षाको विकासका लागि स्थानीय तहको नेतृत्वदायी भूमिका, मातृभाषी शिक्षकको उपलब्धता र क्षमता विकास, पाठ्यक्रमको आधारमा सक्षमताहरूको निर्धारण, मातृभाषामा शिक्षाको मूल्याङ्कन प्रणालीको स्वरूप निर्धारण, मातृभाषाका मौखिक पाठ सङ्कलन, पाठ्यपुस्तकलगायतका लेख्य सामग्रीको उपलब्धता पर्दछन्। साथै वर्ण पहिचान, शब्दकोश विकास, लेख्य व्याकरणको निर्माण, प्राविधिक सहयोग र परामर्शको उपलब्धता, आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन अन्य आधारहरू हुन्। स्थानीय तह र समुदायस्तरमा भाषा योजना निर्माण (भाषाको कामकाजको योजना, भाषाको विकास योजना, भाषाको सिकाइ योजना र भाषाको सम्मान प्राप्तिको योजना) र स्थानीय तह, विद्यालय, समुदाय र नागरिक समाजबीचको सहकार्य जस्ता आधारहरू रहेका छन्। मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी प्रमुख आधारहरूलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छः

५.२.१ नीतिगत र कानुनी प्रबन्ध

संविधानको धारा ३१ (५) को प्रावधानबमोजिम मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा कानुनी आधार निर्माण भएको हुनुपर्नेछ।

५.२.२ स्थानीय तहको नेतृत्वदायी भूमिका

मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तहले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरेको हुनुपर्नेछ।

५.२.३ समुदायको सहभागिता र अभिभावक सचेतना

मातृभाषामा शिक्षाको सम्बन्धमा अभिभावकहरू सुसूचित भएको हुनुपर्नेछ। मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनमा भाषिक समुदायको सहभागिता हुनुपर्नेछ।

५.२.४ विद्यालय व्यवस्थापन समिति र प्रधानाध्यापकको प्रतिबद्धता

मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि विद्यालयको व्यवस्थापन समिति र प्रधानाध्यापकको प्रतिबद्धता रहेको हुनुपर्नेछ।

५.२.५ मातृभाषा शिक्षक छनोट र विकास

शिक्षक सेवा आयोगबाट मातृभाषी शिक्षकको छनोट भई विद्यालयमा उपलब्ध भएको हुनुपर्नेछ। शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको समन्वयमा मातृभाषी शिक्षकको क्षमता विकासको कार्यक्रम सञ्चालन भएको हुनुपर्नेछ।

५.२.६ मातृभाषा पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको समन्वयमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सक्षमताहरूका आधारहरूको निर्धारण भएको हुनुपर्नेछ। पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको समेत समन्वयमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी मूल्याङ्कन प्रणालीको स्वरूप निर्धारण भएको हुनुपर्नेछ।

५.२.७ मातृभाषामा पाठ्यसामग्री र स्रोतसामग्री

विद्यालयको समन्वयमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी लेख्य एवम् मौखिक पाठ सङ्कलन भएको हुनुपर्नेछ। मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी पाठ्यपुस्तकलगायतका लेख्यसामग्रीको उपलब्धता भएको हुनुपर्नेछ।

५.२.८ भाषा योजना निर्माण र कार्यान्वयन

मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तहको समन्वयबाट समुदाय स्तरमा भाषा योजना (भाषाको कामकाजको योजना, भाषा विकासको योजना, भाषा आर्जनको योजना र भाषाको सम्मान प्राप्तिको योजना) निर्माण भएको हुनुपर्नेछ। यसअन्तर्गत मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि वर्ण पहिचान, शब्दकोश विकास, लेख्य व्याकरणको निर्माण भएको हुनुपर्नेछ।

५.२.९ प्रविधिक सहयोग र परामर्श

मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि विद्यालयको समन्वयमा प्राविधिक सहयोग र परामर्शको उपलब्धता भएको हुनुपर्नेछ।

५.२.१० आर्थिक स्रोतको सुनिश्चितता

मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तहबाट आर्थिक स्रोतको सुनिश्चितता भएको हुनुपर्नेछ।

५.२.११ अन्तर्तह समन्वय र सहकार्य

मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह, विद्यालय, समुदाय र नागरिक समाजबीचको सहकार्यको अनुबन्ध भएको हुनुपर्नेछ।

५.३ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिसहरू

नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ भनी नेपालको संविधानको धारा ३१ (५) ले प्रत्याभूति गरेको सन्दर्भमा संविधानको धारा २८७ (६) (ग) मा भाषा आयोगलाई मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यताका बारेमा नेपाल सरकारसमक्ष सुझाव पेस गर्ने संवैधानिक दायित्व रहेको छ। सोही संवैधानिक दायित्वबमोजिम तीनै तहका सरकारहरूबाट तत्काल, अल्पकालीन र दीर्घकालीन रूपमा कार्यान्वयन गर्ने गरी मातृभाषा शिक्षासम्बन्धी देहायअनुसार सिफारिसहरू गरिएका छन्। तथापि आयोगले समय, सन्दर्भ र आवश्यकताको आधारमा संवैधानिक दायित्व पूरा गर्ने क्रममा निरन्तर रूपमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी पूरक सिफारिस गर्दै जानेछ।

५.३.१ भाषाको जीवन्तता, पुस्तान्तरण र पुनर्जीवन

- नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाको जीवन्तता र पुनर्जीवनका भाषिक पुस्तान्तरणसम्बन्धी कार्यक्रमलाई अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- मृतप्रायः भाषाहरूको पुनर्जीवन र पुस्तान्तरण गर्न समुदाय र विद्यालयमा आधारित भाषा कक्षा सञ्चालन गरी दैनिक जीवन पद्धतिसँग जोड्ने कार्यक्रमलाई ठोस कार्ययोजना बनाई उच्च प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- तीनै तहका सरकार र अन्य सम्बद्ध सबै निकायहरूबाट लोपोन्मुख र मृतप्रायः भाषाहरूको वर्णपहिचान, शब्द सङ्कलन, शब्दकोश निर्माण, पाठ सङ्कलन, व्याकरण लेखन, लोकवार्ता सङ्कलन, भाषिक इतिहास लेखन जस्ता कार्य गरी भाषिक अभिलेखन गर्नुपर्ने,
- नेपालमा बोलिने भाषाहरूको क्षेत्रगत विभेद, प्रकार र प्रयोगलाई समेटेर भाषागत विस्तृत विवरणहरू सङ्कलन गर्न समाजभाषावैज्ञानिक र भाषावैज्ञानिक अध्ययन गर्नुपर्ने,
- भाषिक वक्ताले प्राप्त गर्ने सुविधा र भाषिक ज्ञानको अनिवार्यता गरी अत्यन्त लोपोन्मुख जाति र भाषाहरूको संरक्षणका लागि एक जना मात्र वक्ता छ भने वक्ता संरक्षणका लागि भाषावृत्ति प्रदान गर्नुपर्ने,
- तीनै तहका सरकारबाट आफ्नो क्षेत्रभित्रका मातृभाषा र साहित्यको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याउने व्यक्ति र संस्थालाई वार्षिक रूपमा सम्मान र पुरस्कृत गरी प्रोत्साहन गर्नुपर्ने,
- नेपालका मृतप्रायः भाषा र विशेष भाषिक क्षेत्रलाई स्थानीय तहमार्फत् विशेष, संरक्षित र स्वायत्त क्षेत्र घोषणा गर्दै पर्यटकीय गन्तव्यका साथै “भाषिक सांस्कृतिक क्षेत्र विशेष कार्यक्रम” अगाडि बढाउनुपर्ने,
- नेपालका सबै भाषाहरूलाई स्वउत्पादन, स्वरोजगारी व्यावसायिकता तथा भाषिक उद्यमशीलतासँग जोडेर भाषिक सिकाइ र प्रयोगको परिवेश तयार गर्नुपर्ने,

- नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरूमा प्राथमिकताकासाथ विश्वविद्यालयहरूमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न भाषावृत्ति र शोधवृत्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने।

५.३.२ कानुनी प्रबन्ध र कार्यान्वयन

- नेपालको संविधानको संशोधनको क्रममा धारा ७ (१) मा सङ्घीय तहमा नेपाली भाषाका अतिरिक्त नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूलाई पनि सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता प्रदान गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्ने, धारा ७ (२) मा प्रदेश तहमा 'भाषा आयोगको सिफारिसमा' शब्दावली थप गर्नुपर्ने,
- नेपालको संविधानको धारा ३१ (५) ले प्रत्याभूत गरेको मातृभाषामा शिक्षा पाउने मौलिक हकको सम्मान हुने गरी मौजुदा शिक्षा ऐनमा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने,
- नेपालको संविधानको धारा ३१ (५) को मातृभाषामा शिक्षा पाउने हक, अनुसूची-८ को बुँदा २२ को भाषा, कला र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी प्रावधान, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ को उपदफा (फ) को क्रमाङ्क (१) को भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, योजना कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन गर्ने संवैधानिक र कानुनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन, अनुगमन र भाषिक कार्यसम्पादन परीक्षण गर्नुपर्ने,
- शिक्षा ऐन (२०२८ संशोधनसहित) को तथा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २८ मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायका नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने व्यवस्थालाई सबै तहका सरकारहरूबाट कार्यान्वयन, अनुगमन र पृष्ठपोषण गर्नुपर्ने,
- सङ्घीय नेपालको सन्दर्भमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा मौजुदा शिक्षा ऐन, नियम र कार्यविधिमा परिमार्जन तथा कतिपय नयाँ ऐन, कानून र कार्यविधिसमेत निर्माण गरी मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी कानुनी र कार्यविधि कार्यान्वयन गर्दै मातृभाषामा शिक्षाको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने,
- नेपालको सरकारी कामकाजको नेपाली भाषा र प्रदेशले निर्धारण गर्ने प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषामा आधारभूत शिक्षा उपलब्ध गराउनुका साथै अन्य राष्ट्रभाषाहरूलाई समेत मातृभाषाको रूपमा आधारभूत तहको शिक्षाको माध्यम भाषा बनाइनु अति नै आवश्यक छ। यस सन्दर्भमा नगरपालिका, गाउँपालिका, वडा एवम् समुदायस्तरमा मातृभाषाको माध्यमबाट सेवाप्रवाह गर्ने र मातृभाषाकै माध्यमबाट आधारभूत तहको शिक्षा उपलब्ध गराउनेतर्फ कानुनी एवम् संरचनागत आधार तयारीकासाथ कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- निजामती सेवा ऐन र विद्यालय शिक्षा ऐन तर्जुमा गर्दा भाषा सेवा समूह गठन र मातृभाषामा शिक्षक दरबन्दी र नियुक्तिसम्बन्धी प्रावधान समावेश गर्नुपर्ने,

- विद्यालय शिक्षाको प्रारम्भिक बाल विकास शिक्षादेखि कक्षा ५ सम्म मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको माध्यमबाट पठनपाठन गर्ने व्यवस्थालाई अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्न नीतिगत र कानुनी प्रबन्ध गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- स्थानीय तहमा बोलिने मातृभाषामा आधारभूत तहमा कक्षा ३ सम्म माध्यमको रूपमा र कक्षा ४-८ मा विषयका रूपमा पठनपाठनको प्रबन्ध गरी तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- सरकारी कामकाजमा लागू भएका भाषाहरूमा सङ्घ र प्रदेश तहमा तत्काल प्रारम्भिक बालकक्षादेखि १२ कक्षासम्म मातृभाषा विषयको रूपमा पठनपाठन गरी क्रमशः अन्य मातृभाषाहरूमा पनि कक्षा १२ सम्म विषयको रूपमा पठनपाठन गर्ने प्रबन्ध गर्नुपर्ने,
- सरकारी कामकाजका लागि सिफारिस गरिएका भाषाहरूमा सङ्घ र प्रदेश विश्वविद्यालय तहमा भाषा अध्ययन विभाग स्थापना गरी भाषासम्बन्धी जनशक्ति उत्पादन गर्नुका साथै यसबाहेकका अन्य मातृभाषाहरूमा पनि भाषिक जनशक्ति तयार पार्न विश्वविद्यालय तहमा पठनपाठनका साथै अध्ययन अनुसन्धानको प्रबन्ध गर्नुपर्ने,
- जनप्रतिनिधि, कर्मचारी र शिक्षकको भाषासम्बन्धी बुझाइ र सोचाइलाई रूपान्तरण गरी मातृभाषालाई समाज र जीवन पद्धतिको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित गर्न भाषासम्बन्धी परामर्श वा अभिमुखीकरण कार्यक्रम सबै तहबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- निजामती ऐनमा भाषा सेवा समूह गठन गरी भाषासम्बन्धी जनशक्तिको भर्ना र नियुक्तिको प्रबन्ध गर्नुपर्ने,
- विद्यालय शिक्षा ऐनमा मातृभाषाका शिक्षक दरबन्दी सिर्जना, भर्ना, छनोट गर्ने प्रबन्ध गरी मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठनका लागि आवश्यक जनशक्तिको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने,
- उच्च शिक्षासम्बन्धी ऐनमा मातृभाषाका प्राध्यापक/शिक्षक दरबन्दी सिर्जना, भर्ना, छनोट गर्ने प्रबन्ध गरी मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठनका लागि आवश्यक जनशक्तिको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने,
- मातृभाषाको शिक्षाका निमित्त कुनै एक भाषामा प्रयोग क्षेत्र, प्रयोजन र कार्य विशेषमा आधारित भई उक्त भाषामा सर्वस्वीकार्य र आधिकारिक भाषिक स्वरूप तथा लिपिको विकास र प्रयोग गर्ने अवस्था नआउञ्जेलसम्म उक्त भाषाको प्रचलित रूप र एक वा एकभन्दा बढी लिपिहरू एकसाथ प्रयोग गर्नुपर्ने,
- नेपालको संविधानको धारा ७ (१) मा देवनागरी लिपिमा लिखित नेपाली भाषाबाहेक नेपालमा बोलिने अन्य मातृभाषाहरूलाई पनि भाषा आयोगको सिफारिसबमोजिम अनुसूचीकृत गरेर सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न संविधानको संशोधनमार्फत् व्यवस्थापन गर्नुपर्ने।

५.३.३ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी भौतिक पूर्वाधार तथा शैक्षणिक व्यवस्थापन

- भौतिक पूर्वाधारको विकास र स्रोत साधन व्यवस्थापनका लागि कार्यक्रम, बजेट र अनुदानको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- मातृभाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि भाषिक सम्मान र वक्ताको स्वाभिमानको योजना निर्माण गरी लागू गरिनुपर्ने साथै वक्ताको जीविका र जीवनस्तरसँग सम्बन्ध कायम गर्न विशेष प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- मातृभाषाको माध्यमबाट आधारभूत साक्षरता र भाषा कक्षासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षाका लागि सबै प्रकारका विद्यालयहरूमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षण पद्धतिलाई अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अनुभव र सिकाइ आदानप्रदान गर्न अन्तर्देशीय अवलोकन भ्रमण र अन्तरसिकाइको व्यवस्था गर्नुपर्ने।

५.३.४ मातृभाषा शिक्षाको तहगत र विषय क्षेत्रगत सिफारिसहरू

क) मौलिक ज्ञान पद्धति, परम्परागत र अनौपचारिक शिक्षा

- प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, बहुभाषिक शिक्षा, खुला तथा दूर शिक्षा, वैकल्पिक शिक्षा, परम्परागत शिक्षा, आजीवन तथा निरन्तर सिकाइ, विशेष शिक्षा र समावेशी शिक्षा, मातृभाषामा शिक्षा र शैक्षिक परामर्श सेवासम्बन्धी नीति तथा राष्ट्रिय मापदण्ड निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- परम्परागत ज्ञान हन्तान्तरण र भाषिक पुस्तान्तरण तथा लिपिको प्रयोग सम्बन्धमा गुम्बा, गुरुकुल, माडिहम, मदरसा, बौद्ध बिहारजस्ता संस्थाहरूको विशेष भूमिका रहेकाले सम्बन्धित संस्थाहरूको सबलीकरण र मूलप्रवाहीकरण गर्न मापदण्ड तयार गरी शैक्षिक र भाषिक अनुदानको व्यवस्था गरी भाषिक संरक्षण र संवर्धनमा जोड दिँदै यस्ता विद्यालयमा बालबालिकाको मातृभाषाको माध्यमबाट समेत पठनपाठन गर्नुपर्ने,
- अनौपचारिक शिक्षाको प्रारम्भिक पठनपाठन नेपालीसहितका मातृभाषामा समेत साक्षरता हासिल गर्ने प्रबन्ध गरी लागू गर्नुपर्ने,
- सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले नेपालका संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयमा नैतिक शिक्षा र सामाजिक शिक्षा विषयलाई माध्यमिक तहसम्म मातृभाषामा अध्ययन गर्न पाउने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने,
- नेपालको मौलिक ज्ञान परम्परा, अनुभव र ज्ञानको आदान-प्रदान पद्धतिको विकास गरी प्रयोगमा ल्याउनुपर्ने,
- नेपालका मौलिक कला, संस्कृति, सभ्यता, अनुभव र ज्ञानको अन्तरपुस्ता र अन्तरसमुदायमा आदानप्रदान गर्न अन्तर्संस्कृति र अन्तर्भाषिक सिकाइको पद्धति विकास गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

ख) प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा र विद्यालयमा मातृभाषामा शिक्षा

- प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षाका लागि सबै प्रकारका विद्यालयहरूमा बहुभाषिक शिक्षण पद्धतिलाई अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- आधारभूत तह (कक्षा १-८) मा मातृभाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा प्रयोग गरिनुपर्ने। यसमा विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठनलाई माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) मा निरन्तरता दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- आधारभूत तह (कक्षा १-८) मा बालबालिकालाई मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा प्रदान गर्न शिक्षकका मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी परामर्श वा तालिम प्रदान गरेर मातृभाषामा पढ्न पाउने बाल अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट शिक्षा विकास तथा समन्वय इकाइ, प्रदेश शिक्षा तालिम केन्द्रलाई यससम्बन्धी मार्गनिर्देश गर्नुपर्ने,
- दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपि तथा बहिरा, स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाका साथै दृष्टि एवम् श्रवणशक्ति दुईवटै नभएका नागरिकलाई स्पर्श सङ्केतको माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने हकको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने,
- राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६, संशोधनसहित) मा स्थानीय तह र विद्यालयको सहकार्यमा स्थानीय विषय र मातृभाषा विषयको स्थानीय तहमै पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री वा पुस्तक तयार पारेर पठनपाठन गर्ने प्रावधान रहेको सन्दर्भमा आधारभूत तहसम्म स्थानीय विषय र मातृभाषा विषयलाई पूर्णाङ्क नै ५०/५० अङ्कको छुट्टा छुट्टै कायम गरेर दुई विषय अनिवार्य रूपमा पठनपाठन गर्ने व्यवस्थाका लागि शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट विद्यालय तहको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६) र पाठ्यक्रम संशोधन गरेर तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्ने। त्यसैगरी कक्षा ९ देखि १२ सम्म एउटा मातृभाषा विषय ऐच्छिक विषयका रूपमा पठनपाठनको व्यवस्था गरिनुपर्ने तर भाषाको विकल्पमा अन्य विषय नहुने प्रावधानको व्यवस्था गरी राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप र माध्यमिक तहको पाठ्यक्रममा आवश्यक संशोधन गर्नुपर्ने,
- विद्यालयमा विषयका रूपमा मातृभाषा पठनपाठनका लागि बहालवाला शिक्षकलाई सेवाकालीन तालिम प्रदान गर्ने र क्रमशः मातृभाषा शिक्षक दरबन्दीको प्रबन्ध गरेर मातृभाषा विषयलाई स्थानीय तहमा लागू गर्न सङ्घ र प्रदेशबाट सहजीकरण गर्नुपर्ने,
- प्रदेश सरकारबाट आधारभूत तह (कक्षा १-८) सम्मका निम्ति प्रदेशस्तरमा मातृभाषा विषय र स्थानीय विषयको पठनपाठन गर्न मातृभाषा र स्थानीय विषयको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको तयारीसम्बन्धी मापदण्ड तयार गरी सोका आधारमा मातृभाषाका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको विकास, छपाइ, वितरणको प्रबन्ध गरी मातृभाषा विषय शिक्षकका लागि तालिमको समेत

व्यवस्था गर्दै प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सहजीकरण, समन्वय र अनुगमन गरी सुधारमा जोड दिनुपर्ने,

- मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी विषय क्षेत्रगत सुझाव र सिफारिसलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छः

अ) प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षा देखि कक्षा ५ सम्म मातृभाषामा शिक्षा

- प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा देखि कक्षा ५ सम्म सरकारी र निजी विद्यालयहरूमा विद्यार्थीलाई आआफ्नो मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गर्ने अवसर सुनिश्चित गर्नुपर्ने। यसका लागि मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा पद्धतिलाई आत्मसात गर्नुपर्ने।

आ) कक्षा ६ देखि ८ सम्म मातृभाषा र व्यापक प्रयोगको भाषामा शिक्षा

- कक्षा ६ देखि ८ सम्म विद्यालयको पठनपाठनको माध्यममा मातृभाषा र व्यापक प्रयोगको भाषा नेपाली वा अङ्ग्रेजी सँगसँगै प्रयोग गर्नुपर्ने। यसमा अन्तर्भाषिकीकरण (ट्रान्सल्याङ्गुइजिड) पद्धतिलाई आत्सात गर्न सकिने।

इ) कक्षा ९ देखि १२ सम्म मातृभाषा शिक्षा

- विद्यालय शिक्षाको कक्षा ९ देखि मातृभाषालाई विषयका रूपमा पठनपाठन गर्नुपर्ने,
- कक्षा ९ देखि विज्ञान, गणित र प्राविधिक विषयहरू अङ्ग्रेजी माध्यमबाट समेत पठनपाठन गर्न सकिने।

ग) विश्वविद्यालय तहमा मातृभाषा शिक्षा

- विश्वविद्यालयहरूमा मातृभाषा विषयको अध्ययन अध्यापन गरिनुका साथै मातृभाषासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने,
- सरकारी कामकाजका लागि सिफारिस भएका भाषाहरूको सन्दर्भमा विश्वविद्यालयहरूमा सरकारी कामकाजको भाषा अध्ययन विभाग स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याइनुका साथै प्रदेश विश्वविद्यालयमा सरकारी कामकाजको भाषाको अध्ययन विभाग स्थापना गरी सञ्चालन गर्नुपर्ने। साथै अन्य मातृभाषालाई क्याम्पस तहमा विषयका रूपमा पठनपाठन गरी उच्चस्तरीय जनशक्ति उत्पादन गर्नुपर्ने।
- उच्च शिक्षामा भाषासम्बन्धी अध्ययनका लागि तीनै तहका सरकार, विश्वविद्यालय, भाषिक सङ्घसंस्थाहरू र भाषा आयोगसमेतको सहकार्यमा छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिनुपर्ने। उच्च शिक्षामा भाषा अध्ययनसम्बन्धी छात्रवृत्ति कोष स्थापना गरेर अवसर र सुविधा उपलब्ध गर्नुपर्ने।

घ) दृष्टिविहीन, बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि शिक्षा

- दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका

नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हकको प्रत्याभूति गरिएको सन्दर्भमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट संवैधानिक प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका लागि प्रभावकारी भूमिका निर्वाह हुनुपर्ने, सो सम्बन्धमा दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपिको सहज पहुँच हुने व्यवस्था मिलाउनुका साथै आधुनिक प्रविधिको प्रयोगमा समेत पहुँच बढाउनुपर्ने,

- बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट शिक्षा उपलब्ध गराउन नेपालका साङ्केतिक भाषाको अनुसन्धान गरी सङ्केत सङ्ग्रहलाई स्तरीकरण गर्नुपर्ने साथै दृष्टि एवम् श्रवणशक्ति दुइटै नभएका नागरिकलाई स्पर्श सङ्केतको माध्यमबाट शिक्षा उपलब्ध गराउन जनशक्ति विकास र व्यवस्थापन गर्ने र प्रविधिको पहुँच विस्तार गर्ने कार्यमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट विशेष पहल हुनुपर्ने,
- दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाका साथै दृष्टि एवम् श्रवणशक्ति दुइटै नभएका नागरिकलाई स्पर्श सङ्केतको माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने हकको सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

ड) दोस्रो भाषा र विदेशी भाषा शिक्षण

- विद्यालय तहमा नेपालीइतर मातृभाषी सिकारूका लागि नेपाली र सबैका लागि अङ्ग्रेजीलाई दोस्रो भाषाका रूपमा शिक्षण गरी भाषिक सक्षमता हासिल गराउन भाषा विषय शिक्षकका लागि तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने। यसका निम्ति सबै तहका सरकारहरूबाट आवश्यक जनशक्ति, पाठ्यसामग्री र लगानीको समेत बन्दोबस्त गरी दोस्रो भाषा सिकाइलाई प्रभावकारी र उपलब्धिमूलक बनाउनुपर्ने।

५.३.५ भाषा योजना निर्माण र विकास

- सर्वप्रथम भाषाको स्तरगत र संरचनागत विकासका पक्षमा उक्त भाषाको मौखिक पाठ सङ्कलन, शब्दकोश निर्माण र व्याकरण लेखनजस्ता कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने,
- भाषालाई पुस्तैनी विरासत, पहिचान र संस्कृतिको वाहकका रूपमा चिनाउन र प्रयोगमा ल्याउने प्रयोजनका लागि भाषा प्रतिष्ठा योजना बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने, भाषाको शिक्षामा प्रयोगका लागि भाषा सिकाइ योजना वा सम्प्राप्ति योजना निर्माण गरेर कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने जसमा मातृभाषालाई शिक्षाको माध्यम र विषय पठनपाठनका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने,
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारहरूबाट आफ्ना बालबालिकाको सिकाइको अवस्थाको अवलोकन गरी विद्यालयलाई सिकाइको सुधार योजना तथा कार्यक्रम तयारीका लागि सहयोग गर्नाका साथै सिकाइमा स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्न बनाइने नीति तथा योजना निर्माणमा विद्यालयलाई सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्ने,

- शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रमा हाल शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (EMIS) पद्धति रहेकोमा भाषिक पृष्ठभूमिसहितका विद्यार्थी, शिक्षक र समुदायको विवरण समावेश गरी भाषिक शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (LEMIS) को विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने।

५.३.६ मातृभाषा शिक्षाको कार्यान्वयन संयन्त्र

- मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी स्थानीय तहमा हाल देखा परेका भ्रम निवारण गर्न र संविधानको पालना गराउने कार्यमा सङ्घीय शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयबाट विशेष भूमिका निर्वाह गरिनु पर्दछ। यसका लागि सङ्घीय र प्रादेशिक तहका शिक्षा हेर्ने मन्त्रालयहरू र स्थानीय तहमा शिक्षा हेर्ने शाखा वा एकाइ स्थापना गरेर मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सहजीकरण, नियमन र अनुगमनको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- स्थानीय तहमा नगरपालिका, गाउँपालिकाको वडासम्म मातृभाषाको माध्यमबाट आधारभूत सेवाप्रवाह गर्ने र आधारभूत तहको शिक्षा उपलब्ध गराउनुपर्ने,
- विद्यालयहरूलाई परिचालन गरी आआफ्नो सेवाक्षेत्रमा बोलिने भाषाको अध्ययन गर्न लगाई सञ्चरण क्षमता भएको स्थानीय भाषालाई शिक्षाको माध्यम वा मातृभाषा विषयका रूपमा छनोट गर्ने रणनीति तयार गरिनुपर्ने। साथै अधिक मातृभाषी सिकारुको उपस्थिति भएका कक्षामा भने बहुभाषी कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीतिलाई उपयोगमा ल्याउनु उपयुक्त हुन्छ, जसका लागि बालबालिकाका अतिरिक्त अभिभावक तथा शिक्षकलाई लक्षित भाषा प्रयोगका लागि प्रोत्साहन गर्नुपर्ने,
- आधारभूत र माध्यमिक शिक्षाको कार्यान्वयन नगरपालिका, गाउँपालिकाको वडासम्म विस्तारित हुँदै जाने भएकाले संविधानको अनुसूची (८) को कार्यक्षेत्रसित सम्बन्धित मातृभाषाको माध्यमबाट आधारभूत तहको शिक्षाको कार्यान्वयन गर्न स्थानीय तहले कानुनी एवम् संरचनागत आधार प्रदान गर्नुपर्ने। त्यस्तै माध्यमिक तहमा मातृभाषा विषयको पठनपाठनलाई लम्बीय आधारमा निरन्तरता कायम राखनसमेत नगरपालिका र गाउँपालिकाको भूमिका रहनुपर्ने। अनुसूचीको ८ (२२) मा समावेश भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास गर्ने कार्यमा समेत स्थानीय सरकारको भूमिका नेतृत्वदायी हुनुपर्ने,
- स्थानीय तहका सरकारहरूबाट बहुभाषिक कार्यप्रणालीको विकास गरी मातृभाषाको माध्यमबाट आधारभूत तहको शिक्षा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न र भाषिक समुदायमा लक्षित गरी नगरपालिका एवम् गाउँपालिकाहरूले संविधानप्रदत्त जिम्मेवारी निर्वाह गर्न अग्रणी भूमिका खेल्नुपर्ने।

५.३.७ बहुभाषिक माध्यमबाट सेवाप्रवाह

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूबाट भाषासम्बन्धी नीति र कानूनको व्यवस्था गर्दै हरेक तहमा

- बहुभाषाको माध्यमबाट सेवा प्रवाह गर्न भाषा हेर्ने महाशाखा वा शाखा स्थापना गरी तत्काल भाषासम्बन्धी जनशक्तिको व्यवस्था गरी भाषिक कार्यक्रम र लगानी सुनिश्चित गर्नुपर्ने,
- प्रदेशहरूमा सरकारी कामकाजको भाषाको कार्यान्वयन भएको सन्दर्भमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट भाषा हेर्ने सहायता कक्ष (डेस्क) खडा गरी दोभासे (अनुवादक) राख्नुपर्ने वा भाषा हेर्ने कर्मचारी तोक्नुपर्ने साथै भाषासम्बन्धी कर्मचारीको क्रमशः भर्ना, छनोट र नियुक्ति गर्दै जानुपर्ने,
 - नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान र प्रदेश सुशासन केन्द्रबाट प्रदान गरिने सेवा प्रवेश र सेवाकालीन तालिममा बहुभाषिक विषयवस्तुसम्बन्धी परामर्श कार्यलाई तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
 - शिक्षण पेसामा आवद्ध हुने शिक्षकका लागि सेवा प्रवेश र सेवाकालीन तालिममा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी तालिम अनिवार्य गरिनुपर्ने। यसका लागि शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट सञ्चालन हुने शिक्षक र शिक्षा सेवाका कर्मचारीको पेसागत तालिम पाठ्यक्रममा बहुभाषिक शैक्षिक प्रशासनअन्तर्गत बहुभाषिक माध्यम र मातृभाषा विषयको पठनपाठनसम्बन्धी विषयवस्तु समावेश गरी अभिमुखीकरण गर्नुपर्ने,
 - प्रदेश शिक्षा तालिम केन्द्रबाट हरेक शिक्षकका लागि मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी तालिम वा परामर्श कार्यक्रमहरू अविलम्ब सञ्चालन गर्नुपर्ने। साथै राष्ट्रसेवक कर्मचारी र शिक्षकका लागि भाषासम्बन्धी तालिम दिन भाषा तालिम केन्द्र नै स्थापना गरी सञ्चालन गर्नुपर्ने,
 - सबै तहका सरकारहरूबाट नागरिकको भाषिक आवश्यकता र माग समेतको आधारमा स्रोतसाधनको व्यवस्था गरी भाषासम्बन्धी संयन्त्र वा सेवा प्रवाह केन्द्रमा तत्काल भाषा अनुवादकको व्यवस्था गरी बहुभाषिक माध्यमबाट सेवा प्रवाह गर्ने उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्ने,
 - नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूलाई सेवा प्रवाह, सञ्चार एवम् सूचना सम्प्रेषणको भाषाका रूपमा विस्तार गरी संरक्षण, संवर्धन र विकासको अनुभूति गराउन र सामाजिक रूपान्तरण गर्न नेपालको संविधानबमोजिम स्थानीय सरकारहरूबाट विशेष पहल गर्नुपर्ने,
 - तीनै तहका सरकारहरूबाट सरोकावालाहरूमा भाषाका विषयमा सकारात्मक सोच र व्यवहारको विकास गर्न भाषिक साक्षरता र सचेतना विकाससम्बन्धी अभियानलाई समुदायको सहभागितामा आधारित परामर्श कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने,
 - समुदाय र विद्यालयमा अन्तर्सांस्कृतिक र अन्तर्भाषिक सिकाइसम्बन्धी कक्षा, कार्यक्रम, उत्सव र अवसरहरू दिलाई एकले अर्काको भाषा सिक्ने, सिकाउने संस्कृति विकास गर्नुपर्ने,
 - नागरिकका लागि बहुभाषिक माध्यमबाट सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन सूचना प्रविधिको

साथै कृत्रिम बौद्धिकता (AI) को प्रयोगका माध्यमबाट पनि अन्तर्भाषिक अनुवाद गर्ने सुविधा र अवसर वृद्धि गरी पहुँच विस्तार गर्नुपर्ने,

- शिक्षकले शिक्षणसिकाइको क्रममा कुनै पनि बालबालिकालाई भाषिक आधारमा भेदभाव गर्न नहुने र सबै राष्ट्रभाषाहरूको सम्मान गर्नुपर्ने।

५.३.८ मातृभाषा पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन पद्धति

- पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट मातृभाषा र स्थानीय पाठ्यक्रम विकाससम्बन्धी मातृभाषा/स्थानीय पाठ्यक्रम प्रारूप, कार्यविधि तथा निर्देशिका तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रबोधीकरण र सहजीकरण गर्नुपर्ने,
- विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक माध्यमबाट शिक्षा उपलब्ध गराउने प्रावधान (ट्रान्स्ल्याङ्गुइजिड) का साथै मातृभाषा विषयको रूपमा पठनपाठन अनिवार्य गर्दा माथिल्लो तहसम्म लम्बीय सन्तुलन कायम हुने गरी मौजुदा पाठ्यक्रमको प्रावधानमा आवश्यक संशोधन र परिमार्जन गरी लैजानुपर्ने,
- सङ्घीयस्तरमा मातृभाषामा शिक्षाका लागि भाषिक सक्षमता निर्धारण गरी सार्वजनिकीकरण, प्रबोधीकरण र सहजीकरण गर्नुपर्ने,
- विद्यालय तहमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको माध्यम र मातृभाषा विषयका रूपमा पठनपाठनसँगै मातृभाषाकै माध्यमबाट शिक्षणसिकाइ सहजीकरण गर्दै सोहीअनुसार प्रश्नपत्र निर्माण र परीक्षा सञ्चालन गरी मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने,
- विश्वविद्यालयको अध्ययन अध्यापनको माध्यम भाषाअनुसार परीक्षामा प्रश्नपत्रको निर्माण सोही माध्यम भाषामा तयार गरी परीक्षा सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- विश्वविद्यालय शिक्षामा नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको विषयगत पाठ्यक्रम तयार गरी अध्ययन अध्यापन, परीक्षा सञ्चालन र मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने,
- शिक्षामा मातृभाषालाई शिक्षणसिकाइको माध्यम र विषयका रूपमा प्रयोग विस्तार गर्न मातृभाषा शिक्षालाई पेसा, व्यवसाय, उत्पादन, रोजगारी, पर्यटन, सञ्चार र बजारसँग जोड्न स्थानीय भाषाको उपयोग गर्ने रणनीति योजनाबद्ध रूपमा लागू गर्नुपर्ने,
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको समन्वयमा विद्यालय तहको मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी मूल्याङ्कन प्रणालीको स्वरूप निर्धारण भएको हुनुपर्ने,
- समुदायमा भाषिक पुस्तान्तरण तथा लिपिको प्रयोग सम्बन्धमा गुम्बा, गुरुकुल, माडिहम, मदरसा, बौद्धबिहारजस्ता संस्थाहरूको विशेष भूमिका रहेकाले सम्बन्धित संस्थाहरूको सबलीकरण र मूलप्रवाहीकरण गर्न राष्ट्रिय मापदण्ड तयार गरी लागू गर्ने साथै भाषिक संरक्षण र संवर्धन प्रयोजनका लागि उक्त परम्परागत शैक्षिक संस्थाका लागि आर्थिक अनुदानको व्यवस्था गर्नुपर्ने,

- औपचारिक शिक्षण संस्थाभन्दा बाहिर हुने भाषासम्बन्धी पठनपाठन र तालिमको परीक्षण र प्रमाणीकरण गर्न आयोगबाट भाषा योग्यता प्रारूप र परीक्षण विधि समेत निर्धारण गरेबमोजिम आयोगको समन्वय र सहकार्यमा परीक्षा सञ्चालन गरेर भाषिक योग्यताको प्रमाणीकरण गरी प्रमाणपत्र दिनुपर्ने,
- नेपालको निजामती सेवालगायत जनशक्ति छनोटसम्बन्धी परीक्षामा मातृभाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा समावेश गरी आवश्यकतानुसार बहुभाषिक परीक्षा पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्ने ।

५.३.९ मातृभाषामा पाठ्यसामग्री र स्रोतसामग्री

- नेपालमा बोलिने विभिन्न मातृभाषामा आवश्यकताका आधारमा बालकेन्द्रित सिन्के (कार्टुन) सामग्री विकास गर्ने तथा विदेशी भाषामा विदेशमै बनेका यस्ता सामग्रीबाट मातृभाषामा हुने भाषिक र सांस्कृतिक अतिक्रमण रोक्न नेपाल सरकारले नीतिगत निर्णय गर्नुपर्ने,
- नेपालका सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा मानिएको सन्दर्भमा मातृभाषाको प्रयोग विस्तार गर्न बालोपयोगी सामग्रीहरूको विकास गर्नुपर्ने। प्रकाशित सामग्री पर्याप्त नभएको सन्दर्भमा मातृभाषामा आधारित श्रव्यदृश्य सामग्री र अनुवाद सामग्री विकास गर्नुपर्ने,
- राष्ट्रभाषाहरूको पाठ्यसामग्रीमा स्थानीय ज्ञान, सीप, अभ्यास र वातावरणलाई समावेश गराई उपयोगी र व्यावहारिक बनाउन स्थानीयस्तरमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तयार गर्न स्थानीयस्तरमा क्षमता विकास गर्नुपर्ने,
- मातृभाषामा श्रव्य दृश्यसामग्री विकास गर्दा बाह्य मुलुकका आयातीत श्रव्यदृश्य सामग्री नेपाली वा नेपालका मातृभाषामा उपशीर्षकसहित भाष्य रूपान्तरण गर्ने र त्यस्तो रूपान्तरण गर्दा मातृभाषाको मौलिकता कायम राख्ने गरी योजना बनाएर कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- नेपालका मातृभाषामा सञ्चार सामग्री वा श्रव्य दृश्यसामग्री वा शैक्षिक सामग्री विकास गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- आधारभूत तह कक्षा १-८ र माध्यमिक तह कक्षा ९-१२ को विषयगत पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरू मातृभाषामा विकास गर्दै जानुपर्ने।

५.३.१० शिक्षक र प्राध्यापक व्यवस्थापन र सक्षमता विकाससम्बन्धी

- विद्यालय र विश्वविद्यालय तहमा मातृभाषालाई माध्यम र मातृभाषा विषयका रूपमा पठनपाठन गर्न मौजुदा शिक्षक र प्राध्यापकको दरबन्दी मिलान, पदस्थापन र सममायोजन गरेर भाषासम्बन्धी शिक्षक र प्राध्यापक व्यवस्थापन गर्नुपर्ने । सोका लागि तीनै तहका सरकारहरूबाट विभिन्न मातृभाषी पृष्ठभूमिसँग तालमेल हुने गरी सम्बद्ध भाषाको ज्ञानको आधारमा प्राध्यापक र शिक्षक पदस्थापना गर्नुपर्ने,
- विद्यालय र विश्वविद्यालयका शिक्षक र प्राध्यापक भर्ना, छनोट र नियुक्तिसम्बन्धी विद्यमान

- प्रावधानको पुनर्विचार गरी विद्यालय र विश्वविद्यालय तहमा मातृभाषी शिक्षक र प्राध्यापक आपूर्ति गर्न मातृभाषी पृष्ठभूमिका शिक्षक र प्राध्यापक व्यवस्थापनको नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने,
- विद्यालय र विश्वविद्यालय दुबै तहमा मातृभाषा विषय पठनपाठनका लागि मातृभाषाका विषय शिक्षक र प्राध्यापकको दरबन्दी कायम गर्नुपर्ने,
 - शिक्षामा मातृभाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा पठनपाठन प्रयोजनका लागि शिक्षक र प्राध्यापकलाई मातृभाषी विद्यार्थीको आवश्यकताको आधारमा पदस्थापना गरिनुपर्ने,
 - विश्वविद्यालय र विद्यालयका मातृभाषा विषयका प्राध्यापक र शिक्षकको पेसागत क्षमता विकास गर्न तालिमका साथै अध्ययन अनुसन्धानका लागि स्रोतसाधन र लगानी सुनिश्चित गर्नुपर्ने,
 - परम्परागत र धार्मिक विद्यालयमा भाषिक जनशक्तिका व्यवस्थापन गर्न औपचारिक र अनौपचारिक रूपमा मातृभाषासम्बन्धी अध्ययन गरेका जनशक्तिलाई आयोगको मापदण्डको आधारमा मान्यता प्रदान गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने।
 - साङ्केतिक भाषामा तालिम प्राप्त गरेका जनशक्तिको उपाधिलाई आयोगको मापदण्डबमोजिम सम्बन्धित निकायबाट समकक्षता प्रदान गरी प्रमाणीकरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
 - तत्कालका लागि मातृभाषासम्बन्धी अनुवादक, शिक्षक, कर्मचारी, प्राध्यापक आदि जनशक्तिको व्यवस्थापनका प्रयोजनका लागि मौजुदा कानूनमा तोकिएको पद, श्रेणी र योग्यतालाई भाषाका जनशक्तिका लागि पनि न्यूनतम योग्यता कायम गरी क्रमशः
 - अ) सम्बन्धित मातृभाषा विषयमा न्यूनतम योग्यता हासिल गरेको व्यक्ति,
 - आ) अन्य भाषा विषयमा न्यूनतम योग्यता हासिल गरेको व्यक्ति,
 - इ) न्यूनतम योग्यता हासिल गरी सम्बन्धित भाषामा तालिम वा अनुभव हासिल गरेको व्यक्ति
 - घ) न्यूनतम योग्यता हासिल गरी सम्बन्धित मातृभाषा जानेका व्यक्तिहरूलाई काज, परामर्श वा सेवा करारको माध्यमबाट चयन गरी तीनै तहका सरकारहरूले भाषासम्बन्धी जनशक्तिका रूपमा खटाउन सकिने।
 - ङ) सरकारी कामकाजको भाषा कार्यान्वयनको सुरुका वर्षहरूमा भाषासम्बन्धी जनशक्तिको हकमा पेसागत अनुमतिपत्र आवश्यक नहुने।

५.३.११ भाषा प्रविधि र मातृभाषामा शिक्षा

- भाषा, शिक्षा र प्रविधिलाई अन्तर्सम्बन्धित गरी मातृभाषामा शिक्षाको प्रयोग विस्तार गर्नुपर्ने,
- मातृभाषामा शिक्षाका लागि विद्युतीय शिक्षणसामग्रीअन्तर्गत बहुभाषिक कार्टुन चित्र, भाषा सिकाइ ट्युटर, भाषिक एप, अनलाइन पोर्टल, अर्काइभजस्ता विद्युतीय सामग्रीको प्रयोगको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने,
- विद्युतीय बहुभाषिक सामग्रीहरूमा बहुभाषिक शब्दकोशसहित अन्तर्भाषिक अनुवाद पद्धति, गुगल

अनुवाद र अनुवादसम्बन्धी भाषिक एप्सहरूको विकास गरी प्रयोगको व्यवस्था गर्नुपर्ने,

- विद्युतीय सामग्रीअन्तर्गत स्मार्टबोर्ड, भाषा प्रयोगशाला, भाषा सिकाइ मोडुल (Language Learning Moodle) को प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने,
- सामाजिक सञ्जाल, युट्युब, कृत्रिम बौद्धिकता (AI), वेबिनार, डिस्कर्ड, भ्लगको प्रयोग गरेर प्रविधिमैत्री शिक्षणसिकाइ गर्नुपर्ने।

५.३.१२ मातृभाषा शिक्षामा लगानी सन्तुलन

- समाज र समुदायको अमूर्त सम्पदाका रूपमा रहेका भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका निम्ति हरेक तहका सरकारबाट भाषासम्बन्धी वार्षिक नीति र कार्यक्रमसहित भाषिक उत्तरदायी बजेटको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- स्थानीय तह, प्रदेश तथा सङ्घमा वार्षिक योजना र कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा भाषिक आधारलाई समेत लागत एकाइको आधारका रूपमा समावेश गर्ने व्यवस्था मिलाइनुपर्ने।

५.३.१३ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सचेतना, पैरवी र परामर्श

- जनप्रतिनिधि, कर्मचारी र शिक्षकको भाषासम्बन्धी बुझाइ र सोचाइलाई रूपान्तरण गरी मातृभाषालाई समाज र जीवन पद्धतिको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित गर्न भाषासम्बन्धी परामर्श वा अभिमुखीकरण कार्यक्रम सबै तहबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- स्थानीय तहको संयोजनमा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षाका लागि भाषिक समुदायका प्रतिनिधि र सरोकारवालाहरूबीच सामाजिक संवादको थालनी गर्नुपर्ने,
- मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा उपलब्ध गराउने र सोको सहजीकरण गर्ने महत्त्वपूर्ण संवैधानिक दायित्व गाउँपालिका र नगरपालिकामा रहेको हुँदा स्थानीय तहमा भाषिक समुदाय, अभिभावक, विद्यालय, विद्यार्थी एवम् सम्बन्धित सरोकारवालाहरूबीच अन्तर्क्रिया र संवाद हुनुपर्ने,
- स्थानीय सरकार र शिक्षाका सरोकारवालाहरूलाई सुसूचित गर्न नेपाल नगरपालिका सङ्घ तथा राष्ट्रिय गाउँपालिका महासङ्घ एवम् भाषिक सङ्घसंस्था समेतको सहकार्यमा सङ्घ र प्रदेश तहबाट विद्यालयको माध्यम भाषासम्बन्धी देखिएका भ्रम वा गलत बुझाइलाई हटाउन सचेतनात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने।

५.३.१४ अन्तरतह समन्वय, सहकार्य र साझेदारीता

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहसँगको समन्वय र सहकार्यमा मातृभाषामा शिक्षाका लागि कार्यान्वयन संयन्त्र खडा गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि सहयोगी संयन्त्रका रूपमा रहेका भाषिक सङ्घसंस्थाहरूका पदाधिकारी र कर्मचारीको क्षमता विकासका लागि तालिम र

- अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्न तीनै तहका सरकारबाट स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- स्थानीय तहमा मातृभाषासम्बन्धी भएगरेका कामको नियमित समीक्षा गरी अनुभवको आदानप्रदान गर्ने र भाषिक समुदायलाई मातृभाषासम्बन्धी योजना बनाउन सहजीकरण गर्नुपर्ने,
- भाषासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था र सञ्चालन गरेका कार्यक्रमको बारेमा सुसूचित गर्दै मातृभाषाको कार्यक्रमलाई अग्राधिकार दिने गरी लक्षित भाषिक समुदायका प्रतिनिधि, अभिभावक, विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूबीच स्थानीय तहको संयोजनमा नियमित सामाजिक संवादको थालनी गर्नुपर्ने।

५.३.१५ भाषिक अनुगमन, कार्यसम्पादन परीक्षण र दण्ड सजाय

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनसम्बन्धी नियमित अनुगमन गर्न हरेक तहको भाषा शिक्षासँग सम्बन्धित महाशाखा वा शाखाको संयोजनमा “मातृभाषामा शिक्षा कार्यान्वयन अनुगमन समिति” गठन गरी आवश्यक पृष्ठपोषण र सुधार कार्य गर्नुपर्ने,
- विद्यार्थीले विद्यालय परिसरमा नेपालीलगायतका मातृभाषामा संवाद गरेमा विद्यार्थीलाई दण्डित गर्ने वा जरिवाना गर्ने कार्यलाई तत्काल बन्द गर्नुपर्ने।

५.४ सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा मातृभाषा शिक्षाका लागि सिफारिस गरिएका भाषाहरू

संविधानतः सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको सहकार्यमा स्थानीय तहको पहलकदमीबाट नेपालमा बोलिने १२४ वटै भाषाहरूमा मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ। समुदाय, विद्यालय र उच्च शिक्षामा मातृभाषालाई माध्यम र विषयका रूपमा लागू गर्नुपर्दछ। मातृभाषाको माध्यमका रूपमा शैक्षणिक प्रयोग गर्दा मौखिक र लिखित दुवै माध्यमलाई बालबालिकाको भाषिक आवश्यकता र औचित्यको आधारमा प्रयोग गर्न सकिन्छ। त्यसै गरी समुदायमा आधारित भाषा कक्षा सञ्चालन गरेर भाषिक साक्षरता र पुस्तान्तरण गरिनु पर्दछ। सरकारी कामकाजमा सिफारिस भएका भाषाहरूलाई विश्वविद्यालय तहमा भाषा विभाग स्थापना गरी अध्यापनको सुविधा उपलब्ध गरिनु पर्दछ।

५.४.१ सङ्घीय तहमा मातृभाषा शिक्षा प्रदान गरिनुपर्ने भाषाहरू (१२४ भाषाहरू)

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा १२४ मातृभाषाहरू बोलिने गरेको पाइएको छ। यसबाहेक नेपालमा केही अन्य भाषाहरू पनि अध्ययन अनुसन्धानबाट पहिचान गरिएका छन्। संविधानको धारा ३१ को उपधारा ५ मा हरेक बालबालिकाले मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक पाउने अधिकार सुनिश्चित गरिएको हुँदा सङ्घीय सरकारबाट यसको कार्यान्वयन गरी नागरिक अधिकारको प्रत्याभूति दिलाउनु पर्दछ। यसका लागि नेपालमा बोलिने भाषाहरूको नक्साङ्कन, स्तर मापन र शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतामा आधारित भई क्रमशः मातृभाषामा शिक्षालाई विद्यालय र उच्च शिक्षामा लागू गर्दै जानु पर्दछ। सङ्घीय तहमा मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्नका लागि राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार १२४ भाषाहरू सिफारिस गरिएका छन्। यसलाई अनुसूची-१ मा सूचीकृत गरिएको छ।

५.४.२ प्रदेश तह र स्थानीय तहमा मातृभाषा शिक्षाका लागि सिफारिस भएका भाषाहरू

नेपालको सात प्रदेश र ७५३ स्थानीय तहहरूमा बोलिने भाषाहरूको सङ्ख्या, स्वरूप, प्रयोग र शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यताको अवस्था हरेक तहको विशिष्टताअनुसार फरक छन्। ती भाषाहरूलाई स्थानीय समुदाय, विद्यालय र बालबालिकाको भाषिक आवश्यकतानुसार शिक्षामा माध्यम र विषयका रूपमा पठनपाठन गर्नु गराउनु सबै तहका सरकारहरूको संवैधानिक र कानुनी दायित्व हो। त्यसै गरी मातृभाषामा शिक्षा पाउनु हरेक बालबालिकाको मौलिक हक मात्र नभई मानव अधिकारको विषय पनि हो। सम्बन्धित प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता र बालबालिकाको भाषिक आवश्यकताको आधारमा प्रदेश र स्थानीय तहमा बोलिने मातृभाषामा शिक्षा प्रदानसम्बन्धी कार्यक्रमलाई क्रमशः लागू गर्दै जानुपर्दछ। प्रदेश र स्थानीय तहमा बोलिने मातृभाषाहरूमा शिक्षा प्रदान गर्नका लागि देहायअनुसार प्रदेश र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूलाई सिफारिस गरिएको छः

क) कोशी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (१०९ भाषाहरू)

यस प्रदेश र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ।^१

ख) मधेश प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (६२ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ। जसका लागि वेब लिङ्क तल प्रस्तुत छः^२

ग) बागमती प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (१०९ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ। जसका लागि वेब लिङ्क तल प्रस्तुत छः^३

घ) गण्डकी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (७५ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ। जसका लागि वेब लिङ्क तल प्रस्तुत छः^४

ङ) लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (६८ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ। जसका लागि वेब लिङ्क तल प्रस्तुत छः^५

च) कर्णाली प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (४९ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ। जसका लागि वेब लिङ्क तल प्रस्तुत छः^६

^१ तथ्याङ्क राष्ट्रिय जनगणना २०७८ भाषिक तथ्याङ्क कोशी प्रदेश [https:// languagecommission.gov.np/content/12502/12502-statistics-national-census-207/](https://languagecommission.gov.np/content/12502/12502-statistics-national-census-207/)

^२ <https://languagecommission.gov.np/content/12507/12507-statistics-national-census-207/>

^३ <https:// languagecommission.gov.np/content/12508/12508-statistics-national-census-207/>

^४ <https:// languagecommission.gov.np/content/12488/12488-statistics-national-census-207/>

^५ <https:// languagecommission.gov.np/content/12509/12509-statistics-national-census-207/>

^६ <https:// languagecommission.gov.np/category/2136/?page=2>

छ) सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू (७४ भाषाहरू)

यस प्रदेशमा बोलिने भाषाअन्तर्गत जिल्ला र स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको विवरण आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध रहेको छ। जसका लागि वेब लिङ्क तल प्रस्तुत छः^७

५.५ स्थानीय तहमा मातृभाषामा शिक्षाका लागि सिफारिस

स्थानीय तहमा बोलिने सबै मातृभाषामा आवश्यकता, औचित्य र सम्भाव्यताका आधारमा मातृभाषामा प्रदान गरिनु पर्दछ। प्रदेशगत रूपमा स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध छ। जुन देहायको लिङ्कमा उपलब्ध छ।

५.५.१ बागमती प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू^८

५.५.२ मधेश प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू^९

५.५.३ बागमती प्रदेशका स्थानीय तहका भाषाहरू^{१०}

५.५.४ गण्डकी प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू^{११}

५.५.५ लुम्बिनी प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू^{१२}

५.५.६ कर्नाली प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू^{१३}

५.५.७ सुदूरपश्चिम प्रदेशका स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरू^{१४}

५.६ मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिसको कार्यान्वयन खाका

नेपालमा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी कार्यायोजनाअन्तर्गत नीतिगत र कानुनी प्रबन्धका साथै जिम्मेवारी निकाय, निश्चित कार्यप्रक्रिया, स्रोतसाधनको प्रबन्ध र अनुगमनसम्बन्धी व्यवस्था हुन जरूरी छ। यसका लागि मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम, जिम्मेवार र सहयोगी निकायहरू, आवश्यक स्रोतसाधनको पहिचानसहित अनुगमनको व्यवस्था आवश्यक पर्ने भएकाले मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिसहरू कार्यान्वयनका लागि देहायको कार्यान्वयन खाका प्रस्तुत गरिएको छः

⁷ [https:// languagecommission.gov.np/content/12510/12510-statistics-national-census-207/](https://languagecommission.gov.np/content/12510/12510-statistics-national-census-207/)

⁸ <https:// languagecommission.gov.np/content/12502/12502-statistics-national-census-207/>

⁹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12507/12507-statistics-national-census-207/>

¹⁰ <https:// languagecommission.gov.np/content/12508/12508-statistics-national-census-207/>

¹¹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12488/12488-statistics-national-census-207/>

¹² <https:// languagecommission.gov.np/content/12509/12509-statistics-national-census-207/>

¹³ <https:// languagecommission.gov.np/category/2136/?page=2>

¹⁴ <https:// languagecommission.gov.np/content/12510/12510-statistics-national-census-207/>

तालिका १३

मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सिफारिसको कार्यान्वयन खाका

क्र.सं.	विषय क्षेत्रहरू	भाषासम्बन्धी कार्यक्रमहरू	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	स्रोत/बजेट	अनुगमन
१.	घरपरिवार, शिक्षालय र स्थानीय तहमा मातृभाषाको प्रयोग	क) समुदायमा भाषिक पुस्तान्तरण ख) शिक्षालयमा बहुभाषिक माध्यमको प्रयोग ग) स्थानीय तहमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास	नागरिक, अभिभावक समुदाय र शिक्षालय र स्थानीय तह	सङ्घ र प्रदेश सरकार, भाषिक सङ्घ संस्था, गैरसरकारी संस्था, विज्ञ र अभियन्ता	स्थानीय तह, अन्य निकायहरू	भाषा आयोग, तीनै तहका विधायिकी, समितिहरू, नागरिक समाज, स्वतन्त्र निकाय
२.	अभिभावक, समुदाय र शिक्षालयहरूको सहभागिता: सहयोग र परामर्शसहित सचेतना	क) मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अन्तरक्रिया र परामर्श ख) अभिभावक, समुदाय र शिक्षालयको प्रतिबद्धता र सहभागिता	नागरिक, अभिभावक समुदाय र शिक्षालय र स्थानीय तह	सङ्घ र प्रदेश सरकार, भाषिक सङ्घसंस्था, गैरसरकारी संस्था, विज्ञ र अभियन्ता	स्थानीय तह, अन्य निकायहरू	भाषा आयोग, तीनै तहका विधायिकी र समितिहरू
३.	अध्ययन अनुसन्धान र भाषिक नक्साङ्कन	क) शिक्षालयको भाषिक नक्साङ्कन ख) भाषिक अध्ययन अनुसन्धान	सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह, विश्वविद्यालय, प्रतिष्ठानहरू	भाषिक सङ्घसंस्था, विज्ञ, अभियन्ताहरू	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह, प्रतिष्ठान, गैरसरकारी संस्था	भाषा आयोग, तीनै तहका विधायिकी र समितिहरू
४.	नीतिगत र कानुनी प्रबन्ध	क) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा मातृभाषा शिक्षाको नीति र कानुन निर्माण र कार्यान्वयन ख) मातृभाषामा शिक्षाका राष्ट्रिय मापदण्ड, खाका र नमुनासहितको कार्यविधि निर्माण र कार्यान्वयन	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह	भाषा आयोग, भाषिक सङ्घसंस्था, प्रतिष्ठानहरू, नागरिक, समुदाय, विषयविज्ञ	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	भाषा आयोग, विधायिकी र समितिहरू, नागरिक समाज
५.	मातृभाषा शिक्षा कार्यान्वयन संयन्त्र (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह)	क) तत्काल तीनै तहमा भाषा डेस्क खडा गरेर सम्पर्क व्यक्ति तोक्ने। ख) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका मन्त्रालय र शाखामा मातृभाषा शिक्षा हेर्ने महाशाखा, शाखा र इकाई स्थापना र सञ्चालन ग) भाषा हेर्ने जनशक्तिको व्यवस्था र क्षमता विकास (दीर्घकालमा सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण,	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (शिक्षा, विज्ञा तथा प्रविधि मन्त्रालय, प्रदेश मन्त्रालय र शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा)	भाषा आयोग, भाषिक सङ्घसंस्था, प्रतिष्ठानहरू, नागरिक, समुदाय, विषयविज्ञ	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	भाषा आयोग, विधायिकी र समितिहरू, नागरिक समाज

क्र.सं.	विषय क्षेत्रहरू	भाषासम्बन्धी कार्यक्रमहरू	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	स्रोत/बजेट	अनुगमन
		दरबन्दी कायम र लोक सेवामार्फत् सिफारिस)				
६.	मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम र लगानी (बजेट) को सुनिश्चितता	क) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट वार्षिक नीति र कार्यक्रम बजेटको अनिवार्य व्यवस्था ख) विभिन्न निकाय र भाषिक सङ्घसंस्थाबाट कार्यक्रम र आर्थिको स्रोत परिचालन, ग) समुदाय र विद्यालयबाट मातृभाषामा शिक्षा सञ्चालन	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, प्रदेश मन्त्रालय र शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा)	भाषा आयोग, भाषिक सङ्घसंस्था, प्रतिष्ठानहरू, नागरिक, समुदाय, विषयविज्ञ	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	भाषा आयोग, विधायिकी र समितिहरू, नागरिक समाज
७.	भाषिक कर्मचारी, मातृभाषा शिक्षक छनोट र विकास	क) प्रारम्भमा मौजुदा कर्मचारी, शिक्षक र प्राध्यापकका लागि तालिम र विकास ख) तीनै तहमा भाषा हेर्ने कर्मचारीको दरबन्दी सिर्जना र नियुक्ति ग) विद्यालयमा मातृभाषा विषय शिक्षक दरबन्दी सिर्जना र नियुक्ति घ) विश्वविद्यालयमा मातृभाषा विषयको प्राध्यापक दरबन्दी सिर्जना र नियुक्ति, ड) शिक्षक शिक्षा र तालिम	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, प्रदेश मन्त्रालय र शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा)	भाषा आयोग, भाषिक सङ्घ संस्था, प्रतिष्ठानहरू, नागरिक, समुदाय, विषयविज्ञ	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	भाषा आयोग, विधायिकी संसदीय समिति, नागरिक समाज
८.	भाषा योजना निर्माण र प्रभावकारी कार्यान्वयन (मातृभाषा विकास र भाषा प्रविधि र नवप्रवर्तन)	क) भाषाको स्तरगत र संरचनागत योजना निर्माण र कार्यान्वयन (भाषा छनोट, विकास र प्रयोग) ख) सम्प्राप्ति र प्रतिष्ठा योजना (मातृभाषामा शिक्षाको योजना) र कार्यान्वयन ग) भाषिक यान्त्रिकीकरण र अन्तर्भाषिक अनुवाद	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, प्रदेश मन्त्रालय र शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा)	भाषा आयोग, भाषिक सङ्घसंस्था, प्रतिष्ठानहरू, नागरिक, समुदाय, विषयविज्ञ	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	भाषा आयोग, विधायिकी संसदीय समिति, नागरिक समाज
९.	मातृभाषा पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास	क) मातृभाषा शिक्षाका लागि प्रारूप निर्माण पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयन ख) छोटो पाठ्यक्रम निर्माण ग) मातृभाषामा शिक्षाको परीक्षा, मापन र मूल्याङ्कन पद्धति विकास र कार्यान्वयन घ) स्वपहुँच र सहजीकरण सिकाइको मोडल ड) भाषिक सीप प्रवीणताको तह विभाजन र कार्यान्वयन	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, स्थानीय तह, भाषा आयोग	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, प्रदेश मन्त्रालय र शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा)	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	विधायिकी, संसदीय समिति, नागरिक समाज

क्र.सं.	विषय क्षेत्रहरू	भाषासम्बन्धी कार्यक्रमहरू	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	स्रोत/बजेट	अनुगमन
		च) शिक्षालयमा भाषा परीक्षण र स्तर निर्धारण				
१०.	मातृभाषा पाठ्यसामग्री र स्रोत सामग्री विकास	क) मातृभाषाका मौलिक पाठहरूको सङ्कलन र प्रयोग ख) मातृभाषाको पाठ्यपुस्तक र पाठ्यसामग्रीको विकास र उपयोग ग) मातृभाषामा विद्युतीय सामग्री विकास र सिकाइ सहजीकरण	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (शिक्षा, विज्ञा तथा प्रविधि मन्त्रालय, प्रदेश मन्त्रालय र शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा)	भाषा आयोग, भाषिक सङ्घसंस्था, प्रतिष्ठानहरू, नागरिक, समुदाय, विषयविज्ञ	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	भाषा आयोग, विधायिकी र समितिहरू, नागरिक समाज
११.	अन्तर्तह, निकायहरू, शिक्षालय, समुदाय र नागरिकसँग समन्वय र सहकार्य	क) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय र सहकार्य ख) सरकारी र गैरसरकारी निकायहरूबीच समन्वयन र सहकार्य ग) अभिभावक, नागरिक, समुदाय र शिक्षालयबीच समन्वय र सहकार्य	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (शिक्षा, विज्ञा तथा प्रविधि मन्त्रालय, प्रदेश मन्त्रालय र शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा)	भाषा आयोग, भाषिक सङ्घसंस्था, प्रतिष्ठानहरू, नागरिक, समुदाय, विषयविज्ञ	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	भाषा आयोग, विधायिक, समितिहरू, नागरिक समाज
१२.	भाषिक कार्य सम्पादन परीक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कन	क) मातृभाषामा शिक्षाको कार्यसम्पादन परीक्षण ख) मातृभाषामा शिक्षाको अनुगमन र मूल्याङ्कन ग) मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी सहजीकरण	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (शिक्षा, विज्ञा तथा प्रविधि मन्त्रालय, प्रदेश मन्त्रालय र शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा)	भाषा आयोग, भाषिक सङ्घ संस्था, प्रतिष्ठानहरू, नागरिक, समुदाय, विषयविज्ञ	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	भाषा आयोग, विधायिकी र समितिहरू, नागरिक समाज
१३.	भाषिक सवालहरू	क) साङ्केतिक, ब्रेल लिपि र स्पर्श भाषा शिक्षण ख) दोस्रो र विदेशी भाषा शिक्षण (हरेकका लागि दोस्रो भाषा सिक्न अनिवार्य) ग) विद्यालयबाहिर प्रत्यक्ष र दुरदृश्य (भर्चुअल भाषा सिकाइ)	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (शिक्षा, विज्ञा तथा प्रविधि मन्त्रालय, प्रदेश मन्त्रालय र शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा)	भाषा आयोग, भाषिक सङ्घ संस्था, प्रतिष्ठानहरू, नागरिक, समुदाय, विषयविज्ञ	तीनै तहका सरकार, गैरसरकारी निकायहरू, निजी क्षेत्र	भाषा आयोग, विधायिकी र समितिहरू, नागरिक समाज

अनुसूची : १
नेपालमा बोलिने १२४ भाषाहरू

क्र.सं.	मातृभाषाहरू	सङ्ख्या	प्रतिशत
	सबै मातृभाषाहरू जम्मा		
	नेपाली	१३०८४४५७	४४.८६
१	मैथिली	३२२२३८९	११.०५
२	भोजपुरी	१८२०७९५	६.२४
३	थारु	१७१४०९१	५.८८
४	तामाङ	१४२३०७५	४.८८
५	बज्जिका	११३३७६४	३.८९
६	अवधी	८६४२७६	२.९६
७	नेपालभाषा (नेवारी)	८६३३८०	२.९६
८	मगर ढुट	८१०३१५	२.७८
९	डोटेली	४९४८६४	१.७
१०	उर्दू	४१३७८५	१.४२
११	याक्थुङ/लिम्बू	३५०४३६	१.२
१२	गुरुङ	३२८०७४	१.१२
१३	मगही	२३०११७	०.७९
१४	बैतडेली	१५२६६६	०.५२
१५	राई	१४४५१२	०.५
१६	अछामी	१४१४४४	०.४८
१७	बान्तावा	१३८००३	०.४७
१८	राजवंशी	१३०१६३	०.४५
१९	शेर्पा	११७८९६	०.४
२०	खस	११७५११	०.४
२१	बझाङ्गी	९९६३१	०.३४
२२	हिन्दी	९८३९९	०.३४
२३	मगर खाम	९१७५३	०.३१
२४	चाम्लिङ	८९०३७	०.३१
२५	रानाथारू	७७७६६	०.२७
२६	चेपाङ	५८३९२	०.२

क्र.सं.	मातृभाषाहरू	सङ्ख्या	प्रतिशत
२८	बाजुरेली	५६४८६	०.१९
२९	सन्थाली	५३६७७	०.१८
३०	दनुवार	४९९९२	०.१७
३१	दार्चुलेली	४५६४९	०.१६
३२	उराँव/उराउँ	३८८७३	०.१३
३३	कुलुङ	३७९१२	०.१३
३४	अङ्गिका	३५९५२	०.१२
३५	माझी	३२९१७	०.११
३६	सुनुवार	३२७०८	०.११
३७	थामी	२६८०५	०.०९
३८	गनगाई	२६२८१	०.०९
३९	थुलुङ	२४४०५	०.०८
४०	बाङ्ला	२३७७४	०.०८
४१	घले	२३०४९	०.०८
४२	साम्पाङ	२१५९७	०.०७
४३	मारवाडी	२१३३३	०.०७
४४	डडेल्धुरी	२१३००	०.०७
४५	धिमाल	२०५८३	०.०७
४६	ताजपुरिया	२०३४९	०.०७
४७	कुमल	१८४३५	०.०६
४८	खालिङ	१६५१४	०.०६
४९	मुस्लिम	१६२५२	०.०६
५०	वाम्बुले	१५२८५	०.०५
५१	बाहिङ/बायुङ	१४४४९	०.०५
५२	याक्खा	१४२४१	०.०५
५३	संस्कृत	१३९०६	०.०५
५४	भुजेल	१३०८६	०.०४
५५	भोटे	१२८९५	०.०४
५६	दराई	१२१५६	०.०४
५७	याम्फु/याम्फे	१०७४४	०.०४
५८	नाछिरिङ	९९०६	०.०३

क्र.सं.	मातृभाषाहरू	सङ्ख्या	प्रतिशत
५९	ह्योल्मो/योल्मो	९६५८	०.०३
६०	डुमी	८६३८	०.०३
६१	जुम्ली	८३३८	०.०३
६२	बोटे	७६८७	०.०३
६३	मेवाहाड	७४२८	०.०३
६४	पुमा	६७६३	०.०२
६५	पहारी	५९४६	०.०२
६६	आठपहरिया	५५८०	०.०२
६७	दुडमाली	५४०३	०.०२
६८	जिरेल	५१६७	०.०२
६९	तिब्बती	५०५३	०.०२
७०	दैलेखी	४९८९	०.०२
७१	चुम/नुब्री	४२८४	०.०१
७२	छन्त्याल	४२८२	०.०१
७३	राजी	४२४७	०.०१
७४	थकाली	४२२०	०.०१
७५	मेचे	४२०३	०.०१
७६	कोयी	४१५२	०.०१
७७	लोहोरड	३८८४	०.०१
७८	केवरत	३४६९	०.०१
७९	डोल्पाली	३२४४	०.०१
८०	लोहोरुड	३१००	०.०१
८१	मुगाली	२८३४	०.०१
८२	जेरू/जेरुड	२८१७	०.०१
८३	कर्मारोड	२६१९	०.०१
८४	छिन्ताड	२५६४	०.०१
८५	ल्होपा	२३४८	०.०१
८६	लाप्चा	२२४०	०.०१
८७	मुन्डा/मुडियारी	२१०७	०.०१
८८	मनाडे	२०२२	०.०१
८९	छिलिड	२०११	०.०१

क्र.सं.	मातृभाषाहरू	सङ्ख्या	प्रतिशत
९०	दुरा	१९९१	०.०१
९१	तिलुङ	१९६९	०.०१
९२	छिलिङ	१७८४	०.०१
९३	ब्याँसी	१७०६	०.०१
९४	बालकुरा/बराम	१५३९	०.०१
९५	बारागड्वा	१५३६	०.०१
९६	साद्री	१३४७	०
९७	अङ्ग्रेजी	१३२३	०
९८	मगर काइके	१२२५	०
९९	सोनाहा	११८२	०
१००	हायु/वायु	११३३	०
१०१	किसान	१००४	०
१०२	पञ्जाबी	८७१	०
१०३	धुलेली	७८६	०
१०४	खाम्ची (राउटे)	७४१	०
१०५	लुङ्खिम	७०२	०
१०६	लोवा	६२४	०
१०७	कागते	६११	०
१०८	वालिङ/वालुङ	५४५	०
१०९	नर-फु	४२८	०
११०	ल्होमी	४१३	०
१११	तिछुरङ पोइके	४१०	०
११२	कुर्माली	३९७	०
११३	कोचे	३३२	०
११४	सिन्धी	२९१	०
११५	फाङ्दुवाली	२४७	०
११६	बेल्हारे	१७७	०
११७	सुरेल	१७४	०
११८	मालपाण्डे	१६१	०
११९	खरिया	१३२	०
१२०	सधनी	१२२	०

क्र.सं.	मातृभाषाहरू	सङ्ख्या	प्रतिशत
१२१	हरियान्बी	११४	०
१२२	साम	१०६	०
१२३	बनकरिया	८६	०
१२४	कुसुण्डा	२३	०
	अरू	४२०१	०.०१
	भनिएको छैन	३४६	०

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)

सन्दर्भसूची

नेपाली

- अवस्थी, लवदेव (२०८०). अन्तर्राष्ट्रिय मातृभाषा दिवसको अवसरमा प्रस्तुत कार्यपत्र. भाषा आयोग।
- कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०२८), स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन ।
- कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०४७), नेपालको अधिराज्यको संविधान, २०४७. नेपाल सरकार।
- कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०५५), स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन ।
- कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०५९), शिक्षा नियमावली (२०५९ संशोधनसहित)
- कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०७२), नेपालको संविधान, नेपाल सरकार।
- कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०७४), स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन ।
- कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०७५), अनिवार्य तथा निशुल्क शिक्षा ऐन ।
- कोइराला, वि. (२०६४), शिक्षामा वैकल्पिक चिन्तन, मातृभाषा शिक्षण: नेपालको भाषिक समस्या समाधान गर्ने तरिका (पृ. ५९०-९१) ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०४९), प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, शिक्षा मन्त्रालय ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६), राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ (संशोधनसहित). नेपाल सरकार।
- भाषा आयोग (२०७४), भाषा आयोगका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, नेपाल सरकार।
- भाषा आयोग (२०७३/७४-२०८१/८२), वार्षिक प्रतिवेदनहरू (पहिलो देखि नवौँसम्म), भाषा आयोग।
- भाषा आयोग (२०७५/७६), मातृभाषाको शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनहरूको सारांश, भाषा आयोग।
- भाषा आयोग (२०७६), दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण अध्ययन प्रतिवेदन, २०७६. भाषा आयोग।
- भाषा आयोग (२०७८), सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस प्रतिवेदन, २०७८, भाषा आयोग।
- मण्डनदेउपुर नगरपालिका (२०७९), मण्डनदेउपुर प्रज्ञा प्रतिष्ठान (योजना, विकास एवम् भाषा, कला/संस्कृति) ऐन, २०७९, बागमती प्रदेश।
- मरिन गाउँपालिका (२०७७), स्थानीय तह भाषा संरक्षण र विकास नीति ।
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, (२०७८), राष्ट्रिय जनगणना, २०७८, नेपाल सरकार।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८१), सोह्रौँ आवधिक योजना (२०८१/८२-२०८५/८६), नेपाल सरकार।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८१/८२-२०८५/८६), सोह्रौँ आवधिक योजना ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०१६), दिगो विकासको लक्ष्य (२०१६-२०३०), नेपालका लागि राष्ट्रिय

कार्ययोजना, नेपाल सरकार।

लोचन, लो. ब. (२०८१), सरकारी कामकाजको भाषा (मातृभाषामा शिक्षासहित), भाषिक शैक्षिक यात्रा, स्वयम्।

शिक्षा मन्त्रालय, (२०७०), राष्ट्रिय प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रम, नेपाल सरकार।

शिक्षा विभाग (२०६६), बहुभाषिक शिक्षा निर्देशिका, २०६६, नेपाल सरकार।

शिक्षा विभाग (२०६८/६९), मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा: एक अध्ययन प्रतिवेदन, सानोठिमी, भक्तपुर।

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा, शिक्षक स्वाध्यायन सामग्री, सानोठिमी, भक्तपुर।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (१९६६), आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (१९६६), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (१९८९) आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (१९८९), बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (१९९०), बसाइ सरी आएका कामदार र तिनको परिवारको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ (१९४८), मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र ।

सील, अ. र साथीहरू (२०७३), शिक्षाको माध्यम र शिक्षाका भाषाहरू, नेपालमा शिक्षाको नीति, योजना र अभ्यासका लागि बाटो, ट्रान्सेन्ड भिजन नेपाल।

English References

¹ [https:// languagecommission.gov.np/content/12488/12488-statistics-national-census-207/](https://languagecommission.gov.np/content/12488/12488-statistics-national-census-207/)

¹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12502/12502-statistics-national-census-207/>

¹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12508/12508-statistics-national-census-207/>

¹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12508/12508-statistics-national-census-207/>

¹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12509/12509-statistics-national-census-207/>

¹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12509/12509-statistics-national-census-207/>

¹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12510/12510-statistics-national-census-207/>

¹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12510/12510-statistics-national-census-207/>

¹ <https:// languagecommission.gov.np/content/12507/12507-statistics-national-census-207/>

Awasthi, L. D. (2004). *Exploring Monolingual School Practices in Multilingual Nepal* (Unpublished doctoral dissertation). Danish University of Education, Denmark.

<https:// languagecommission.gov.np/content/12488/12488-statistics-national-census-207/>

<https:// languagecommission.gov.np/content/12502/12502-statistics-national-census-207/>

<https:// languagecommission.gov.np/content/12507/12507-statistics-national-census-207/>

UNESCO. (2003). *Education in a Multilingual World* (Education Position Paper). UNESCO.

UNESCO. (2016). *The Key to Unlocking SDG 4: Quality Education for All (Multilingual Education Working Group)*. Asia Pacific Bureau for Education.